

Григорій
Півторак

Білоруська мова

Підручник

Білоруська мова

Беларуская мова

Рыгор
Піўтарак

Беларуская МОВА

*Зацверджана Міністэрствам адукацыі Украіны
ў якасці падручніка для вучняў
агульнаадукацыйных школ, гімназій і студэнтаў
вышэйшых навучальных устаноў*

Кіеў
«ЛЫБЕДЗЬ»

Галоўная спецыялізаваная рэдакцыя
літаратуры на мовах нацыянальных меншасцей
Украіны
1997

Григорій
Півторак

Білоруська МОВА

*Ватверджено Міністерством освіти України
як підручник для учнів загальноосвітніх
шкіл, гімназій та студентів
вищих закладів освіти*

Київ
«ЛИБІДЬ»

Головна спеціалізована редакція
літератури мовами національних меншин
України
1997

ББК 81.2БІЛ-9
П32

Розповсюдження та тиражування
без офіційного дозволу видавництва
заборонено

Рецензенти:

д-р філол. наук *А. П. Грищенко*
(Київський педагогічний університет)
д-р філол. наук *О. Д. Пономарів*
(Київський національний університет)

Головна редакція літератури з українознавства
та соціогуманітарних наук

Головний редактор *М. С. Тимошик*
Редактор *Л. Л. Щербатенко*

Півторак Г. П.

П32 Білоруська мова: Підручник.— К.: Либідь — Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин України.— 1997.— 240 с.
ISBN 5-325-00678-9.

Пропонований підручник з білоруської мови — перший в історії українсько-білоруських етномовних і культурних зв'язків. Підручник складається зі вступу та двох основних частин. У першій частині викладено особливості білоруської літературної фонетики, орфоєпії, акцентології, лексики, фразеології, орфографії, граматики, у другій — стислій хрестоматії — подаються білоруські тексти.

Білоруські фонетичні й граматичні особливості порівнюються з відповідними українськими, наводяться українські паралелі до білоруських граматичних термінів. Вступ і розділ «Фонетика» написані українською мовою, у розділі «Лексика і фразеологія» робиться поступовий перехід на білоруську мову і дальший виклад ведеться білоруською.

Для учнів загальноосвітніх шкіл, гімназій та студентів вищих закладів освіти.

П 4602020100-029
224-97

ББК 81.2БІЛ-9

ISBN 5-325-00678-9

© Г. П. Півторак, 1997

ПЕРЕДМОВА

Український і білоруський народи здавна еднають мости дружби і братерства. Вони мають багато спільного в історичній долі, мові, піснях, переказах, звичаях, тому завжди відчували взаємопотребу в спілкуванні, постійному обміні життєвим і культурним досвідом. Чимало відомих діячів української культури докладали плідних зусиль до популяризації в Україні білоруської літератури і мистецтва. Навіть в умовах напівколоніального становища наших народів у радянській імперії переклади найкращих художніх і публіцистичних творів з білоруської мови на українську стали доброю традицією. Український читач ознайомився рідною мовою з усіма найпомітнішими здобутками білоруської літератури. Жвавий інтерес до суспільно-політичного і культурного життя білоруського народу особливо зріс у сучасних умовах національного відродження і розбудови наших суверенних держав. Не тільки письменники й творча інтелігенція, а й громадяни технічних професій і особливо молоде покоління все помітніше прагнуть глибше і всебічніше пізнати духовні цінності своєї синьоокої сестри Білорусі, читати в оригіналі класиків білоруської літератури й сучасну періодику, спробувати свої сили в перекладі білоруських творів. З іншого боку, Україна стала другою Батьківщиною для майже 500 тисяч білорусів. Відірвані від свого краю, вони не мали сприятливих умов для вивчення рідної мови і переважна їх більшість нею не володіє. Нині і в них пробуджується національна свідомість, потреба в рідному слові, а в місцях компактного проживання — і в білоруській школі. Отже, в Україні вперше серйозно постала проблема системної і цілеспрямованої підготовки спеціалістів з білоруської мови і — ширше — білорусистики в цілому. Таким чином, підготовка білорусистів широкого профілю набуває державного значення. З цією метою на філологічному факультеті Київського університету ім. Тараса Шевченка створено кафедру мов народів України, яка забезпечує, поряд з іншими мовами, викладання білоруської мови та літератури,

що мають стати другою спеціальністю з відповідним записом у дипломі. Студенти українського відділення, які виявили інтерес до білорусистики, досконало опановують писемно-літературну і розмовну білоруську мову на лекціях, семінарських заняттях і під час літньої мовної практики. Сподіваємося, що цей добрий почин столичного університету підхоплять інші університети і принаймні деякі педінститути України. Полегшити цю справу має пропонований підручник білоруської мови, розрахований на україномовних студентів, які вже мають ґрунтовну підготовку з рідної мови. Він може прислужитися і як самовчитель для всіх бажаючих вивчити білоруську мову самостійно.

Підручник дає відомості з фонетики, граматики, словотвору, лексикології та лексикографії сучасної білоруської мови в обсязі скороченої програми для білоруських вузів і відбиває сучасний рівень білоруського мовознавства. При визначенні конкретного обсягу матеріалу з кожної теми автор намагався особливу увагу звертати на мовні факти і явища, якими білоруська мова відрізняється від української. Спільні українсько-білоруські мовні особливості самоочевидні, легкі для засвоєння і спеціальних коментарів, як правило, не потребують. Для сприяння засвоєнню студентами якнайширшого лексичного матеріалу з білоруської мови до більшості фонетичних і граматичних правил подається значна кількість різноманітних прикладів.

Як показав досвід викладання білоруської мови в Київському університеті, студенти досить швидко звикають до неї і вільно сприймають, починаючи вже з другого семестру навчання. Отже, якщо протягом першого семестру для роз'яснення матеріалу викладач частіше вдається до української мови, то далі така потреба зменшується і поступово зовсім відпадає. У зв'язку з цим українською мовою написані лише початкові розділи підручника — **Графіка, Фонетика, Орфоепія, Орфографія, Лексикологію, Лексикографію і Граматику** доцільніше викладати по-білоруському.

Друга частина підручника являє собою коротку хрестоматію білоруських класичних і сучасних художніх та науково-публіцистичних текстів. Вони підібрані переважно в хронологічній послідовності їх створення, мають дати студентам найперше уявлення про білоруську художню літературу і можуть бути використані на практичних заняттях (виразне читання, усний і письмовий переклад, переказ, вивчення напам'ять, граматичний аналіз окремих уривків, диктанти і т. п.) та для самостійного читання вдома.

Короткий білорусько-український словник охоплює незрозумілі слова, які трапляються в цьому підручнику.

При підготовці підручника було використано фактичний та ілюстративний матеріал таких білоруських видань: 1) Беларуская граматыка. Ч. I: Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск. Мінск, 1985; Ч. II: Сінтаксіс. Мінск, 1986; 2) Янкойскі Ф. М. Беларуская мова. Мінск, 1978; 3) Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія / Пад рэд. Ф. М. Янкоўскага. Мінск, 1980; 4) Яўневіч М. С., Сцяцко П. У. Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы. Мінск, 1980; 5) Беларуская мова: Вуч. дапаможнік для студэнтаў філал. факультэтаў педінстытутаў / Пад агульнай рэд. М. С. Яўневіча. Мінск, 1991; 6) Беларуская мова: Падручнік для навучэнцаў педвучылішчаў / Пад агульнай рэд. Я. М. Адамовіча, А. М. Клачко; 7) Лепешай І. Я. Асновы культуры мовы і стылістыкі. Практыкум. Мінск, 1989; 8) Андрэенка У. К., Яўневіч М. С. Беларуская мова. Падручнік для 6—7 класаў школ з беларускай мовай навучання. Мінск, 1992; 9) Андрэенка У. К., Яўневіч М. С. Беларуская мова: Сінтаксіс і пунктуацыя. Падручнік для 7—8 класаў. Мінск, 1986; 10) Слова аб роднай прыродзе / Склаў С. Грабчыкаў. Мінск, 1963.

Усім авторським колективам і окремим авторам відзначених видань автор підручника складае сердечну подяку.

І. Г Р А Ф І К А

1. БІЛОРУСЬКА АБЕТКА — БЕЛАРУСКІ АЛФАВІТ

1.1. Сучасна білоруська абетка складається з 32 літер:

А а <i>Аа</i> а	О о <i>Оо</i> о
Б б <i>Бб</i> бэ	П п <i>Пп</i> пэ
В в <i>Вв</i> вэ	Р р <i>Рр</i> эр
Г г <i>Гг</i> гэ	С с <i>Сс</i> эс
Д д <i>Дд</i> дэ	Т т <i>Тт</i> тэ
(Дж, дж) <i>дж</i> джэ	У у <i>Уу</i> у
(Дз, дз) <i>дз</i> дзэ	Ў ў <i>Ўў</i> у
Е е <i>Ее</i> е	(нескладовае)
Ё ё <i>Ёё</i> ё	Ф ф <i>Фф</i> эф
Ж ж <i>Жж</i> жэ	Х х <i>Хх</i> ха
З з <i>Зз</i> зэ	Ц ц <i>Цц</i> цэ
І і <i>Іі</i> і	Ч ч <i>Чч</i> чэ
Й й <i>Йй</i> ј	Ш ш <i>Шш</i> ша
(нескладовае)	Ы ы <i>Ыы</i> ы
К к <i>Кк</i> ка	Ь ь <i>Ьь</i> ер
Л л <i>Лл</i> эль	Э э <i>Ээ</i> э
М м <i>Мм</i> эм	Ю ю <i>Юю</i> ю
Н н <i>Нн</i> эн	Я я <i>Яя</i> я

Існуе також розділювальний знак (') апостраф — «апостроф», який не є літерою, до складу абетки не входить і на розміщення слів у словниках впливу не має.

1.2. Голосні звуки в білоруській абетці позначаються десятьма літерами: а, о, у, ы, э, і, е, ё, ю, я.

Голосний [о] позначається літерою о після твердих приголосних, а після м'яких приголосних — літерою ё, в якій діакритичний знак (·) обов'язковий, як і над українською літерою ї.

Літери о, ё пишуться лише в наголошених складах (за винятком складних слів), отже, вони надійно показують місце наголосу в слові.

Літера і на початку слова позначає два звуки: [й] + [і]: *іней, іскра* (вимовляється *йіней, йіскра*).

1.3. Для позначення приголосних звуків у білоруській абетці використовується 21 літера: б, в, г, д, ж, з, й, к, л, м, н, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш. Прості приголосні звуки [дж] і [дз] позначаються сполученням літер д і ж та д і з: *ураджай, нараджэнне, дзень, дзякуй*. Проте ці сполучення можуть означати й два звуки: [д] + [ж], [д] + [з]: *паджáрыць, надзвычайны*.

Літера ў (нескладове ў) позначає губно-губний звук, середній між [в] та [у].

1.4. Порівнявши білоруський алфавіт з українською абеткою, легко помітити, що в ньому немає характерних для українського письма літер и, ї, є, г, щ, а також властивого російській азбуці знака ъ. Разом з тим, білоруський алфавіт має деякі літери, відсутні в українській абетці: ё, ў, э, ы.

1.5. У білоруському алфавіті, як і в багатьох інших (слов'янських і неслов'янських) алфавітах, літери бувають великі (заголовні) й малі (рядкові), друковані й рукописні.

Історична довідка. Основою сучасного білоруського алфавіту, як і українського, російського, болгарського, сербського та македонського, стала стародавня слов'янська азбука — кирилиця, названа так на честь першого слов'янського освітника IX ст. Кирила. На Русі кирилицю офіційно ввели в X—XI ст. після прийняття християнства й появи богослужбових книг старослов'янською мовою, яка використовувала цю стародавню слов'янську азбуку. Кирилиця побутувала на сучасній білоруській етномовній території і за часів Київської Русі, й після її розпаду, коли з XIII—XIV ст. в умовах Великого Князівства Литовського, до якого увійшли білоруські й більша частина українських земель, починає розвиватися (особливо в діловому стилі) спільна білорусько-українська писемно-літературна мова. До XVI ст. кириличне письмо в Білорусі було лише рукописним. У 1517 р. видатний білоруський освітник Франциск Скорина заснував у Празі східнослов'янське книгодрукування. Протягом 1517—1519 рр. він переклав на старобілоруську мову й надрукував 23 книжки «Біблії Руської». Для своєї друкарні Ф. Скорина створив на основі кирилиці гарний і виразний шрифт з великими й малими літерами, а заголовні літери були оформлені розкішним орнаментом і складними візерунками. Цей шрифт став зразком для пізніших східнослов'янських друкарів — послідовників Ф. Скорини: С. Будного, В. Тяпинського, І. Федорова, П. Мстиславця, братів Мамоничів та ін. Отже, з першої чверті XVI ст. у білоруському письменстві стали вживати як рукописні, так і друковані літери. Крім цього, по-білоруському писали й арабськими літерами. Перші білоруські тексти арабським письмом виникли в середині XVI ст. Належали вони місцевим татарам, понад 10 тисяч яких протягом XIV—XVI ст. з'явилися в Білорусі як військовопозначені або й добровільно, сприйняли білоруську мову, але зберегли мусульманську віру, для потреб якої писали різноманітні релігійні книги — «кітаби» і «хамаїли» — старобілоруською мовою, але арабськими літерами.

Кириличне письмо використовували в Білорусі до кінця XVII ст. У 1696 р. польський сейм заборонив уживати білоруську

мову в офіційному діловодстві. Після цього кирилиця занепадає, і білоруські тексти все частіше стали писати латинськими літерами. Латинка в білоруську писемність входила поступово ще з XVI ст., коли Білорусь стала складовою частиною Речі Посполитої. Поширенню латинки сприяло й те, що з кінця XVII ст. офіційною мовою Речі Посполитої стала польська мова, графічна система якої базується на латинському письмі.

У 1708 р. Петро I провів реформу кириличного письма, скоротивши кількість літер і значно спростивши їх графіку. Реформований друкований правопис дістав назву «гражданська азбука» (білор. «грамадзянская азбука», «грамадзянка»). Зразки літер гражданського алфавіту створив білоруський освітник і книговидавець Ілля Капієвич (бл. 1651—1714). «Гражданка» стала основою для алфавітів багатьох народів колишньої царської Росії, зокрема й східнослов'янських.

У середині XIX ст. Білорусь увійшла до складу Російської імперії, офіційною мовою якої була російська мова. Протягом XIX — початку XX ст. (до жовтневого перевороту) у білоруській писемності використовували дві графічні системи — латинку й реформовану кирилицю. Латинкою писали твори білоруські письменники, що започаткували нову білоруську літературу й літературну мову (Я. Чачот, В. Дунін-Марцинкевич, Ф. Богушевич, А. Гуринович, О. Абухович та ін.), нею було надруковано першу білоруську газету «Мужыцкая праўда» К. Каліновського (1862—1863 рр.). Гражданською азбукою друкувалися анонімні віршовані оповідання й вірші 40—60-х років XIX ст., анонімні поеми середини XIX ст. «Енеїда навыварат» і «Тарас на Парнасе», вірші Я. Купали тощо.

Після революції 1905 р. почали виходити перші білоруські легальні газети «Наша доля» (1906 р.) і «Наша ніва» (1906—1915 рр.), а в Петербурзі, Вільні, Мінську та інших великих містах було створено білоруські видавництва. Усі вони спочатку користувалися двома графічними системами — польським варіантом латинки і гражданським варіантом кирилиці. Лише з 1912 р. на гражданський шрифт повністю перейшла газета «Наша ніва», а з 1913 р. — і більшість білоруських видавництв. Проте єдиної білоруської графіки у той час так і не було створено. Лише на початку 20-х років, коли білоруська мова набула статусу офіційної й стала використовуватися у всіх сферах громадського життя, у літературі, науці й культурі, було унормовано й графіку білоруської літературної мови, яка використовується й нині.

II. ФОНЕТИКА — ФАНЕТЫКА

---

1. ФОНЕТИЧНА СИСТЕМА СУЧАСНОЇ БІЛОРУСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ — ФАНЕТЫЧНАЯ СІСТЭМА СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ

Фонетика (від гр. φωνητικός «звуковий, голосовий») — це розділ мовознавства, який вивчає утворення, класифікацію і зміну звуків.

1.1. Фонетична система сучасної білоруської літературної мови складається з 54 звуків: 6 голосних — [a], [o], [y], [ы], [э], [і] і 48 приголосних — [б], [б'], [в], [в'], [γ], [γ'], [g], [g'], [з], [з'], [д], [дз], [дз'], [ж], [дж], [й], [к], [к'], [л], [л'], [м], [м'], [н], [н'], [п], [п'], [р], [с], [с'], [т], [у], [ф], [ф'], [х], [х'], [ц], [ц'], [ч], [ш], [ж̄], [з̄], [дз̄], [л̄], [н̄], [с̄], [ц̄], [ч̄], [ш̄].

1.2. Приголосні [б], [в], [γ], [g], [з], [дз], [й], [с], [т] можуть бути твердими і м'якими. Лише тверді в білоруській мові приголосні [д], [ж], [дж], [р], [ў], [ч], [ш]. Приголосний [й] завжди напів'який.

1.3. Тверді приголосні [ж], [ч], [ш] і м'які [з'], [дз'], [л'], [н'], [с'], [ц'] в окремих позиціях можуть подовжуватися.

Довгі приголосні передаються на письмі через подвійне написання літер для відповідних коротких приголосних: *на-сённе, зёлле, палóззе, забы́цца, ванна, мяккі*.

Довгий приголосний [дз'дз'] позначається літерами ддз': *павóддзе, развóддзе, суддз́я*.

2. ОСОБЛИВОСТІ БІЛОРУСЬКОЇ МОВИ В ГАЛУЗІ ВОКАЛІЗМУ (ГОЛОСНИХ) — АСАБЛІВАСЦІ БЕЛАРУСКОЙ МОВЫ Ў ГАЛІНЕ ВАКАЛІЗМУ (ГАЛОСНЫХ)

Звукове обличчя мови зумовлюється не тільки наявністю в ній своєрідних звуків, а й особливостями сполучення та вимови однакових звуків у різних словах і в різних позиціях у слові.

До найхарактерніших особливостей білоруської мови в галузі вокалізму належить акання, якання та своєрідне вживання деяких інших голосних.

2.1. Акання (білор. áканне) — це зміна голосних [o], [э] після твердих приголосних у ненаголошених складах на голосний [a]: *но́гі — нага́, сустра́ча — сустрака́цца, цэ́гла — цаглі́на, цагэ́льня*.

Акання поширюється на всі ненаголошені склади — як перед наголосом, так і після нього: *а́драс, баранава́ць, бру́та, дарагаві́зна, лібра́та, літарату́ра, май́стар, рамо́нт, сакрэ́т, харáктар, Шайчэ́нка*.

Голосний [a] в білоруській мові завжди чіткий, і редуція його в літературній вимові неприпустима.

На відміну від російської мови, де акання на письмі не передається, білоруський правопис послідовно відбиває акання. Проте в білоруській мові є група слів, у яких акання не відбувається, а саме:

а) у сполученнях **-ри-**, **-ли-** ряду слів, у яких під наголосом, як правило, виступають сполучення **-ро-**, **-рэ-**, **-ло-**: *кыві* — *кроў*, *кывіць* — *крішка*, *хывічэне* — *хрэсьбіны*, *глыток* — *глотка*, *быха* — *блхі*;

б) у запозичених переважно через російську мову іншомовних словах. Але замість етимологічного [э] в цих словах після [ж], [р], [ц] вимовляється й пишеться **ы**: *арышт*, *брызэнт*, *інжынер*, *рызіна*, *рысора*, *канцылярыя*, *цырымонія* та ін.;

в) ненаголошений голосний [э] зберігається в багатьох запозичених словах типу *дэлегат*, *дэпутат*, *брдэр*, *рэвалюцыя*, *рэзалюцыя*, *рэгламент*, *рэжым*, *рэстаран*, *рэформа*, *рэцэпт*, *тэксталаг*, *тэкстыль*, *эканоміка*, *жэлаціна*, *Ерэван*, *Гэрсэн*, *Шэкспір*, *Жэнева* та ін. Проте ненаголошений [о] в запозичених переходить в [а] у всіх ненаголошених складах: *пралетарый*, *пастамэнт*, *санэт* та ін.

2.2. Якання (білор. *яканне*) — це зміна голосних [о], [э] після м'яких приголосних у голосний [’а] (на письмі — **я**). На відміну від акання, якання поширюється лише на перший склад перед наголосом: *бясспрэчны*, *вясна*, *зялёны*, *каляндэр*, *Нява*, *Пябора*, *спявіць*, *яфрэйтар* та ін. В усіх інших складах як перед наголосом, так і після нього зберігається звук [э] (на письмі — **е**): *вялікі*, але *велічыня*; *вясна*, але *веснавы*; *вярба*, але *вербалоз*; *бяроза*, але *беразняк*; *ляснік*, але *лесніковы*; *мядзвы*, але *медуніца*, *медагонка* і т. д.

М'який голосний [’а] (на письмі — **я**) не в першому переднаголошеному складі може бути лише тоді, коли він є в однокорінних словах під наголосом: *лямантавіць*, бо *лямант*; *пятачок*, бо *пяць*; *ляскатанне* «ляскотіння», бо *ляскаць*.

Якання не відбувається:

а) у числівниках *дзевяты*, *дзесяты*, *семнаццаць*, *васемнаццаць* і похідних від них словах;

б) у запозичених словах після різних приголосних, у тому числі й у власних назвах після [г], [к], [х]: *аперэцыя*, *бензін*, *герой*, *калектый*, *кефір*, *легенда*, *медаль*, *методыка*, *метровы*, *перон*, *сезон*, *спектакль*, *електрон*; *Аргенціна*, *Герасім*, *Германія*, *Херсон* і т. п.

У великій групі дієслів та в деяких інших словах якання не відбувається через збереження історичного чергування голосних [e] — [i]: *здэръці* — *здэръць* (а не *здэръць*), *запэръці* — *запэръць* (а не *запэръць*), *зацэръці* — *зацэръць* (а не *зацэръць*); *свет* — *світанне* (а не *святанне*), *прывётна* — *прывітаць* (а не *прывітаць*) і т. п.

2.3. Голосний [э] — Галóсны [э]

Після твердих приголосних голосний [э] позначається літерою э, яка пишеться після будь-яких твердих приголосних як у суто білоруських словах, так і в запозиченнях: *ба́лька, вуздэ́чка, гэты, зэдлік, пэ́цкаць, рэ́ха, служэ́нне, сэ́нс, сэ́рца, тэ́арэ́ма, тэ́орыя, тэ́рмін, цэ́гла, чэ́знуць* та ін.

Після м'яких приголосних голосний [э] позначається літерою е: *бе́то́н, ве́рабе́й, геамэ́трыя, землекапа́льны.*

2.4. Голосні [ы], [і] — Галóсныя [ы], [і]

Голосний [ы] в білоруській мові буває тільки після твердих приголосних. Особливо часто він виступає після приголосних [д] і [т] у середині слова: *ды́візія, ды́зель, ды́спут, парты́йны, тып, тыра́ж, тыра́нія, тыф.* Але у словах із суфіксом *-і́р* наявний голосний [і], який на письмі передається літерою і, а приголосні [д] і [т] перед і переходять у [дз'] і [ц']: *арыенці́р, бамбардзіро́ўшык, камандзі́р* і т. п.

Після приголосних [г], [к], [х] звук [ы] майже не трапляється, за винятком лише деяких звуконаслідувальних та запозичених слів типу *кыш, гы́ркаць, Кызылкі́м.*

Голосний [і] виступає після м'яких приголосних та на початку слова: *бібліяте́ка, вітамі́н, гімназі́ст, зіма́, кіслі́ца, лінгві́стыка, ніко́лі, пісьме́ннік, ігра́к, іда́я, і́скра.*

2.5. Голосні на початку слова.

Приставні приголосні й голосні.

Випадні голосні — Галóсныя ў пача́тку сло́ва.

Прыстаўня́я зы́чныя і галóсныя.

Бэ́глыя галóсныя

2.5.1. На початку слова в білоруській мові виступають в основному ненаголошені голосні: *аве́с, акно́, азэ́ры, асе́нні, уча́стак, імаве́рнасьць, імкне́нне, энэ́ргія* і т. д.

2.5.2. Наголошені голосні на початку слова прикриваються приставними приголосними [в], [г], [й]: *во́ка, во́кны, во́зера, вобласць, во́гнішча, во́сень, ву́гал, го́йкаць, гэты, ё́н [йон], іне́й [йіней].*

Приставний [в] виступає послідовно:

а) перед кореневим [у] на початку і в середині слова під наголосом та в усіх похідних від них словах, де [у] виступає не під наголосом: *ву́галь, ву́зел, вузлава́ты, ву́ліца, вуса́ты, ву́чань, вучы́ць, вучо́ба, заво́чнік, заву́шніца, наву́ка, наву́чанне,*

паву́к, павуці́нне, чарнаву́сы (пор. і укр. *вугілля, ву́лиця, па-
ву́к, чорнову́сий* та ін.);

б) перед наголошеним [o] на початку слів і після префік-
сів: *во́льха, во́дгук, во́кны, во́пыт, во́сень, ніво́дзін, уво́сень,
уво́гуле* (але *набо́гул, бо́каць*); якщо початкове [o] переходить у
ненаголошене [a], приставний [в] зникає: *во́кны — акно́, во́зе-
ра — азёрны*;

в) у словах *во́ка, во́стры, наво́кал* та похідних від них неза-
лежно від наголосу: *вачэ́й, уваччу́, вастры́ць, вако́ліца, нава-
ко́лле* і т. п.;

г) перед голосними [o], [y] в середині деяких власних імен
виступає вставний [в]: *Ляво́н, Ларыво́н, Матэ́вуш, Наву́м,
Радзіво́н, Тадэ́вуш*.

Приставний [в] не вживається:

а) перед префіксальним [y] та перед [y], що походить з [в]:
*угна́енне, удво́х, узнікне́нне, ула́да, уну́к, ура́ч, ускра́іна, ус-
ход, учо́ра, учара́шні, уча́стак*;

б) перед початковими [o], [y] в словах іншомовного похо-
дження та власних назвах: *о́да, о́пера, о́рган, о́рдэн, о́мнібус,
уніве́рсіта́т, уніка́льны, у́нія, у́рна, О́мск, Узда́, Укра́іна*.
Лише слова *во́цат* і *во́хра* (хоч припускається й *о́хра*) вжива-
ються з приставним [в].

Приставний [г] виступає в обмеженій групі слів: *Га́нна,
га́так, га́такі, га́ты, га́тульки, адга́туль, дага́туль, пага́туль,
га́й, гоп, го́йкаць*.

Приставний [й] властивий невеликій групі слів з початко-
вими наголошеними [i], [o]: *іней* [йіней], *іністы, ідал, ідаль-
скі, імпульс, інахадзь, інишы, ірад, існасьць, іхні; ёг* [йог], *ёд,
ёкат, ёлка, ёмка, ён, ёрзаць, ёрш, ёсьць, ёт*.

2.5.3. Крім приставних приголосних, у білоруській мові
бувають також приставні голосні. Приставними можуть бути
лише ненаголошені голосні [a] та [i], які пишуться перед збі-
гом приголосних, що починаються на **м, л та р**.

П р и с т а в н и й г о л о с н и й [a] виступає лише в
словах *аржа́ні* (паралельно — *іржа́ні*), *аржа́нішча, амша́-
ра* (паралельно — *імша́ра*), *аўто́рак*.

П р и с т а в н и й г о л о с н и й [i] вживається перед
збігом групи приголосних, яка починається на **м, л, р**, причо-
му перед **м** — завжди, а перед **л, р** лише тоді, коли попереднє
слово закінчується на приголосний, після розділового знака і
на початку речення: *імкнۇ́цца, імча́ць, імишы́сты, ілга́ць,
ілжы́вы, ільві́ца, ільня́ны, пад ільдо́м, іржа́, ірва́ць, ірдзе́ць*.
Якщо попереднє слово закінчується на голосний, приставний
[i] не вживається: *скасі́ць іржы́шча*, але *высо́кае ржы́шча,
выгля́д ільва́, але гляджۇ́ на льва, пек аржа́ні хлеб, але пякля́
ржа́ні хлеб*.

При утворенні від слів з приставним [i] нових слів за допомогою префіксів, що закінчуються на голосний, приставний [i] зникає: *вы + ірваць → вёрваць*, *да + імчаць → дамчаць*, *за + іржавець → заржавець*.

Приставний голосний після префіксів на приголосний зберігається, але таких випадків не багато: *адымчаць*, *абымишлы*, *абыржавець*, *разылгацца*.

2.5.4. Прийменники *с*, *к* перед словами, що починаються з приголосного [с] або зі сполучення приголосних [мн], розширюються за допомогою голосного [а]: *са стра́ху*, *ка мне*.

2.5.5. Прийменник *у* перед словами, що починаються на [у], перетворюється у *ва*, а початковий голосний [у] наступного слова переходить в [ў]: *ва ўсіх*, *ва ўступе*, *быць ва ўжытку*, *ва ўпакóўцы*.

2.5.6. Випадні голосні, властиві всім східнослов'янським мовам (пор. укр. *сон — сну*, *день — дня*, рос. *сон — сна*, *пень — пня*, білор. *дзень — дня*, *пакўнак — пакўнка*), у білоруській мові мають деякі свої особливості:

а) частина слів вживається або з випадними, або з приставними голосними, причому обидві форми таких слів абсолютно рівноправні: *лёду* або *ільдú*, *лёну* або *ільnú*, *моху* або *імхú*;

б) у дієсловах недоконаного виду виступає суфікс *-ва-*, тоді як в українській мові для таких форм характерні суфікси *-ува-*, *-юва-*: *абвінава́чваць*, *абвя́зваць*, *апы́рскваць*, *вымóчваць*, *накóлваць*, *прымарóжваць*, *супакóйваць* і т. п.

2.6. Сполучення голосних у запозичених словах Спалучэ́нні галóсных у запазы́чаных слова́х

2.6.1. Сполучення [iо] на початку слова позначається на письмі під наголосом літерами *іо*, не під наголосом — *іа*: *іог*, *іон*, *Іосіф*, *іаніза́цыя*, *Іарда́нія*. У середині слова під наголосом [iо] позначається літерами *іё* (**ыё**), а в ненаголошеній позиції — літерами *ія* (**ыя**): *біёлаг* (але *біялoгiя*), *біёграф* (але *біягpафiя*), *грацыёзны* (але *гpацыя*), *патрыёт* (але *патpыятызм*); *ажыята́ж*, *аксіёма*, *бібліятэ́ка*, *дамініён*, *Ліён*, *нацыяна́льны*, *перыяды́чны*, *піяне́р*, *радыёла*, *рацыён*, *рацыяналіза́тар*, *стадыён* і т. п.

У кінцевому відкритому складі сполучення [iо] позначається літерами *іо* (**ыо**): *Антóніо*, *ада́жыо*, *сальфед́жыо*, *То́кіо*, *тpі́о*, *Ры́о*, *ра́цыо*; але: *ра́дыё*.

2.6.2. Сполучення [йо] після голосних у наголошеній позиції позначається літерою *ё*, а не під наголосом — літерою *я*: *маё́р*, *маё́ліка*, *маё́нтак*, *маё́*, *раё́н*; *маянэ́з*, *маяpа́т*.

На початку слова сполучення [йо] передається літерою ё: ёд, ёг, ёсьць, ётацыя. На початку власних імен і географічних назв [йо] під наголосом зберігається, а не під наголосом позначається літерами йа: *Йобжэф, Йоркшыр, Нью-Йорк, Йаганес, Йашкар-Ала, Йакагама*.

2.6.3. Сполучення [ia] позначається на письмі літерами ія (ья): *авіяцыя, геніяльны, Іліяда, піяніна, фартэпіяна, энтузіязм, амністыя, арыя, варыянт, дыяметр, дыяфрагма, матэрыял*.

2.6.4. Сполучення [ie] позначається літерами іе (ье): *клієнт, абітурыєнт, гігієна, ієрархія, Іерусалім* і ін.

2.6.5. Сполучення [йе] позначається після голосних літерою е (*канвееер, фае, Феербэх, прае́кт, траекто́рыя* та ін.), а після приголосних [л], [с], [ц'], [дз], [н], [з] — літерами ье (*канферансье́, парцье́ры, ранцье́, рэлье́ф, Гацье́, Жусье́, Кардылье́ры, Лавуазье́, Шэнье́*); після решти приголосних — через апостроф і літеру е (*аб'е́кт, ар'егард, Аж'е́, бар'е́р, Буш'е́, н'еса, прэм'е́ра, суб'е́кт* і т. п.).

2.6.6. Сполучення [йа] після голосних і на початку слова позначається літерою я (*лаяльны, пля́да, рая́ль, Саво́я, саквая́ж, якабі́нец, ярус, яхта*), після приголосних [л], [с], [ц'], [дз], [н], [з] — літерами ья (*алья́нс, мадзья́р, манья́к, мілья́рд*), після інших приголосних — через апостроф і літеру я (*саф'я́н*).

2.6.7. Сполучення [ео] під наголосом позначається літерами ео (эо), не під наголосом — літерами еа (эа): *археоло́г, археоло́гічны, акардэо́н — акардэа́ніст, ідэоло́г — ідэоло́гічны, фразеоло́г — фразеоло́гія*.

2.6.8. Сполучення [еа] позначається літерами еа (эа): *генеоло́гія, Неа́паль, рэа́біліта́цыя*; але *акія́н* (пор. укр. *океа́н*).

3. ОСОБЛИВОСТІ БІЛОРУСЬКОЇ МОВИ В ГАЛУЗІ КОНСОНАНТИЗМУ (ПРИГОЛОСНИХ) — АСАБЛІВАСЦІ БЕЛАРУСКАЇ МОВЫ Ў ГАЛІНІ КАНСОНАНТИЗМУ (ЗБІЧНИХ)

3.1. Приголосний [ў] — Зычны [ў]

Нескладовий звук [ў] за утворенням — губно-губний, близький до англійського білабіального [w]. Він трапляється виключно в позиції після голосних перед наступним при-

голосним та після голосного в кінці слова: *праўда, траўка, кроў, маўр*.

Історична довідка. У більшості випадків нескладовий [ў] відбиває давній губний приголосний [в]: *даўно, здарўе, настўнік*. Проте в значній кількості слів нескладовий [ў] походить від давнього сонорного [л], який у сполученні з наступним зредукованим [ъ] між приголосними (типу *tlъt*) у протобілоруських, протокраїнських та деяких проторосійських говорах (в ареалі сучасних смоленських, брянських та великолуцьких говірок) вимовлявся лабіовелярно, тобто наближено до [в]: *вълкъ, пълныи, тълстыи, шълкъ, мълчати*. Після вокалізації зредукованого [ъ] лабіалізація [л] ще більше посилилась, унаслідок чого він трансформувася у приголосний [w], артикуляційно близький до білабіального, та нескладовий [ц]: *вълкъ, пълныи, тълстыи, шълкъ, мълчати* → білор. *вбўк, пбўны, тбўсты, шбўк, маўчаць* (пор. укр. *вовк, півний, товстий, шовк, мовчати*, які у фонетичній транскрипції передаються як *вбўк, пбўниј, тоўстїј, шбўк, моўчати*, але рос. *волк, полный, толстый, шелк, молчатъ*). Там, де зредукованого [ъ] не було, не сталося й переходу *л > ў*: *палка, волъ, столъ, толкъ* і т. п. Крім цього, колишні дієприкметники минулого часу на -лъ, які згодом перетворилися в дієслова минулого часу чоловічого роду (*далъ, зналъ, сказалъ, ходилъ*), були витіснені активними дієприкметниками чоловічого роду однини на -(в)тъ, де губний [в] перейшов у білабіальний [w] (на письмі — *ў*) у тих говорах і в тих самих позиціях, що й перетворення -ъл->[ў]: *далъ, зналъ, сказалъ, ходилъ* → білор. *даў, знаў, сказаў, ходзіў* (пор. укр. *дав, знав, сказав, ходів*, але рос. *дал, знал, сказъл, ходіл*).

Відповідно до вимови після голосного на початку і в середині слова перед наступним приголосним та після голосного в кінці слова пишеться *ў*: *вельмі ўдалы, жураўліны крык, пайсці ў грыбы, востраў*. Дефіс і лапки в попередньому слові на це правило не впливають: *жанчына-ўрач, мастакі-ўмельцы; фабрыку «Новая зарá» ўзнагародзілі брдэнам*. Початок наступного слова також не впливає на написання у чи *ў* в попередньому слові: 1) *Пайшоў аднойчы наш дзед у лес у ягады*; 2) *Яго не пакінули ў адзінбе*; 3) *Адклáсці сапсаваныя фрўкты ў асобную скрўнку*.

Примітка. У віршованій мові іноді для збереження ритму й рими замість *ў* пишеться *у* і навпаки: «У добры час, на улонні ясновам, дзе вадріца крынічная б'е, навучыўся я матчынай мове і задуманых песняў яе» (Л. Гаўрылін); «Чуць-чуць дрогне і прыльецца чырвань на усходзе — гэта неба усміхнецца людзям і прыродзе» (Якуб Колас).

Нескладовий *ў* не пишеться:

а) на початку речення; на початку слова, якщо попереднє слово закінчується приголосним або після нього стоїть розділовий знак (кома, крапка з комою, дві крапки, тире): «У любімай мове, роднай, наскай, ах, якія словы: «Калі ласка!» (П. Броўка); «Акадэмікі і хірургі, паэты і маршалы — усе былі вучнямі, іх талант разбудзіў прости вясквы настаўнік»

(С. Грахоўскі); «Уткнешся, бывала, у жвір, ляжыш і не можаш падняцца» (П. Глебка); «Дзве мовы сталі блізкімі мне змалку, у сэрца ўпляліся назаўжды» (В. Іпатава);

б) на початку власних назв: *да Уладзіміра, за Уралам, на Украіне, ва Уладзівастоўку, ва Ульянаўску;*

в) на початку слів іншомовного походження після голосних перед приголосними: *ва універсітэце, праменні ультрафіялетава;*

г) у средині запозичених слів після голосних [а], [і], [ы]: *аўл, страўс, Барнаўл, кансіліум, натарыус, прэзідыум, шлагбаум, фанна;* але: *пайза, аўдыторья, лаўрэат.*

3.2. Приголосні [ɣ] і [ɣ] — Зычныя [ɣ] і [ɣ]

Білоруській мові властивий протяжний фрикативний звук [ɣ (γ)], який виступає як у білоруських словах, так і в більшості запозичень: *гаворка, галава, ганчар, гутарка, пагроза, грымець; загубіць, нагадваць; арфаграфія, гарнізон, гімназія, геаграфія, гектар, гравій, праграма.* Цей самий звук вимовляється і в іншомовних прізвищах та географічних назвах: *Гайдн, Галілей, Глюк, Гётэ, Гётвальд, Гюб; Гаага, Галандыя.*

Вибуховий звук [ɣ] (g) у білоруській мові вживається лише в невеликій групі слів переважно небілоруського походження та в звукосполученні [зɣ]: *газа, ганак, гарнець, гвалт, гірса, гонта, гузік, швагер, швагерка, нягеглы, зацугляць, мазгі, рózгі, бразгацённе* та ін.

Спеціальної літери для позначення вибухового [g] у білоруській абетці немає, тому він позначається літерою г: *ганак, гарнець, гвалт, гузік, швагер, мазгі* і т. ін.

3.3. Дзекання і цекання — Дзэканне і цэканне

При формуванні в білоруській мові протиставлення приголосних за твердістю — м'якістю приголосні [д] і [т] спочатку стали пом'якшеними, а потім — м'якими, причому досягли такого високого ступеня м'якості, що в них розвинувся додатковий м'який свистячий призвук, унаслідок чого пом'якшені [д'] і [т'] перетворились у м'які африкати [дз'] і [ц'] (так зване дзекання і цекання). Це фонетичне явище стало однією з найвиразніших особливостей білоруської мови: у переважній більшості білоруських говорів і в білоруській літературній мові будь-який м'який [д'] і [т'] перед голосними [і], [е], [è], [ю], [я], перед м'якими приголосними [в'], [м'] та в кінці слова переходять у [дз'], [ц']: *дзёры, дзёсце, дзед, дзень, дзёці,*

дзіва, дзікі, жолудзь, людзі, медзь; цвёрды, цёсны, ціхі, мець царпéць, чыта́ць.

Дзекання і цекання поширюється також на прізвища, імена людей та на географічні назви: *Дзяніс, Дзмітравіч, Дзвіна, Дзясна, Ціхан, Цюмень, Мацвэй, Мацвеевка, Бацвіннік, Цюціннік* і т. п.

У запозичених словах тверді [д] і [т], як правило, зберігаються, отже, дзекання і цекання немає: *антэна, дэлегат, дэман, дэспат, дыктант, дырэктар, дырэктыва, тэарэма, тэлефон, тэкстыль, тэма, тэрыторыя, тыраж, Атэла, Дэфó*; але: *Дзюклó*. Проте в словах іншомовного походження перед суфіксами *-н-, -ір-, -ер-, -еец-, -ейск-*, перед зменшувальним суфіксом *-ік*, а також у давно запозичених словах м'які [д'] і [т'] змінюються в [дз'] і [ц']: *карціна, камандзір, акцёр, гвардзеец, індзэйскі, білэцік; арцель, бардзюр, дзюны, дзюшыс, камандзіроўка, націюрн, уверціюра, цір, цітр, цюльпан*.

Історична довідка. Білоруське дзекання і цекання остаточно сформувалося не пізніше початку XIV ст. У кінці XIX — на початку XX ст. російські мовознавці пояснювали білоруське дзекання і цекання впливом польської мови, де воно дуже поширене. Нині ж серед дослідників немає сумніву в тому, що це фонетичне явище виникло в білоруській мові самостійно, без польського впливу. Але білоруське дзекання й цекання не слід розглядати абсолютно ізольовано, поза зв'язками з аналогічним виявом надпалатальності (надмірного пом'якшення) приголосних [d'] і [t'] в інших слов'янських мовах. Адже дзекання і цекання з різними місцевими орфоепічними особливостями засвідчене, крім білоруської, також у більшості мов так званої північної слов'янської групи: у польській, верхньо- і нижньолужицькій, у полабській, у західному й східному наріччях словацької мови, але епіцентром цього явища вважається центральна лехітська територія в ареалі великопольських говорів. Отже, ще в той доісторичний період, коли діалекти — предки відзначених північних слов'янських мов і діалектів входили в суцільний південнобалтійський етнокультурний ареал, їм, очевидно, був властивий особливий тип пом'якшення [d'] і [t'], який згодом розвинувся у надмірне пом'якшення [d''] і [t'']. Є деякі підстави вважати, що в протобілоруських говорах перехід [d'] і [t'] у [дз'] і [ц'] найраніше почався в діалектах радимичів, а завершився на всій білоруській етномовній території після занепаду зредукованих протягом XII—XIII ст. Сусідство польських діалектів, у яких також досить рано відбувся подібний процес, лише підтримувало білоруське дзекання і цекання.

3.4. Приголосні [з'] і [с'] — Зы́чныя [з'] і [с']

Відмінність м'яких приголосних [з'] і [с'] від відповідних твердих [з] і [с] у білоруській мові (особливо в її північно-східному наріччі) значно істотніша, ніж в українській. Білоруські [з'] і [с'] значно м'якіші, у вимові вони трохи шепеляві з незначним шиплячим відтінком, отже, наближаються до [ж'], [ш']. Це особливо помітно, коли м'які [з'] і [с'] висту

пають у позиції перед наступним приголосним: з'яс'мэна «зміна», з'яс'вэсці «звести», дз'дз'вэры «двері», с'ш'нег «сніг», с'ш'мех «сміх», с'ш'вітáнне «світанок» і т. п. Проте шепелявість у білоруських [з'] і [с'] виражена значно слабкіше, ніж у польських [ź] і [ś]. За цією рисою більшість білоруських говорів виявляють схожість із деякими південно-західними українськими говірками (наддністрянськими, надсянськими, бойківськими), яким властива дорсально-палатальна вимова пом'якшених приголосних [дз'], [з'], [с']: дз'яс'в'ін «дзвін», з'яс'імá, з'яс'в'ір, с'ш'іно, с'ш'в'іт, с'ш'м'іх і т. п.

Історична довідка. Сучасний діалектний ареал шепелявої вимови білоруських м'яких [з'] і [с'] в основному збігається з територією стародавнього розселення смоленсько-полоцьких кривичів і, без сумніву, е їхньою спадщиною. Така вимова властива також псковським, новгородським та сусіднім говіркам російської мови (первісна територія псковських кривичів і новгородських словен). Отже, ця риса в білоруській мові дуже давня: її виникнення у північно-східних протобілоруських та в сусідніх проторосійських говорах відбувалося приблизно в VI—VII ст. н. е.

3.5. Шиплячі приголосні [ж], [дж], [ш], [ч] — Шыпячыя зычныя [ж], [дж], [ш], [ч]

Шиплячі приголосні в білоруській мові завжди тверді й не мають м'яких відповідників. Вони значно твердіші, ніж в українській та російській мовах. Ефект твердості при вимові білоруських шиплячих посилюється тим, що губи злегка витягуються вперед, але їх округлення непомітне. На письмі після літер ж, ч, ш пишуться літери а, о, у, ы, э і ніколи не пишуться літери і, ю, е, ё, я:

*жалéза, жбнка, журы, жывéла, жэрдка;
чалавéк, чорны, чужы, чырвбны, чэмпіён;
шалбм, шбрхат, шўстры, шышбйна, шэравбкі.*

3.6. Свистячий приголосний [ц] — Свісцячы зычны [ц]

Африката [ц] (т + с) у білоруській мові, як правило, тверда: *кравéцкі, крыніца, мэсяц, рáніцу, рацыён, суніцы, цанá, цырк, цырымбнія, чакáць, чўткась.*

Тверда африката [ц] у деяких словах унаслідок пристосування до наступного м'якого приголосного [в] вимовляється м'яко: *ц'в'ісц'і, (расц'в'ітáць, зац'в'ітáць), ц'в'ільі, ц'в'іль.* М'який звук [ц'] і в слові *ц'в'ік* «цвях».

Африката [ц'], яка виникла унаслідок пом'якшення приголосного [т], завжди м'яка: *плáта — заплаці, а також: цёмра, цёмны, ціхі, цяснэйшы, Цўтчай, Цўрбнгія, пільнаваць, чакáць.*

3.7. Приголосний [р] — Зь́чны [р]

У білоруській літературній мові, як і в більшості сучасних народних говорів, приголосний [р], незалежно від якості попереднього чи наступного звука, завжди твердий. Отже, на письмі можливі лише сполучення *ра, ро, ру, ры, рэ* і ніколи не пишуться сполучення *рі, рю, ре, рё, ря*: *рабіна, Разань, парáдак, рогат* «регіт», *росніс, рукза́к, Ру́рык, рызыкава́ць, рысава́ць, рэ́бры, рэгрэ́сія, рэда́ктар, Рэ́пін, рэ́стайры́раваць, зорка, звер.*

3.8. Сполучення [шч] — Спалучэ́нне [шч]

У білоруській графіці замість літери *щ* вживаються дві літери — *ш і ч* (шч), які завжди послідовно передають не один звук, а сполучення двох звуків — протяжного щілинного твердого [ш] і твердої африкати [ч]: *ашчадка́са, адпо́мшчу, гўшча, дворы́шча, Ка́шчэй, ла́шчыца, Магілёўшчына, Міншчына, нашча́дкі, плашч, пўшча, плóшча, шча́сце, шчу́пак, шчы́ры* та ін.

У вимові білоруського сполучення [шч] виразно чути окремі звуки [ш] і [ч].

3.9. Історичні чергування приголосних — Гістары́чныя чаргаванні зь́чных

3.9.1. У білоруській мові, як і в українській, передньо-язикові приголосні [д'], [дз'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [л'], [н'], [ж], [ч], [ш], крім [дж] та [р], чергуються з відповідними подовженими звуками унаслідок повної асиміляції цими передньоязиковими наступного приголосного [j]: *суд — суддзя́, сват — сва́цця, волас — валóссе, даро́жны — падаро́жжа, вóсень — вóсенню, гразь — гра́ззю, рэч — рэ́ччу, соль — со́ллю, мыш — мўшшу.*

3.9.2. Білоруська мова, як і українська, зберегла чергування задньоязикових приголосних [г], [к], [х] зі свистячими [з], [ц], [с] у давальному та місцевому відмінках однини іменників І відміни і частково в місцевому відмінку однини іменників II відміни: *бе́раг — на бе́разе, даро́га — даро́зе, луг — у лу́зе, паве́рх — на паве́рсе, бочка — бо́ццы, дачка́ — дачи́цэ.*

4. НАГОЛОС У БІЛОРУСЬКІЙ МОВІ — НАЦІСК У БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

4.1. Як і в українській мові, наголос у білоруській мові силовий (динамічний) і рухомий: часто при зміні слова він припадає на різні склади: *акно́ — во́кны, гавару́ — гаво́рыш, жо́б-*

луд — жалуды́, каваль — кавалё́, разумны — разумнѣ́йшы, хутка — хутчѣ́й. Але рухомість наголосу характерна не для всіх слів: хата́, хаты́, хату́; вучань, вучня, вучню́.

4.2. У білоруській мові є такі пари слів, які відрізняються не фонематичним складом, а лише наголосом: гады́ — гады́, да́лі — далі́, дасы́паць — дасыпа́ць, кавалі́ — кавалі́, ка́зак — каза́к, ка́паць — капа́ць, ка́ра — кара́, ка́са — каса́, ка́ша — каша́, му́ка — мука́, па́лі — палі́, па́ра — пара́, па́рай — парай́, пры́мус — прыму́с, ра́ды — рады́, стра́ху — страху́.

4.3. Білоруські іменники жіночого роду типу вадá, галава́, душá, земля́, нага́, рука́ і т. п. у знахідному відмінку однини, як і в усіх інших відмінках, мають наголос на закінченні: вадá — ваду́, галава́ — галаву́, душá — душú, зямля́ — зямлю́, нага́ — нагу́, рука́ — руку́, страхá — страху́.

4.4. Якщо в прикметниках наголос припадає на закінчення, то в зменшувально-пестливій формі наголошуються суфіксальні голосні **-еньк** (**-эньк**): дарагі́ — даражэ́нькі, зала́ты — залаце́нькі, малады́ — маладзэ́нькі, малы́ — мале́нькі, пусты́ — пусце́нькі, стары́ — старэ́нькі, сухі́ — сухе́нькі і т. п.

Якщо ж у прикметнику наголос припадає на голосний основи, то він зберігається на тому самому голосному і в зменшувально-пестливій формі: вóстры — вóстранькі́, дóбры — дóбранькі́, кахáны — кахáненькі́, лё́гкі — лё́генькі́, рóдны — рóдненькі́, шчы́ры — шчы́ранькі́ і т. п.

4.5. У складних кількісних числівниках адзіна́ццаць — дзев'ятна́ццаць і утворених від них порядкових числівниках наголос припадає на склад **-на́**: адзіна́ццаць, адзіна́ццаці́, адзіна́ццаты́, адзіна́ццатага́, адзіна́ццатаму́, чатырна́ццаць, чатырна́ццаці́, чатырна́ццаты́, чатырна́ццатага́ і т. д.

4.6. У збірних числівниках п'яце́ра, шасце́ра, сямёра, васьме́ра наголос припадає на суфікс **-ёр-**, а в дзев'яце́ра, дзес'яце́ра, адзіна́ццаце́ра, двана́ццаце́ра, трына́ццаце́ра, чатырна́ццаце́ра, дваца́це́ра, трыца́це́ра — на другий голосний основи.

4.7. У дієсловах ве́зці, ве́сці, ме́сці, не́сці, трэ́сці і т. п. та в похідних від них префіксальних формах (крім тих, що мають префікс **вы-**), наголос припадає на кореневий голосний: зане́сці, за́прэ́чы, прыне́сці, уне́сці, па́двез́ці, па́дме́сці, наскрэ́бці, распрэ́сці, аб́трэ́сці, але вы́везці́, вы́весці́, вы́месці́.

Кореневий наголос зберігається і в формах минулого часу жіночого й середнього роду однини та множини: ве́зла, ве́злі, не́сла, не́слі, трэ́сла, трэ́слі (у формах чоловічого роду — не́с, ве́з, трос). Цей самий наголос зберігається і в префіксаль-

них дієсловах (за винятком тих, що мають префікс **вы-**): *адвезла, привезла, привезлі, падвезлі, занесла, занесли, принесли, принесли, растресли*, але *вывезлі, вынесли*).

4.8. У дієсловах другої особи множини, які в усіх особах теперішнього і простого майбутнього часу мають наголошені закінчення, наголос припадає також на останній голосний слова: *ісці, іду, ідзеш, ідзі — ідзяцэ (або ідзяцё), жыў, жывеш, живём — живяцэ (жывяцё), нясу, нясеш, нясём — несяцэ (несяцё)*, але: *гляджу, глядзіш, глядзім — глядзіце (глядзіцё), ляжы, ляжыш, ляжым — ляжыце (лежыцё)*.

4.9. Прикінцевий наголос у дієслівних суфіксах **-авá-ць, -á-ць, -у-ць** зберігається і в пасивних дієприкметниках минулого часу:

*аблюбавáць — аблюбавáны (укр. облюбóваний),
зачаравáць — зачаравáны (укр. зачарóваний),
зганьбавáць — зганьбавáны (укр. зганьбóваний),
змайстравáць — змайстравáны (укр. змайстрóваний),
ліквідавáць — ліквідавáны (укр. ліквідóваний),
намалювáць — намалювáны (укр. намальóваний),
пафарбавáць — пафарбавáны (укр. пофарбóваний),
прыбра́ць — прыбра́ны (укр. при́браний),
сабра́ць — сабра́ны (укр. зі́браний),
разарва́ць — разарва́ны (укр. розі́рваний),
сагну́ць — сагну́ты (укр. зігну́тий) і т. п.*

4.10. У великій групі якісних прислівників спостерігається така акцентологічна закономірність: у формі звичайного ступеня наголос припадає на кореневий голосний, а у формі вищого ступеня — на суфіксальний голосний: *блізка — бліжэй, вузка — вузэй, висока — вышэй, добрага — даражэй, доўга — даўжэй, коротка — карацэй, лёгка — лягчэй, мякка — мякчэй, нізка — ніжэй, тонка — танчэй, хораша — харашэй* та ін.

4.11. У білоруській мові є низка слів, у яких наголос не збігається з українським наголосом:

білор.	укр.	білор.	укр.
<i>аб'езны</i>	<i>об'їзний</i>	<i>брудзіць</i>	<i>брудніти</i>
<i>агледзецца</i>	<i>оглядітися</i>	<i>брыдкі</i>	<i>бридкий</i>
<i>агляд</i>	<i>огляд</i>	<i>бясконца</i>	<i>безкінечно</i>
<i>агрэст</i>	<i>агрус</i>	<i>валёнак</i>	<i>валянець</i>
<i>акунь</i>	<i>окунь</i>	<i>валасі</i>	<i>волосся</i>
<i>алень</i>	<i>олень</i>	<i>вапна</i>	<i>вапно</i>
<i>анёл</i>	<i>ангел</i>	<i>віхор</i>	<i>віхор</i>
<i>асноўны</i>	<i>основний</i>	<i>вызвалённе</i>	<i>визволення</i>

выкладчык — викладач
 высóка — вiсоко
 галóўны — головний
 ганьба — ганьба
 ганьбаваць — ганьбува́ти
 гліняны — гліняний
 грэ́бці — гребті
 глыбо́ка — глібоко
 давэ́дка — до́відка
 дазвóл — до́звіл
 дзэ́яч — дiяч
 дзяўчы́на — дiвчина
 до́лата — до́лотó
 жанчы́на — жiнка
 жо́рсткі — жо́рсто́кий
 забеспячэ́нне — забеспэ́чення
 за́відна — за́відна
 заду́ма — за́дум
 зайдро́сник — за́здрiсник
 залóза — за́лоза
 заня́таць — за́йня́тість
 зарóбак — заробі́ток
 заход́ні — за́хiдний
 згара́ча — зга́рчу
 здаўна́ — зда́вна
 зусíм — зóвсiм
 iка́ць — iка́ти
 ка́мённы — ка́м'яний
 карóтка — ко́ротно
 кве́тнік — квітнік
 кля́сці — кля́стi
 ко́лісь — ко́лісь
 кро́чыць — кро́чува́ти
 лё́гчы — ля́гтi
 ла́таць — ла́та́ти
 лё́генькі — ле́генький
 ле́таць — ле́та́ти
 ло́пух — ло́пух
 лю́бiн — лю́пiн
 лязо́ — ле́зо
 маладо́ць — мо́лоді́сть
 мо́мант — мо́ме́нт
 мэ́та — ме́та
 мя́ккі — м'я́кий
 надзвiча́й — надзвiча́йна
 нажні́цы — но́жці
 напрудвэ́сні — напрудвэ́снi
 наспéх — на́спiх
 натóўп — на́товп
 нека́то́ры — де́який
 нечу́вана — нечу́вано
 ніжэ́й — нíжче
 паве́даміць — паве́домі́ти
 паво́дка — па́водок
 падаба́цца — па́дба́тiся
 падле́так — пiдлі́ток
 падрэ́чы — пiдп́рягтi
 пакры́се — по́троху
 па́мятаць — па́м'я́та́ти
 папэ́ра — папíр
 параўно́ўваць — порíвнюва́ти
 паро́ўну — порíвну
 плэ́сці — плэ́стi
 плы́сці — плыві́ти
 прыга́жосць — прыго́жiсть
 прыгледзе́цца — прыгледі́тiся
 прыму́с — прíмус, прiну́ка
 прыня́ты — прíйня́тий
 рубéль — рубль (карбоване́ць)
 салóдка — со́лодко
 сапраў́ды — спра́вдi
 сарака́вы — сороко́вий
 сарама́ціць — соро́мити
 святло́ — сві́тло
 селядзэ́ц — оселе́дець
 сiвы́ — сíвий
 скла́даны — скла́дний
 скрэ́бці — скре́бтi
 ску́ла — ску́ла
 слане́чнік — со́няшник
 сме́шны — сме́шний
 спады́паду — спiдспóду
 справа́ваць — прóбува́ти
 сў́мны — сумні́й
 тавары́шы — то́варишi
 трэ́сці — тря́стi
 уво́сень — во́сенi
 уга́ру — вго́ру
 удва́я, утра́я — удвíчі, втри́чі
 уно́чы — вно́чi
 упе́рад — упе́ред
 фарту́х — фа́ртух

цáлкам — цiлкóм
цáрквá — цёрквa
цiшкóм — тiшкoм
чáргá — чэрга
чацвёра — чэтверо
чóрствы — чэртвiй

чэ́рнаць — чэ́рнати
шчыгóл — щiгoль
шырóка — шiрoкo
ядлóвец — ялiвэцъ
яйкa — яйцé
як магá — якомóга

III. ОРФОЕПІЯ — АРФАЭПІЯ

1. ОСНОВНІ НОРМИ БІЛОРУСЬКОЇ ОРФОЕПІЇ — АСНОЎНЫЯ НОРМЫ БЕЛАРУСКАЙ АРФАЭПІЇ

Орфоепія (від гр. *ὀρθοέπεια* «правильність мови») — це розділ мовознавства, який вивчає сукупність норм (правил) літературної вимови слів. Орфоепія встановлює норми вимови конкретних звуків у певних фонетичних умовах (у певних звукових сполученнях), у конкретних граматичних формах, в окремих групах слів і навіть в окремих словах. Кожен, хто вивчає білоруську літературну мову, повинен досконало оволодіти не тільки її писемною формою, а й усною. Культура усного мовлення до певної міри свідчить про рівень загальної культури людини.

Інтонація, дикція і наголос у поняття орфоепії не входять.

Історична довідка. Сучасні орфоепічні норми білоруської літературної мови історично сформувалися на основі вимови, властивої насамперед середньбілоруським говіркам. Становлення сучасної білоруської орфоепії відбувалося протягом тривалого часу й було тісно пов'язане з історією білоруської орфографії.

У кінці XIX — на початку XX ст. білоруська писемна літературна мова розвивалася переважно як мова художньої й частково публіцистичної літератури і ще не мала єдиних норм, через що майже в усіх тогочасних літературних творах досить виразно виявляються характерні риси різних білоруських говірок. Тим більше недосконалою була усна форма білоруської літературної мови: нею користувалися лише письменники та незначна частина сільської інтелігенції, на мовлення яких вплив їхніх рідних місцевих говірок був дуже значним. Але вже тоді існували деякі загальні норми вимови, які склалися не внаслідок свідомої регламентації, а швидше були зумовлені природним функціонуванням мовних органів та самою артикуляційною базою білоруської мови: акання, якання, дзекання, цекання, фрикативний приголосний г (γ), завжди тверді [ж], [дж], [ч], [ш], [ц], [р], зміна л, в > ў та ін. На цій базі формувалися норми білоруської літературної вимови і в значно сприятливіших умовах у перше післяреволюційне десятиліття, хоч іще було багато розбіжностей, варіантів і навіть неприродних порушень (наприклад, м'яка вимова [л] у запозиченнях типу *кляса, лямпа, філэзофія* тощо). Лише стабілізація норм писемної форми білоруської літературної мови на початку 30-х років справила вирішальний вплив

також і на кристалізацію в цей період норм білоруської літературної вимови. Сучасна білоруська орфоепія відзначається достатньою унормованістю і стабільністю.

2. ОСОБЛИВОСТІ ВИМОВИ ГОЛОСНИХ ТА ЇХ СПОЛУЧЕНЬ — АСАБЛІВАСЦІ ВЫМАЎЛЕННЯ ГАЛОСНЫХ І ЇХ СПАЛУЧЭННЯЎ

2.1. Як наголошені, так і ненаголошені голосні [o], [э], [a] в білоруській мові вимовляються виразно; ніяке скорочення (редукція) голосних, вимова їх як невиразних [ъ], [ы] або уподібнення їх до наступних голосних неприпустима: *вада́, нага́, гавары́ць, прачыта́ць*, а не *вѣда́, вѣѣда́, гѣѣвѣѣры́ць, прѣѣчыта́ць*.

2.2. Голосні [o], [э], [a] в першому переднаголошеному складі після м'яких приголосних (на письмі — е, ё, я) вимовляються як [a] (на письмі позначаються літерою я): *сѣмы — сямі́, сѣстры — сястра́, лес — лясы́, нѣсці — нясу́, пяць — пяці́, пятна́ццаць*. Як [a] вимовляється [e] і в частці не та в применнику (або префіксі) без-, незалежно від того, як вони пишуться — разом чи окремо. Отже, вимовляються не тільки *н'а́жомка (няёмка), н'ана́в'іс'ц' (нянавісьць), н'аско́ра (няско́ра), н'асма́чны (нясма́чны), б'азры́б'е (бязрыб'е), бяшы́ўны (бясшўны)*, але й *н'а́ быў (не быў), н'а́ в'ѣдаў (не вѣдаў), н'а́ хо́ча (не хо́ча), б'аз ры́бы (без ры́бы), б'ашшў́му (без шуму)*.

В інших переднаголошених складах [e], [я] після м'яких приголосних вимовляється так, як [e], дещо наближене до [я] (e^я): *з'е^ял'е^янава́ты, л'е^ятуц'ѐн'н'е, ц'е^яж-кава́ты*.

Вимова переднаголошеного [я] як [i] [*в'іс'ѐл'л'е (вясѐлле), гл'ідз'ѐла (глядзѐла), м'ін'ѐ (мяне́), п'ірѐд'н'і (пярѐдні), С'ірг'еј (Сяргей), с'ірѐд'н'і (сярѐдні)*], а також післянаголошених [я], [e] як [i] [*л'ѐтн'іга, чырво́н'ін'к'і, пыта́ш, в'ѣдаіш, у са́дз'і, нап'ѐрадз'і, гл'ѐдз'ачы, рѐб'ічы, нап'ішыц'і*] не припускається; це — порушення літературної норми.

Не літературною є й вимова слів з пропуском голосного: *дз'е^с'ц' (дзѐсяць), м'ѐс'ц' (ме́сяц)*.

У післянаголошених складах голосний [e] трохи наближається до [я]: *во́с'е^ян', Го́м'е^ял', ка́м'е^ян'е^ям, чыта́е^яш, гу́ла́е^яш, чыта́е^яц'е^я, гу́ла́е^яц'е^я, шыро́кае^я по́л'е^я*.

2.3. Голосний [i] на початку слова, після голосного в середині й у кінці слова та після апострофа вимовляється не як

один звук, а як сполучення [j] + [i]: *і́ней (і́ней), і́скры (і́скры), і́хн'і (і́хні), кра́іна (кра́іна), чы́іх (чы́іх), у га́і, (у га́і), у с'ам'і (у с'ям'і)*.

Після слова на голосний ненаголошений [i] на початку наступного слова змінюється на [j] або ж перед [i] вимовляється [j]: *яна́ ішла́ (яна́ ішла́), ваз'м'і іго́лку (вазьмі іго́лку), даро́га на івацэв'ічы (даро́га на Івацэ́вічы), пасла́лі на іва́на (пасла́лі на Іва́на)*. Як [j] вимовляється також сполучник (частка) [i] в позиції після слова на голосний: *с'о́н'н'а і заўтра́ (сёння і заўтра́), зб'ару́с'а і па́једу (збяру́ся і па́једу), с'астра́ і брат (сястра́ і брат)*.

Після слова на твердий приголосний (за винятком [г], [к], [х], [і]) початковий [i] або сполучник [i] вимовляється як [ы]: *іон-ышо́ў (ён ішо́ў), брат-ы-с'астра́ (брат і сястра́), дошч-ы-в'е́ц'ер (дождж і ве́цер)*; але: *друх-і-брат (друг і брат), м'інск-і-го́м'ел' (Мінск і Го́мель), с'м'ех-і-грэх (смах і грэх)*.

Перехід [i] > [ы] спостерігається і у вимові складних слів: *п'едынсты́тут (педінсты́тут), будындўстры́жа (будіндўстры́ря)*.

2.4. Голосний [y] після будь-якого голосного перед наступним приголосним у середині слова та після голосного в кінці слова, а також після слова на голосний, якщо немає паузи, змінюється на приголосний [ў]: *праўда, траўка, шайко́вы, дрэў, знаў, гл'анула ўв'ерх, было ўл'ётку, па́јехала ў го́рад*.

Зміна [y] > [ў] у зазначених позиціях спостерігається також у прізвищах, іменах та географічних назвах, у запозичених словах і після розділових знаків, хоч на письмі ця зміна не відображається:

у вимові: *на Ёра́л'е, на Ёкра́ін'е, за Ёладз'і́м'ірам, ва Ёшачах, арты́стка Ёла́нава, на рацэ́ Ёсу́ры, ва ўн'ісо́н, за ўн'ів'ерс'ітэ́там, пра ўто́п'ію*.

на письмі: *на Ура́ле, на Укра́іне, за Уладзі́мірам, ва Ушачах, арты́стка Ула́нава, на рацэ́ Усу́ры, ва унісо́н, за універсітэ́там, пра уто́пію*.

2.5. Для білоруської мови не властиве сполучення голосних у межах слова. Воно можливе лише на стику морфем та в деяких запозичених словах: *заара́на, заакі́янскі, дрэваапрацо́ўчы, наадваро́т, фотаатэ́ль, наадно́сіць, рэарганізава́ць; ада́жью, вуа́ль, трыо́*. У більшості ж випадків при освоєнні запозичених слів у сполученнях голосних з'явився вставний приголосний, унаслідок чого сполучення літер *-ья-, -ія-, -ыё-, -іё-* вимовляються як *-ыја-, -іја-, -ыјо-, -іјо-*: *алімпіа́да, біёлаг, біягра́фія, нацыяна́льны, ра́дыё, рацыён, сацыёлаг, спартакі́яда, фіяле́тавы* і т. п.

3. ОСОБЛИВОСТІ ВИМОВИ СПОЛУЧЕНЬ ПРИГОЛОСНИХ — АСАБЛІВАСЦІ ВЫМАЎЛЕННЯ СПАЛУЧЭННЯЎ ЗЫЧНЫХ

3.1. Дзвінкі приголасні [б], [г], [д], [дж], [ж], [дз'], [з], [з'] перед глухими та в кінці слів вимовляються як відповідні глухі [п], [х], [т], [ч], [ш], [ц'], [с], [с']: *дуп* (*дуб*), *галу́пка* (*галу́бка*), *б'эрах* (*бэраг*), *л'охка* (*лёгка*), *ло́тка* (*ло́дка*), *сат* (*сад*), *дошч* (*дождж*), *нош* (*нож*), *кн'ішка* (*кніжка*), *с'ац'* (*сядзь*), *м'адз'в'е́ц'* (*мядзвё́дзь*), *вос* (*воз*), *ка́ска* (*казка*), *кн'ас'* (*князь*).

3.2. Глухі свистячі [с'], [ц'] перед наступним дзвінким [б], [б'] вимовляються як відповідні дзвінкі [з'], [дз']: *кас'ба́* (*касьба́*), *про́з'ба* (*про́сьба*), *но́з'біт* (*но́сьбіт*) *барадз'ба́* (*барацьба́*), *маладз'ба́* (*малацьба́*).

3.3. Приголасні [д] і [т] перед наступними м'якими [в'], [м'] пом'якшуються і переходять у [дз'], [ц']: *два* — *дз'в'е*, *абодва* — *аб'эдз'в'е*, *двор* — *дз'в'эры*. Такого пом'якшення немає лише на стику морфем (*адв'арну́ц'*, *падв'азáц'*), у прийменниках (*ад м'ан'е*, *пад б'аро́зају*), у формах давального та місцевого відмінків іменників на *-тва*, *-твó*: *на бры́тв'е*, *у Л'ітв'е*, *у мастáцтв'е*, *у тавары́ств'е*.

3.4. Приголасні [з], [с] перед наступними м'якими приголосними та [j] (за винятком [г], [к], [х]) завжди м'які: *з'в'эрху*, *з'м'эна*, *з'н'эсц'і*, *с'в'эт*, *с'н'эх*, *с'п'авáц'*, *ус'м'эшка*, але: *згінáц'*, *скіну́ц'*, *схілі́цца*.

Історична довідка. Протягом ХІХ — першої третини ХХ ст. м'якість приголосних [з'], [с'] перед наступним м'яким приголосним позначалася на письмі м'яким знаком: *свѣт*, *свѣта*, *сѣмѣх*, *сѣнег*, *пáсь-віць*, *пóсьпѣх*, *звѣзд*, *зѣмѣна*, *пáзьнѣй*. Але згідно з білоруським правописом 1934 р. позначення цієї м'якості було скасоване. Скасування підтвердив і нині чинний правопис 1959 р.

3.5. Шиплячі [ж], [ч], [ш] перед наступними свистячими переходять у свистячі [с], [ц], а свистячі перед шиплячими вимовляються як відповідні шиплячі: *адвáс'с'а* (*адвáжся*), *апан'эс'с'а* (*апан'эшся*), *на р́зцы* (*на р́чцы*), *на дóсцы* (*на дóшцы*) — *п'еравóшчык* (*п'еравóзчык*), *п'ерап'ішчык* (*п'ерап'ісчык*), *жжа́ц'* (*зжа́ць*), *шы́йтáк* (*сшы́тáк*), *б'ашш́ўмна* (*б'яшш́ўмна*).

3.6. Сполучення [дч], [тч] вимовляються як подовжений твердий [ч]: *аччын'іц'* (*адчын'іць*), *выклáччык* (*выклáдчык*), *л'óччык* (*лётчык*), *п'ерапл'óччык* (*п'ераплётчык*).

3.7. Сполучення [дс], [тс] перед [к] і [т] вимовляються як тверда африката [ц]: *гара́цк'і* (*гара́дскі*), *грама́цк'і* (*грама́дс-*

кі), *заво́цк'і* (заво́дскі), *К'іславо́цк* (Кіславо́дск), *л'у́цк'і* (лю́дскі), *бра́цк'і* (бра́тскі), *сав'е́цк'і*, *бра́цтва*.

3.8. Сполучення [дц], [тц] вимовляються як подовжена тверда африката [ц̥]: *аццадз'іц'* (*адцадзіць*), *на кла́ццы* (*на кла́дцы*), *у ло́ццы* (*у ло́дцы*), *бра́ццы* (*бра́тцы*), *на пала́ццы* (*на пала́тцы*).

3.9. Сполучення [чн] у білоруській мові вимовляється без змін (не переходить у [шн]): *ручн'ік*, *сард́жны*, *св'ато́чны*, *сма́чны*, *стры́жечны*.

3.10. У сполученнях [здн], [лнц], [стл], [стн], [рдн], [рдц] при вимові й на письмі відбувається спрощення (випадає середній приголосний): *абласны́*, *выязны́*, *жаласлівы́*, *міласэ́рны*, *пóзна*, *пасла́ць*, *ра́дасны*, *со́нца*, *стра́сны*, *сэ́рца*, *чэ́сны*, *шчаслівы*. Але: *бала́стны*, *кантра́стны* та ін.

IV. ОРФОГРАФІЯ — АРФАГРАФІЯ

---

1. ПРИНЦИПИ БІЛОРУСЬКОЇ ОРФОГРАФІЇ — ПРЫНЦЫПЫ БЕЛАРУСКАЙ АРФАГРАФІЇ

Орфографія (гр. *ορθογραφία* «правопис», від *ορθο* — «правильний», *γραφω* «пишу») — це система правил передачі усної мови на письмі, унормоване й обов'язкове для всіх написання слів та їх частин (морфем).

Орфографія охоплює правила написання слів разом, через дефіс та окремо, вживання великої літери, переносу слів.

Історична довідка. Становлення сучасної білоруської орфографії почалося в другій половині ХІХ ст., коли з'явилися друком твори нової білоруської літератури на народній основі, і було пов'язане з діяльністю видатних білоруських письменників В. Дуніна-Марцинкевича, Ф. Богушевича, Я. Лучини, А. Абуховича, А. Гуріновича та ін., які передавали акання, якання, дзекання, цекання, подовжені приголосні та інші характерні риси білоруського мовлення. Вироблення норм білоруського правопису значно пошвидко на початку ХХ ст. у зв'язку з піднесенням національно-визвольного руху білоруського народу під час революції 1905—1907 рр. і появою білоруських видавництв (найзначніше — спілка «Загляне сонця і ў наша аконца»), перших легальних білоруських газет «Наша доля» й особливо «Наша ніва», часописів «Лучына», «Саха», «Маладая Беларусь», друкованих творів Янки Купали, Якуба Коласа, М. Богдановича, Цьотки, З. Бядулі, Ц. Гартного та ін. Редактори всіх цих видань виробляли єдині способи граматичного й орфографічного оформлення слів, створюючи таким чином основні норми білоруського правопису.

Після краху Російської імперії й утворення Білоруської республіки, коли білоруська мова стала мовою шкільного навчання,

викладання у вузах, виникла настійна необхідність встановити її стабільні грамати́ко-орфографі́чні правила. Цьому сприяла «Беларуская граматыка для школ» Б. Тарашкевича (Вільня, 1918) — перший і дуже вдалий нормативний підручник, на який орієнтувалися й державні видавництва і який, витримавши п'ять видань, протягом 10 років був стабільним навчальним посібником і основою нових підручників та досліджень з білоруської мови. Проте цей підручник був не повний і не послідовний щодо правопису запозичених слів, імен, прізвищ, географічних назв тощо. Тому в 1926 р. у Мінську відбулася Академічна конференція з реформи білоруського правопису. «Праект беларускага правапісу» був опублікований у 1930 р. Після його обговорення й відповідної урядової постанови від 26 серпня 1933 р. «Аб зменах і спрашчэнні беларускага правапісу» на цій основі в 1934 р. Інститут мовознавства АН БРСР видав «Правапіс беларускай мовы». Але й він не зміг повністю розв'язати всіх дискусійних проблем.

У 1950 р. на сторінках білоруського друку почалася широка дискусія з питань білоруського правопису. Орфографічна комісія на чолі з Якубом Коласом і К. Крапивою розробила і в 1951 р. запропонувала «Праект змен і ўдакладненняў беларускага правапісу», який декілька років жваво обговорювали вчені, письменники, вчителі, широка громадськість. Після цього орфографічна комісія, розглянувши численні зауваження й пропозиції, розробила новий проєкт. 11 травня 1957 р. Рада Міністрів БРСР ухвалила постанову «Аб удакладненні і частковых зменах існуючага беларускага правапісу», на основі якої Інститут мовознавства ім. Якуба Коласа АН БРСР підготував повне зведення правил білоруської орфографії та пунктуації. У 1959 р. вийшли друком «Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі». Нині готується нове видання цього правопису.

Сучасний білоруський правопис ґрунтується на двох основних принципах: переважаючому фонетичному і менш уживаному морфологічному. При фонетичному принципі основою написання є вимова («пишемо як чуємо»). За морфологічним принципом однаково передаються на письмі морфеми, незалежно від того, як вони вимовляються. Крім цих двох принципів, у білоруській орфографії виділяються також традиційні (історичні) та диференційні написання.

2. ФОНЕТИЧНИЙ ПРИНЦИП — ФАНЕТИЧНІ ПРІНЦИПИ

За фонетичним принципом у білоруській орфографії передаються всі основні специфічні особливості білоруської мови. Зокрема, на цьому принципі ґрунтуються такі правила:

2.1. Голосні [o], [э] після твердих приголосних в усіх ненаголошених складах позначаються літерою а (*бор — бары, сэрца — сардэчны, адрас, брўта, бухгальтар, літаратура, майстар, рабонт, сакрэт, характар*), за винятком деяких запозичень, у вимові яких голосний [э] зберігається.

2.2. На місці голосних [e], [ë] у першому складі перед наголосом (*вясёлы, дзяжурны, Бялінскі, Нясвіж*) пишеться лі-

тера я, за винятком випадків, де ці голосні зберігаються у вимові.

2.3. Після префіксів на голосний, коли корінь слова починається ненаголошеним неприставним [i], пишеться літера й: *війгерыш, зайсці, знайсці, перейначыць, прыйшбў*; але: *заіка́ца, заіскры́ца*.

2.4. Префікси *з-*, *без-* (*бяз-*), *раз-* (*роз-*), *уз-*, *це́раз-* перед наступними дзвінками приголосними зберігають дзвінкий *з-*, а префікси *бес-* (*бяс-*), *рас-* (*рос-*), *ус-*, *це́рас-* пишуться перед наступними глухими приголосними: *збіць, бездухоўны, бяздольны, раздаць, рэздум, узняць, це́раззе́рніца* «череззерниця»; але: *сказаць, спачатку, беспрасветна, бяскрылы, небяспека, расказаць, распрацьбука, рэсшук, успамін, усхваляваны, це́распалосіца*.

2.5. Тверді приголосні [д] і [т] перед голосними [e], [ě], [i], [ю], [я] та перед м'якими губними приголосними [в'], [м'] у корені слова позначаються літерами *дз* і *ц*: *дзэці, дзе́рава, дзе́ннік, дзе́ўбаць, дзівак, дзіця, дзіўбуць, дзюдо́, дзяржа́ва, дзяцел; це́сна, це́плы, ціхі, цюльпа́н, цяжкі*.

2.6. Звукосполучення [жс], [шс], [гс], [хс], [сс] позначаються на письмі літерою *с*: *прыго́ства* «краса», *мно́ства, хараство́, кня́ства, тавары́ства, пта́ства, адэ́скі, пале́скі, ру́скі*.

2.7. Літера *с* згідно з фонетичним принципом пишеться також замість очікуваного сполучення *зс* (*сс*) у словах *раса́да* «розсада», *раса́днік, расо́л, расо́льнік, ро́стань*.

2.8. Звукосполучення [кс], [тс], [цс], [чс] позначаються літерою *ц*: *саве́цкі, карэ́ліцкі, ні́цкі, пухаві́цкі, сва́цкі, выдаве́цкі, наста́ўніцтва*.

2.9. Сполучення твердого або м'якого [т] дієслівної основи з наступним [с] частки *-ся* у зворотних дієсловах (*тс*) також позначається літерою *ц*: *будава́цца, відне́цца, ганары́цца, імча́цца, клапаці́цца, мьі́цца, ра́давацца, спыта́цца; змага́юцца, захапля́юцца, злу́юцца, не спі́цца, хоча́цца* та ін.

2.10. Замість сполучення приголосних [дт] у кінці деяких іншомовних слів згідно зі спрощеною їх вимовою пишеться літера *т*: *Гу́мбальт, Крани́тат, фаршита́т* «передмістя», *Шмі́т*.

2.11. У географічних назвах на місці суфіксального [цк] перед *-ін-* (*-ын-*) пишеться *чч*: *беласто́цкі* — *Беласто́ччына*, *нямéцкі* — *Нямéччына*, *По́лацк* — *По́лаччына*, *Слу́цк* — *Слу́чына*, *турэ́цкі* — *Турэ́чына*.

Примітка. Якщо прикметник на *-ці* утворений від іменника з кінцевими кореневими [д] і [т], в іменниках, похідних від таких прикметників на *-ці*, перед суфіксом *-ын-* пишеться *дч, тч*: *Навагрудчына, Брэстчына, братчына, старасвётчына*.

2.12. Подовжені у мовленні м'які приголосні [дз'], [з'], [л'], [н'], [с'], [ц'] і тверді шиплячі [ж], [ч], [ш] між голосними передаються на письмі через подвоєння відповідних літер *ддз, зз, лл, нн, сс, цц, жж, чч, шш*: *развобддзе, палобдзе, вяселле, Запобле, насенне, калоссе, веце, жыцце, зббжжа, ламачча, зацішша*.

Примітка. Подовження приголосних не відбувається і на письмі не позначається:

- а) у словах *Ілья, Ульяна, Касьян, лье, льеца, лью, налью, разалью*;
- б) у словах іншомовного походження: *асістант, камуніст, тбна*; але: *ванна, дбна, манна, Мекка, панна*.

3. МОРФОЛОГІЧНИЙ ПРИНЦИП — МАРФАЛАГІЧНЫ ПРЫНЦЫП

За морфологічним принципом у білоруській орфографії діють такі правила:

3.1. Правопис приголосних:

а) у кінці слова і в середині перед глухими пишуться літери на позначення дзвінких приголосних: *дуб, воз, снег, след, казка, дзядзька, сцэжка* (у вимові — оглушення приголосних);

б) глухі приголосні перед дзвінкими передаються літерами на позначення глухих приголосних: *барацьба, барацьбіт, малацьба, носьбіт, просьба* (у вимові — одзвінчення приголосних);

в) шиплячі перед свистячими на письмі зберігаються: *міеішся, на рэціы* (у вимові — перехід шиплячих у свистячі);

г) свистячі перед шиплячими позначаються на письмі: *зака́зчык, перавобчык, пясча́ны* (у вимові — перехід свистячих у шиплячі).

3.2. Правопис приголосних на стику морфем, а саме:

а) у географічних назвах та похідних від них прикметниках кінцеві приголосні основи [з], [ж], [ш], [г], [к] перед суфіксальним [с] зберігаються: *бу́гскі, во́лжскі, вы́баргскі, до́брушскі, кавка́зскі, каза́хскі, ла́кскі, латы́шскі, узбе́кскі* (у вимові ці приголосні випадають);

б) в іменниках кінцеві приголосні основи [д], [т], [з], [с], [ж], [ч] перед суфіксом *-чык-* залишаються незмінними: *перакля́дчык, ле́тчык, гру́зчык, разно́счык, перабэ́жчык* (у вимові — регресивна асиміляція з боку наступного приголосного);

в) в іменниках і прикметниках приголосний основи [д] перед наступним суфіксальним [с] зберігається: *гарадські, грама́дські, грама́дства, заво́дські, найга́рбдські, парахо́дства* (у вимові — перехід $дс > ц$).

3.3. Збереження на письмі деяких приголосних звукосполучень:

а) сполучень [дц], [тц], [чц] у давальному — місцевому відмінках іменників жіночого роду (у вимові — довга тверда африката [̟ц]): *на кла́дцы, у ло́дцы, у во́пратцы, на рэ́ццы*:

б) сполучень [жс], [шс] у дієсловах (у вимові — довгий свистячий [̟с]): *адва́жся, апрана́ешся, збіра́ешся*:

в) сполучень [жж], [здж] (у вимові — [ж], [ждж]): *зжа́ліца, зжаць, зжыва́ць, выя́зджаць, прыя́зджаць*.

3.4. Написання сполучень **сч, сшч** (у вимові — [шч], [шшч]): *пясча́ны, расчо́ска, расшчапі́ць, расшчабятáцца, расшчо́дрыца*; але: *нішчы́мны, нішчы́мніца, пляшчо́та, ро́шчына, ушчува́ць, шча́сце* та похідні від них.

3.5. Відображення дзвінких приголосних [б], [д] у кінці префіксів **аб-, ад-, над-, пад-** та в прийменниках **ад, над, пад** перед наступними глухими приголосними (у вимові — перехід у глухі [п], [т]): *абступі́ць, абтрэ́сці, адкры́ць, адступі́ць, надкусі́ць, надпіса́ць, падсіні́ць, падсыха́ць, ад сэрца, пад хата́й, пад страхо́ю*.

3.6. Збереження [e] у прийменнику **без** і частки **не** [у вимові — перехід у **бяз(с)-, ня**] перед наступним наголошеним складом: *без кло́пату, без ра́дасці, без хвалява́ння, не быў, не ве́даў, не спаў, не чуў*.

3.7. Правопис літери **я** на місці кореневого ненаголошеного м'якого [ʼa] (у вимові — наближення до [ʼe]): *вы́гляд, дзе́вяць, дзе́сяць, ме́сяц, мяккава́ты, па́мяць, ця́гнікі, яснаво́кі*.

3.8. Написання суфікса **-ен-** у діеприкметниках, утворених від основи інфінітива на **-і** та на приголосний (у вимові — наближення до [ʼa]): *акры́лены, адхі́лены, асве́тлены, прыве́зены, прыне́сены*.

3.9. Збереження на письмі подвійного написання **нн** у словах на стику кінцевого **н** основи і суфікса **н**: *займе́ннік, імене́нні, каме́нны, ко́нны, ко́ннік, пляме́ннік* та ін.; але: *пальмя́ны*.

3.10. Написання суфіксів **-язь, -ядзь** в іменниках *б́язь, дроб́язь, роўня́дзь*.

4. ПРАВОПИС ГОЛОСНИХ У СКЛАДНИХ СЛОВАХ — ПРАВАПИС ГАЛОСНЫХ У СКЛАДАНЫХ СЛОВАХ

4.1. Як і в українській мові, складні слова в білоруській мові утворюються з двох і більше основ, які пов'язуються сполучними голосними [o], [a] (після твердих основ, причому [o] — лише під наголосом), [e], [я] (після м'яких основ): *ча-сòпіс, вадаспа́д, високара́бды, даўгавéчны, медазбо́р, скарахо́д, танканóгі, землекарыста́нне, сiняво́кі*. Якщо складне слово за написанням розглядається як просте, у першому складі перед наголосом м'який сполучний голосний е передається через я (якання): *агняцвéт, агнястрэ́льны, жыццярáдасны, кулямéт, сальява́р, сальяво́п* і т. п.

4.2. У складних словах, що мають дві основи, у першій основі замість о пишеться а, якщо наголос припадає на перший склад другої основи: *даўгавéчны, пайнапра́ўны, разнаста́йны, чарнаво́кі*. Якщо ж у другій основі складного слова наголос припадає не на перший, а на другий (третій, четвертий) склад, тоді в першій основі виникає побічний наголос і під наголосом пишеться о: *вòгнетрыва́лы, го́рнарабо́чы, карма́ткаэрми́новы, но́вабудо́ўля, по́ўнагало́ссе, рэ́знаба-ко́вы, сно́павязáлка, чо́рнавалóсы*.

4.3. Якщо в другій основі складного слова наголос припадає на перший склад, але в першій основі виявляється побічний наголос, тоді в цій основі наголошений [o] зберігається: *азòтнакíслы, вòсемсо́т, збо́жжазда́ча, ко́ксага́завы, малòчна-кíслы, мо́вазна́ўства, усхо́дазна́ўства*.

4.4. У складних словах з трьох і більше основ, кожна з яких має свій наголос, наголошені [o] зберігаються: *авíямато́рабудавáнне, паравóзаваго́набудайни́чы*.

4.5. Ненаголошене [э] в першій основі складних слів зберігається: *арэ́хаво́дства, крэ́дытаздо́льнасьць, мэ́тазбо́днасьць, рэ́дка:ўбы, тэ́лебáчанне, шэ́раво́кі, шэ́сьцьсо́т; але: шасна́ццаць, шасцідзёнка, шасціго́дка* і похідні від них.

4.6. Складні слова, у яких перша частина — числівник *адзiн* (*адна́*), побічного наголосу не мають і пишуться як прості слова, незалежно від місця наголосу в другій частині слова: *аднаразо́вы, адназна́чны, адзiнабо́рства, адзiнайла́ддзе, аднагало́сна, аднаду́шина*.

4.7. У складних словах перші частини **фо́та-**, **мо́та-**, **радыё-**, **дзевяно́ста-**, **сто-**, **што-**, **свое-**, **контр-** завжди пишуться з голосними о, е, ё: *фотавiста́ўка, фотазды́мак, фотакáмера, фотакáртка, фотаманта́ж, фотаплёнка, фотатэлегра́ма, фотазэ́цюд* (але: *фатагра́фія*); *мотаго́нкі, мотагурто́к, мота-*

крбс, моталбдкa, мотaпбезд, мотaрблер, мотaспбрт (але: *мaтaвбз, мaтaцыкл*); *радыёпeрaдaчa, радyёхвaля, радyёстaн-цyя, дзeв'яностагбддзe, стoгаббвы* (але: *стaгбддзe*), *стoтысяч-ны, штoгбд, штoдзёнь, штoтыдзёнь, штoмёсячны, штoхвi-лiнны, свoеасаблiвы, свoечасбвы, контрyдaр*.

4.8. У складных словах з першою частиною **кіна-** завжды пишеться **а**: *кінаакцёр, кінастудыя, кінафестываль, кінафільм, кінаэкран*.

4.9. Частка **полі-** пишеться за загальным правілом: якщо в слові один наголос — [o] переходить в [a] за законам акання, якщо ж складне слово мае побічний наголос, [o] зберігаецца: *паліглот, паліклініка, палімеры; пдлівітамiны, пдлісман-тычны, пдлітэхнічны, пдліфанія, пдлітылэн*.

4.10. Складні слова з першою частиною **поў-** (*паў-*) не маюць побічнага наголосу; **поў-** пишеться пад наголосом: *пбўдзень, пбўнач; паў-* — не пад наголосом: *паўвагона, паўвостраў, паўгадзіны, паўгода, паўлітра, паўмесяца, паўтоны, паўтысячы*.

Частка **паў-** пишеться з другою частиною складнага слова разам, але з власнымі іменнікамі — праз дефіс: *паў-Еўропы, паў-Кіева, паў-Мінска, паў-Масквы*.

5. ПРАВОПИС І, Ы, Й ПІСЛЯ ПРЕФІКСІВ — ПРАВАПИС І, Ы, Й ПАСЛЯ ПРЭФІКСАЎ

5.1. Після прэфіксів, які закінчваюцца на прыголасны, на місці пачатковага ненаголошанага [і] в наступнай частіні слова пишеться **ы**: *абылгaць «оббрехати», абымишэлы, абыржа-вёць, абысціся, безымённы, зымшыць, падысці, разыграць, сы-граць, сыскаць і т. п.*, а такж пад наголосом у словах *сыспаду, спадыспаду*.

5.2. Після прэфіксів **дэз-, звыш-, контр-, між-, пан-, суб-, транс-**, а такж у деяких складных словах голасны [і] на письмі зберігаецца: *дзінфармацыя, звышмклівы, звышінду-стрыяльны, контрiгра, контрiдэя, міжiнстытyцкi, панi-сламiзм, субiнспэктар, Трансiардaнiя; педiнстытyт, пa-лiтiнфармацыя і т. п.*

5.3. Після прэфіксів, які закінчваюцца на голасны, за-мість пачатковага [і] наступнай частіні слова пишеться **й**: *вбйiграць, зайiграць, зайсці, прыйсці, прайiгравальнiк, перай-мaць, перайменавaць, перайнaчыць*.

Примітка. Якщо голасны [і] утворае окремай склад, він на пись-мі зберігаецца: *зайкнyцца, зайнтрыгавaць, зайнeць, зайскрyцца, паймaць, прайiгрываць* тощо.

**6. ОСОБЛИВОСТІ ВЖИВАННЯ М'ЯКОГО ЗНАКА
Й АПОСТРОФА В БІЛОРУСЬКІЙ МОВІ —
АСАБЛІВАСЦІ ЎЖИВАННЯ МЯККАГА ЗНАКА
І АПОСТРАФА Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ**

6.1. М'який знак у білоруській мові, як і в українській, вживається у середині та в кінці слова для позначення м'якості приголосних [з'], [дз'], [л'], [н'], [с'], [ц'] та роздільної вимови приголосних після [з], [дз], [л], [н], [с], [ц] перед е, ё, ю, я, і, коли вони позначають два звуки — [йэ], [йо], [йу], [йа], [йі]. Більшість випадків вживання м'якого знака в обох мовах збігаються (пор. білор. *зэлень, карась, соль, просьба, пісьмо, вазьму, пальцы, столькі, паштальён, мільярд* і т. п.). Разом з тим вживання м'якого знака для позначення м'якості приголосних у білоруській орфографії має й деякі характерні особливості. На відміну від української мови, у білоруській мові м'який знак пишеться:

а) перед суфіксом **-чык** зменшувальних іменників, коли слово без цього суфікса закінчується на **-нь**: *агонь — агэньчык, камень — каменьчык, корань — карэньчык, прамень — праменьчык, рэмень — раменьчык*;

б) перед суфіксом **-ск-** у прикметниках, утворених від назв місяців: *чэрвеньскі, ліпеньскі, жнівеньскі, студзеньскі, снежаньскі*, а також у слові *восеньскі*.

Якщо прикметники на **-ск-** утворені від іменників на **-нь**, які не є назвами місяців, м'який знак не пишеться: *Астрахань — астраханскі, конь — конскі, Любань — любанскі, Пльзень — пльзэнскі, Разань — разанскі*;

в) у складних числівниках *пяцьдзесят, шэсцьдзесят, пяцьсот, шэсцьсот, дзев'яцьсот*;

г) у словах з постфіксом **-сьці** (= укр. **-сь**): *дзэсьці, калісьці, кудысьці, хтосьці, чагосьці, чамусьці, штосьці, якісьці*, а також у слові *лёдзьве*.

6.2. Апостроф у білоруській мові, як і в українській, пишеться після префіксів на приголосний та в середині слова після приголосних перед літерами е, ё, ю, я та ненаголошеним і: *аб'яднанне, з'езд, пад'ём, над'ільмэнскі, між'ярусны, ін'екцыя, кан'юнктура, бар'эр, сям'я, вераб'і, Аляб'еў, Юр'еў*.

Особливості вживання апострофа в білоруській орфографії:

а) апостроф пишеться у складних словах після часток **двух-, трох-, чатырох-**: *двух'ярусны, чатырох'ярусны*;

б) апостроф не пишеться після нескладового [ў]: *абаўеца, здароўе, салаўі, саўю*.

V. ЛЕКСІКАЛОГІЯ — ЛЕКСИКОЛОГІЯ

1. ПРАДМЁТ ЛЕКСІКАЛОГІІ — ПРЕДМЕТ ЛЕКСИКОЛОГІІ

Лексікалогія (ад гр. λέξις «слова» і лат. logos «паняцце-вучэнне») — гэта раздзел мовазнаўства, які даследуе сукупнасць слоў пэўнай мовы — яе лексіку. Акрамя слоўнікавага складу, прадметам лексікалогіі з'яўляюцца таксама фразеалагічныя звароты, якія выступаюць як цэласныя адзінкі ў функцыі асобных слоў; *апусціць вочы — засарбмецца, браць пад абарону — абараняць, гады ў рады — рэдка, паказць пяткі, даць драпакá, даць лататы — уцячы, пабегчы.*

2. СЕАНТЫКА (ЗНАЧЭННЕ) СЛОВА — СЕМАНТИКА (ЗНАЧЭННЯ) СЛОВА

У беларускай мове, як і ў іншых славянскіх мовах, словы маюць асноўныя намінацьныя прамыя (назыўныя) значэнні:

а) прадметнасці: *акно́, воз, дом, дрэ́ва, стол;*

б) якаснасці: *блакі́тны, вы́сокі, вясёлы, зялёны, салодкі, сіні;*

в) працэсу: *ду́маць, ё́сці, ё́хаць, і́сці, працава́ць, спява́ць;*

г) ліку: *адзі́н, дзё́сяць, пя́тнацца́ты, двацца́ты.*

Акрамя прамога (намінацьўнага) значэння, слова ў кантэксце можа мець таксама адно або некалькі пераносных, ці метафарычных, значэнняў. Яны з'яўляюцца вытворнымі ад прамых значэнняў і ўзнікаюць у выніку ўпадабнення аднаго прадмета другому: *каме́нны слуп, крыклі́вы го́лас, чалавёк пла́ча, дрóвы гара́ць* — прамыя значэнні; *каме́нная ўсмешка, крыклі́вы касцю́м, скры́пка пла́ча, вóчы гара́ць* — пераносныя значэнні.

3. МНАГАЗНАЧНАСЦЬ СЛОВА — БАГАТОЗНАЧНІСТЬ СЛОВА

У беларускай, як і ў кожнай мове, ёсць словы, якія называюць толькі адзін прадмет (адназначныя словы), і словы, што называюць два, тры, чатыры і больш прадметаў, з'яў, прымет, дзеянняў, працэсаў і г. д. (мнагазначныя словы).

Адназначныя словы (іх значна менш, чым мнагазначных) абазначаюць тэрміны (*алгары́тм, мета́фара, пара́бала*) і некаторыя словы з канкрэтным значэннем (*ало́вак, ля́мпа, па́рта, сшы́так* і т. п.).

Мнагазначныя словы ўзнікаюць у выніку набыцця канкрэтным словам розных семантычных адценняў, якія ўзнікаюць у працэсе грамадскай практыкі людзей. Напрыклад, мнагазначнае слова *даро́га* мае такія значэнні: 1) паласа зямлі, якая служыць для язды і хадзьбы (*лясна́я даро́га, шасэйная даро́га*); 2) працягласць шляху, адлегласць, якую патрэбна прайсці, праехаць (*прайшлі палавіну даро́гі*); 3) месца для праходу, праезду (*да́йце мне даро́гу*); 4) падарожжа, паход, паездка (*сабраліся ў даро́гу, адначылі з даро́гі*); 5) напрамак руху (*збіўся з даро́гі, па даро́зе дадо́му*).

Мнагазначнае слова *зямля́* можа азначаць: 1) планета; 2) суша (у адрозненне ад воднай прасторы); 3) глеба, грунт; 4) паверхня, на якой стаім, па якой рухаемся; 5) тэрыторыя, што знаходзіцца ў чымсьці ўладанні, карыстанні; 6) краіна, дзяржава.

Мнагазначны прыметнік *зялёны* мае значэнні: 1) адзін з колераў сонечнага спектра (*зялёная ткані́на*); утвораны зеленню, зялёнай расліннасцю (*зялёны го́рад*); 3) які складаецца са свежай зелені (*зялёны корм*); 4) недаспелы (*зялёны я́блык*); 5) вельмі юны, нявопытны з прычыны маладосці (*зялёны нача́льнік*); прадстаўнік руху (партыі) зялёных — барацьбітоў за чыстае экалагічнае асяроддзе.

Дзеяслоў *гары́ць* можа азначаць: 1) знішчацца агнём (*гара́ць дро́вы*); 2) ярка свяціць (*гары́ць ля́мпа*); 3) траціць маёмасць з прычыны пажару (*гарэ́лі ад ма́ланкі*); 4) быць моцна нагрэтым, гарачым (*гары́ць пясок ад спёкі*); 5) быць у гарачцы, ліхаманкавым стане (*гара́ць ру́кі і ногі*); 6) рабіцца гарачым, чырванець ад прыплыву крыві (*гараць шчо́кі, ву́шы*); 7) энергічна адбывацца (*бой гары́ць*).

У кожным канкрэтным кантэксце мнагазначнае слова мае толькі адно значэнне.

4. СІНОНІМЫ — СИНОНІМІ

Сінонімы (гр. συνώνυμος «аднайменны») — гэта словы з розным фанетыка-марфалагічным складам, але з аднолькавымі або вельмі блізкімі значэннямі: *айчы́на, бацькаўшчы́на, радзі́ма; блізкі, кроўны, родны* (чалавек); *вядо́мы, знакаміты, слаўны, славу́ты, відны, выда́тны, вялікі, папулярны, легендарны, слы́нны* «шырока вядомы» (пісьменнік або грамадскі дзеяч).

Сінонімы аб'ядноўваюцца агульнасцю асноўнага значэння і адрозніваюцца адценнямі значэння, стылістычнай афарбоўкай (*з'ёсці — сажра́ць, зло́паць, спляжыць, златашы́ць; гавары́ць — балбата́ць; зразуме́ць — ушало́піць, скэмі́ць, змікі́ціць; захапі́ць — заграба́стаць; адмаўля́цца — адбры́квацца,*

аднэквацца) і спалучальнасцю з іншымі словамі (*адкрыць пасэджанне, адгарнуць кнігу, адчыніць акно, дзверы і г. д.*).

Група блізказначных слоў-сінонімаў утварае сінанімічны рад; у ім вылучаецца адно слова, якое выражае агульнае для ўсіх членаў гэтага сінанімічнага рада паняцце і называецца асноўным словам. Напрыклад, у сінанімічным радзе *эсці, з'ядаць, карміцца, жывіцца, харчавіцца, спажываць, сталавацца, закісваць, ласавіцца, сілкавацца, гамаць, жэўрці, жраць, уплятаць, умінаць, малаціць, пытляваць* асноўным словам з'яўляецца *эсці*.

Сінонімамі да асобных слоў могуць быць фразеалагізмы і перыфразы: *перашкаджаць — замінаць, ставіць палкі ў колы, стаяць на дарозе, падстаўляць ножку, бытацца пад нагамі, круціцца пад нагамі, звязваць па руках і нагах; глянуць — кінуць зрок; смяцца — залівацца смехам; накіравацца — узяць кірунак; памыліцца — даць маху; вырашыць — прыняць рашэнне; звар'яцець — з'ехаць з глўзду*.

Сінанімічныя пары або сінанімічныя рады слоў у беларускай мове ўтварыліся рознымі шляхамі:

а) сінанімічна зблізіліся агульнаславянскія ці ўсходнеславянскія словы і словы беларускія, якія ўзніклі пазней: *воблака — хмара; зара — золак; пуць — дарога, шлях, гасцінец; калодзеж — стўдня; прастор — прасцяг; барацьба — змаганне; пужлівы — палахлівы; быстры — хуткі; ілжывы — лхуслівы;*

б) сінонімамі сталі беларускія словы і словы, запазычаныя з іншых моў: *склад — састаў (рус.), нашчадак — наследнік (рус.), зорка — звязда (рус.), успомніць — прыгадаць (укр.), плацце — сукенка (польск.), чай — гарбата (польск.), сіла — моц (польск.), канчаток — флэксія (лац.), прыстаўка — прэфікс (лац.), успаміны — мемуары (лац.), страхá — дах (ням.), аковы — ланцугі (ням.), кайданы (цюрк.);*

в) сінаніміка беларускай літаратурнай мовы папаўняецца лексічнымі адзінкамі з мясцовых народных гаворак: *абрус — настольнік; авечка — шўтка; некранутае месца — нэруш; прымушаць — прысільваць;*

г) сінонімамі да агульнаўжывальных слоў з'яўляюцца спецыяльныя тэрміны: *размяшчэнне — дыслакацыя, лясніцтва — кардон, насып — бруствер, лодка — барка, баржа, лайба;*

д) стылістычна афарбаванымі сінонімамі ў беларускай, як і ў іншых мовах, выступаюць жаргонныя словы: *глўпства — туфта, гробы — хрусты, гультай — філон, скандал — буза, схавіцца — зашыцца, уцячы — зліняць і т. ін.*

е) стылістычнымі сінонімамі ў беларускай мове з'яўляюцца так званыя *эўфемізмы* (гр. εὐφημισμός «памякчаны выраз»), якія ўжываюцца для змякчэння мовы, для замены стылістыч-

на вострых і рэзкіх выказаў больш ветлівымі, прыстойнымі: *ввігнаць, ввіштухнуць, ввікінуць — папрасіць; памёрці — пайсці на той свет; хлусіць — гаварыць няпраўду; спазняцца — затрымлівацца; смярдзэць — дрэнна пахнуць і т. п.*

У беларускай мове, як і ва ўкраінскай, асабліва багатыя і разнастайныя сінанімічныя рады, якія перадаюць шматлікія паняцці, прыкметы, працэсы. Сінонімы дазваляюць перадаваць самыя тонкія адценні думак і пачуццяў. Пры дапамозе сінонімаў ствараюцца яркія вобразы прадметаў і з'яў рэчаіснасці. Сінонімы з'яўляюцца выразнікамі непаўторнасці, нацыянальнага каларыту беларускай мовы, яе лексічнага багацця і бязмежных выяўленчых магчымасцей. Некалькі прыкладаў (за «Слоўнікам сінонімаў і блізказначных слоў» М. К. Клышкі. Мінск, 1976):

а) сінонімы-назоўнікі:

абш'ір, праст'ор, праст'ора, прасцяг, пр'острань, прыв'олле, разд'олле, разл'эгласць, разл'ог, далягляд, даль, д'алеч, далячынь, шырын'я, шыр, бязм'ёр, бязм'ёр'е, бязм'ежжа, бязм'ежнасць, бяск'онцасць, бяскрайнасць, неагляднасць, абсяг;

адпачынак, адпачын, спачын, супачынак, спачынак, спачыванне, спакой, супакой, перадышка, аддышка, аддыха, прыдых, перадых, р'оздых, пастой, пап'ас, пап'аска, перак'ур, вольная часіна;

валас'ы, чупрына, чуб, шавялюра, л'оканы; к'удзеркі (памянш.-ласк.); к'осмы, стрыжакі, к'учары (разм.); к'удлы, п'атлы, кайтун'ы, грыва (разм. зняваж.); б'уклі (уст.);

раздар'ожжа, скрыжаванне, разв'іліна, разв'ілак, разв'ілка, р'остань; перас'ек, разб'ежак (разм.); крыжаван'ныя дарогі, крыжаван'ныя пуціны;

цішынь, ціша, ціш, спакой, супакой, спакойлівасць, бязг'учнасць; ціхата, сціхота, сцішанасць, сцішак (разм.); глухата, глуш, глухм'ень, глушынь, зням'енне, аням'енне, зням'еласць, н'емасць, н'емата, ням'ота, сон, дрым'ота, дрэма, майклівасць, бязм'оўе (перан.);

б) сінонімы-прыметнікі:

вял'ікі, вялізны, велічэзны, вяліазны, немал'ы, буйны, агр'омністы, аграм'адны, значны, д'обры, г'іганцкі, грандыёзны; па прасторы: неабсяжны, неабдымны, неабнімны, бязм'ежны, бяск'онцы, ням'ераны, бяскрайні, праст'орны, разл'эглы; па колькасці: невычарпальны, невычэрпны, неабмежаван'ны, бязм'ерны, нязм'ерны, невым'ерны, незлічоны, нялічаны; здаровы, здарав'енны, ёмкі, ладны, прыстойны, салідны (разм.); в'олатны, в'олатайскі, тытанічны (выс. стыль); шырокі, раскошны, кру'глы, астранамічны (перан.); у квадраце, у к'убе, як скінуць в'окам, не акінуць в'окам, не ахапіць в'окам, без канца і краю, без канца-краю;

добры, нядрэнны, неблагі, някэпскі, высакаякасны, здатны, дасканалы, удалы, прыўдалы, варты, станоччы, слаўны, спраўны, адмысловы, выдатны, адборны, адмэнны, узорны, прыкладны, бездакорны, няўкорны, беззаганны, зайздросны, цудобны, ідэальны; прыстойны, людскі, хвацкі, ладны, перша-класны, першагатуноквы, стопрацэнтны, запраўскі, вартны, не абы-які (разм.); дыхтоўны, файны (абл.); непайторны, сапраўдны, непараўнальны, незраўнаны, майстэрскі, класны, першы, найпершы, царскі, анельскі, бліскучы, крыштальны, залаты, рэдкі (перан.); во, ого, нішто, нішто сабе, клас, першага гатунку, першага сорту, першай рукі, першай маркі, што трэба, пашукáць трэба, нічога не скажаш, цаны няма, на пяць, на славу, як на падбор, як на заказ, хоць на выстаўку, хоць куды, будзь здароў;

незвычайны, надзвычайны, нязвычайны, незвычайны, незвычайны, незвычайны, небывалы, нечуваны, нябачаны, неверагодны, неймаверны, невераёмны, немагчымы, невыказны, невымоўны, выключны, дзіўны, ненармаўны, ненатуральны, нечалавечы, феноменаўны, унікальны, сенсацыйны, экстравагантны, несусветны, не абы-які (разм.);

прыгожы, харошы, паглядны, ненаглядны, мілавідны, непайторны, маляўнічы, чароўны, дзівосны, абаяльны, красны, сімпатычны; гоўжы, пекны (абл.); павабны, панадны, жывапісны, квяцісты, казачны, цудобны, залаты, артыстычны (перан.), у красе;

в) сінонімы-прыслоўі:

вельмі, надта, выключна, надзвычай, надзвычайна, незвычайна, нязвычайна, небывала, неверагодна, неймаверна, невыказна, невымоўна, моцна, бязмежна, бясконца, невымерна, непамёрна, нязмерна, бязмерна, празмерна, нязлічана, неапісальна, востра, няцёрпна; добра, страшна, страшэнна, здорава, парадкам (разм.); дужа, збыт (абл.), да смерці, да незвычайнага, без меры, праз меру, не ў меру, на рэдкасць, да дзіўнага, да чорта, да чорцікаў, не на жарт, не на жарты;

многа, шмат, багата, нямала, незлічона, нязлічана, безліч, не злічыць, лічыць не злічыць, прорьма, маса, вялікая колькасць, незлічоная колькасць; парадкам, ніштавата, бачана-нябачана, навалам, гібель, гіблота (разм.), сіла, моц, хмара, лавіна, бэздань, лес, мора, акіян, сто, мільён, мільярд, поўна, горы, рой, цьма (перан.); без ліку, не абабрацца, не прабіцца, не перарабіць, аж цёмна, цьма-цьмушчая, цьма-цьмой, непахаты край, ні канца ні краю, кўры не клююць, па вушы, па горула, дай божа, да чорта, да халеры, як бобу, як сабак, цэлы воз, вазамі вазі, цэлы мех, хоць адбаўляй, хоць заваліся, хоць заліся, хоць засыпся, хоць каўшом бяры, хоць касу закладай,

хоць гаць гаці, хоць рэкі прудзі, хоць равы масці, кішма кішыць, да гібелі, як грыбоў;

хутка, скора, шпарка, быстра, спешна, паспешна, паспешліва, спехам, спышаючыся, торапка, таропка, тараплива, жвава, мігам, уміг, імкліва, імпэтна, імгэнна, вокаімгэнна, увачавідкі, ураз, умомант, бэгла, маланкава, кулём, стрымгалой, найскач, бягом, бэгла, лёцьма, улёт; наскора, дўхам (разм.); шыбка, моцна, бэрэда, бэрэдка, хапатліва, хаплива; уноханкі, хапаючыся, вобмельгам, вобмегам, вобчас, кумільгём, кумільгна, найскапыта, учвалам, угрунь, сугрунём (абл.); ліхаманкава, шалёна, ашалёла, птушкай, каменем, кўляй, стралой, ветрам, віхрам, агнём, перунём, маланкай, безглядна (перан.); у хуткім тэмпе, на скорую руку, спешным парадкам, наспех, у той жа час, у адзін момант, як адзін момант, у хвіліну, за адну хвіліну, у мінуту, у імгэнне, у адно імгэнне, у імгэнне вока, у міг вока, у два мігі, у вачах, на вачах, як бачыш, як на дражджах, не па днях, а па гадзінах, на ўвесь дух, ва ўвесь дух, у адзін дух, адным дўхам, што ёсць дўху, адным дыхам, колькі сілы, што сілы, на ўсю сілу, як дуж, як мага, на ўсе жылы, адным махам, у абгонкі, на хаду, на ўвесь ход, на поўны ход, на ўвесь скач, на адной назе, ва ўсе ногі, з усіх ног, з усіх чатырох ног, не чуючы ног, у два скокі, ва ўсе лапаткі, на злом галавы, на злом шыі, з усіх капытоў, без аглядкі, як на пажар, высалапіўшы язык, як кўля, як корак з бутэлькі, як птушка, на крылах, на крыллях, як маланка, як страла, як вецер, як вихор, на ляду, раз-раз, раз-два;

шчыра, душэўна, задушэўна, сардэчна, чыстасардэчна, адкрыта, начыстату, начыстую, напрамкі; па шчырасці, ад душы, з душой, усёй душой, як на духу, ад сэрца, усім сэрцам, у вочы, без утойвання, палажыўшы руку на сэрца;

г) сінонімы-дзеясловы:

біць, збіваць, удараць, сцёбаць, сцябаць, катаваць, лупцаваць, пэрыць; хвастаць, жарыць, латашыць, лупіць, таўчы, шпыляць, кўксаць, калашмаціць, акладаць, батожыць, пісажыць, шлёгаць, шалёстаць, гасіць, гахаць, пярэціць, дубасіць, джвагаць, гваздаць, бамберыць (разм.); частаваць, хрысціць, сячы, паласавать, малаціць, мясіць, грэць (перан.), лічыць скабы, даваць кухталёў;

гаварыць, казаць, гаманіць, мармытаць, мўркаць, гугнёць, гугнявіць, гўтарыць, размаўляць, перагаворвацца, перамаўляцца, субясёднічаць; баіць, балбатаць, балабоніць, балабаниць, прастарэкаваць, лепятаць, лапатаць, ляпаць; пляскаць, бурчаць, плявуэгаць, вякаць, чайпці, вярэці (разм.), красамойнічаць (разм. іран.); зюзюкаць, дудукаць, тарабарыць-балакаць, сакрэтнічаць; гергетать (разм.); гуторыць, талкаваць, дзейкаць (абл.); выступаць, спяваць, трашчаць, бара-

ба́ніць, бубніць, трубіць, гуці, рэзаць, сыпаць, плэсці, нэсці, гарадзіць, малюць (перан.); брахаць, гаўкаць (перан., груб.); вэсці размову, вэсці гутарку, мець гутарку, вэсці гамонку, трымаць гаворку, перакідвацца словамі, трубіць у вушы, званіць ва ўсе званы, біць у бубен, распускаць язык, часаць язык, мазоліць язык, малюць языком, трапаць языком, мянціць языком, мянташыць языком, пераліваць з пустого ў парожняе, тачыць лясы, тачыць балясы, развядзіць балясы, развядзіць балачкі, развядзіць тры-бары;

ісці, ступаць, крочыць, маршыраваць, плэсціся, пхнуцца, цягнуцца; брысці, тэпаць, тупаць, трапаць, сыпаць, дыбаць (разм.); шыбаваць, шыбаць, часаць; сунуцца, валачыся, цёпкацца, цялёпкацца, цяліхкацца, цюпаць, кльгаць, кльпаць; сігаць, джгаць (разм.), чухаць (перан.); біць ногі, трапаць ногі, перабіраць нагамі, пераступаць нагамі, сунуць ногі, перасойваць ногі, перастаўляць ногі;

ст укаць, стукацца, пастукаваць, ляскаць, біць, біцца, цюкаць; стукацець, стукатаць, ерукаць, ерукатаць, ерукацець, тарахцець, ласкатаць, тупаць, тукатаць, тухкаць, тахкаць, цюкаць, бухаць, гонаць, гупаць, цупаць, лонаць, ляпаць, ласкатаць, лапачець, лязгаць (разм.); барабаниць, бубніць, бубнець, малаціць (перан.);

уцячы, збегчы; улізнуць, шыгануць, шмаргануць (разм.), змыцца, махнуць, матануць (перан.); пусціцца найцёкі, падмазаць пяты, вільнуць у кусты, даць лататы, задаць лататы, даць стракача, задаць стракача, даць дра́ла, задаць дра́ла, даць драпакá, задаць драпакá, даць ходу, паказаць хвост.

5. АНТОНІМЫ — АНТОНІМІ

Антонімы (гр. *αντι* «супраць» і *ονομα* «імя») — гэта словы адной часціны мовы, якія ў парным спалучэнні маюць процілеглыя значэнні: *дзень — ноч, вы́сокі — нізкі, будаваць — разбураць*.

Антанімічнасць пэўных з'яў абумоўліваецца наяўнасцю ў рэчаіснасці полюсных з'яў, якія супрацьстаўляюцца адна другой у працэсе чалавечага пазнання.

Антанімамі могуць быць словы розных лексічных разрадаў і розных часцін мовы, за выключэннем злучнікаў, выклічнікаў і часціц:

а) назоўнікі: *вясна — восень, усход — захад, святло — цемь, перамога — паражэнне, святанне — змярканне, радасць — сум, любіў — нянавісьць, расстанне — сустрэча, цішыня — шум; прадкі — нашчадкі;*

б) прыметнікі: *сухі — мокры, ранні — позні, далёкі — блізкі, старанны — лянiвы, салодкі — горкі, мяккі — цвёр-*

ды, шчодры — скупы, бёлы — чорны, начны — дзённы, здаровы — хворы, доўгі (даўгі) — кароткі, круты — адхонны, родны — чужы;

в) прыслоўі: рана — позна, раницюю — вечарам, назад — уперад, дружалюбна — варожа, холадна — цёпла, вёсела — сўмна, высока — нізка, хўтка — марўдна, куды — адкуль, там — тут, туды — сюды;

г) дзеясловы: падымаць — апускаць, дужэць — слабэць, мілаваць — караць, ад'язджаць — прыязджаць, браць — аддаваць, прывозіць — адвозіць, расставіцца — сустракацца, аддаліцца — набліжацца;

д) прыназоўнікі: над — пад, перад — за.

У тых выпадках, калі антонімамі з'яўляюцца аднакарэнныя словы, іх антанімічнасць ствараецца прыстаўкамі з адмоўным і супрацьлеглым значэннем: пагода — непагода, ураджай — нейраджай, прыёмны — непрыёмны, прыгожы — непрыгожы, ваенны — антываенны, маральны — амаральны.

У залежнасці ад кантэксту ў радзе выпадкаў да пэўнага слова ў якасці антонімаў могуць выступаць два і некалькі сінонімаў:

кароткі — доўгі (сук), высокі (чалавék), шматслоўны (выклад), працяглы (гук), поўны (прыметнік);

стары — новы, малады;

свежы — нясвежы, чэрствы;

мірны — нямірны, варожа, недружалюбны, ваенны;

спэлы — няспэлы, зялёны;

круты — адхонны, адлогі, плаўны;

халодны — цёплы, гарачы, спякотны, знойны.

Антанімічнасць слоў заўсёды правяраецца кантэкстам або ўмовамі іх ужывання ў пэўнай сітуацыі, таму адно і тое ж слова ў адным выпадку можа мець адзін антонім, а ў другім — другі:

тупы нож — востры нож;

тупы чалавék — разўмны, здольны, здатны чалавék.

Не бываюць антонімамі словы з канкрэтным значэннем (дуб, будынак, камп'ютэр), вузкасפעцыяльныя тэрміны (марфэма, лазер, генэзіс), а таксама лексічныя адзінкі, якія ў спалучэнні з пэўнымі словамі не захавалі значэння якасці: кіслы дождж (параўн.: кіслы квас — салодкі квас), мяккі знак (параўн.: мяккі хлеб — цвёрды хлеб).

6. АМОНІМЫ — ОМОНІМІ

Амонімы (гр. ομόνυμος «аднаіменны») — гэта словы, якія маюць аднолькавы фанетыка-марфалагічны склад, але розныя значэнні. Напрыклад: *гасцінец* «падарунак» і *гасцінец* «шлях,

дарога»; сказ «апавяданне» і сказ «сінтаксічная адзінка, укр. *рэчэння*»; *звiчны* «громкі, звонкі» і *звiчны* «не галосны (укр. *прыголасний*)».

Асобныя словы (назоўнікі) утвараюць цэлыя аманімічныя рады, якія аб'ядноўваюць па некалькі (часам звыш дзесяці) амонімаў. Напрыклад, у «Слоўніку амонімаў беларускай мовы» В. Дз. Старычонка прыведзены такія амонімы — назвы прадметаў, якія абазначаюцца словам *ба́бка*: *ба́бка* — «бабуля, старая жанчына»; *ба́бка*² — (анат.) «падкапытны сустаў у жывёл»; *ба́бка*³ — (кулін.) «страва з дранай бульбы»; *ба́бка*⁴ — «кавадлачка для кляпання касы»; *ба́бка*⁵ — «укладка з некалькіх снапоў для прасушвання»; *ба́бка*⁶ — «грыб, падбярозавік»; *ба́бка*⁷ — (дыял. бат.) «трыпутнік»; *ба́бка*⁸ — (дыял.) «страказа; мятлік»; *ба́бка*⁹ — (дыял.) «ёрш»; *ба́бка*¹⁰ — (дыял.) «карэнны зуб»; *ба́бка*¹¹ — (дыял.) — прылада, з дапамогаю якой гнуць дугі ці палазы; *ба́бка*¹² — (дыял.) «чыгунная балванка для забівання паляў»; *ба́бка*¹³ — (дыял.) «вузенькі раменьчык, што звязвае дзве часткі цэпа».

Амонімы бываюць поўнымі, калі яны супадаюць ва ўсіх уласцівых ім граматычных формах. Напрыклад, назоўнік *каса́* «сельскагаспадарчая прылада», *каса́* «доўгія заплечыя валасы», *каса́* «доўгая вузкая мель, якая ідзе ад берага ў мора» маюць адны і тыя формы роду, ліку і склону.

Калі словы гучаць аднолькава толькі ў асобных граматычных формах, такія амонімы называюцца частковымі, або **амаформамі**. Напрыклад, прыслоўе *дамо́ў* (куды?) гучыць так сама, як і назоўнік роднага склону множнага ліку *дамо́ў* ад *дамь* (*прыехалі дамо́ў* — *гулялі каля высóкiх дамóў*).

Ад лексічных амонімаў адрозніваюцца словы, якія пішуцца аднолькава, але вымаўляюцца па-рознаму (маюць розны націск): *актавы* — *акта́вы*, *кара* — *кара́*, *каса* — *каса́*, *раса* — *раса́* і інш. Яны называюцца а м о б р а ф а м і.

Словы, якія аднолькава вымаўляюцца, але пішуцца па-рознаму, называюцца **амафóнамі**: *адвёзці* [адв'ёс'ц'і] — *адвёсці*, *ара́б* [ара́п] — *ара́п*, *даро́с* — *да рос*, *плод* [плот] — *плот*, *под* [пот] — *пот*, *праз* [прас] «через» — *прас*.

У беларускай мове амонімы ўтвараліся рознымі шляхамі і ў розныя перыяды гісторыі:

1) амонімы, якія з'явіліся ў выніку распаду полісеміі, інакш кажучы, у выніку такога разыходжання розных значэнняў аднаго слова, калі ўнутраная сувязь паміж гэтымі значэннямі або зусім ужо страчана, або яшчэ адчуваецца, але надвычай слаба. Напрыклад *:

---

* Усе прыклады ўзяты са «Слоўніка амонімаў беларускай мовы» В. Дз. Старычонка, Мінск, 1991.

бык «самец буйнай рагатай жывёлы» і *бык* «апора маста»; *віхор* «кругавая і моцная плынь ветру» і *віхор* «узнятыя ўверх валасы, завіток валасоў»;

двор «дварышча, панадворак» і *двор* «манарх і яго акружэнне»; *калоць* «утыкаць чым-небудзь вострым у што-небудзь» і *калоць* «расшчапляць, раздрабняць»;

2) амонімы, якія ўтварыліся шляхам гукавога супадзення этымалагічна розных слоў. Напрыклад:

баран «жывёліна, самец авечкі», *баран* «птушка бакас», *баран* «рубанак з дзвюма ручкамі», *баран* (дыял.) «грыб ваўнянка», *баран* (дыял.) «вялікая лодка»;

быліна «сцябло, каліва расліны» і *быліна* «народная эпічная песня (пра гераічныя ўчынкі)»;

роў «доўгае паглыбленне ў зямлі, канава» і *роў* «моцны крык некаторых жывёл»;

паліць «спальваць; распальваць; моцна пячы, прыпякаць» і *паліць* «намачыць; пачаць ліць»;

тушыць «гасіць» і *тушыць* «доўга варыць на малым агні (у закрытай пасудзіне)»;

3) амонімы, што ўзніклі ў выніку супадзення слоў беларускай літаратурнай мовы і народных гаворак. Напрыклад:

ахвота «жаданне» і *ахвота* (дыял.) «паляванне»;

бук (бат.) «дрэва» і *бук* (дыял.) «вір; глыбокае месца ў рацэ; круты паварот ракі»;

вёялка «сельскагаспадарчая машына для ачысткі збожжа ад мякіны пасля малацьбы» і *вёялка* (дыял.) «павека»;

ключ «прылада для замыкання і адмыкання замка» і *ключ* (дыял.) «крыніца»;

крук «вялізны цвік з загнутым тупым канцом; кароткі металічны прут; гак» і *крук* (дыял.) «крумкач, груган»;

кру́ча «абрыў, круты бераг» і *кру́ча* (дыял.) «вір»;

палоць «ачышчаць ад пустазелля» і *палоць* (дыял.) «палымнець»;

4) амонімы, якія змяшчаюць слова сучаснай беларускай літаратурнай мовы і слова ўстарэлае (архаізм, гістарызм). Напрыклад:

абора «шнур, тонкая вяроўка; завязка ў лапцях» і *абора* (устар.) «будынак для жывёлы, хлеў»;

жаба «земнаводная жывёліна; рапуха» і *жаба* (устар.) «хвароба горла»;

прыгон «дзеянне паводле дзеяслова *прыганяць*» і *прыгон* (гіст.) «грамадскі лад, заснаваны на прыгонным праве (= укр. *кріпацтво*)»;

5) аманімічныя пары, адзін з кампанентаў якіх з'яўляецца агульнаўжывальным словам, а другі — тэрміналагічным. Напрыклад:

apál «апальванне» і *apál* (мін.) «пазрысты мінерал рознага колеру»;

берасцянка «каробка з бяросты» і *берасцянка* (заал.) «зяблік»;

вўзел «месца, дзе звязаны канцы чаго-небудзь або зацягнута пятля на чым-небудзь; месца перакрывавання, стыку чаго-небудзь; скапленне нервовых клетак» і *вўзел* (мар.) «мера скорасці руху суднаў — 1,852 км у гадзіну»;

грачáник «блін з грэцкай мукі» і *грачáник* (заал.) «хлебны жук»;

прыслоўе «прыгаворка, выраз» і *прыслоўе* (лінгв.) «часціна мовы»;

б) амонімы, якія з'явіліся шляхам гукавога супадзення беларускіх па паходжанню слоў і слоў, запазычаных з іншых моў. Напрыклад:

байка «небыліца, казка; літаратурны твор» і *байка* (тэкст.) «від тканіны з прыгладжаным ворсам» (ад польск. *baja*, *bajka*, а гэта — ад галанд. *baai* «шарсцяная тканіна», утворанага ад лац. *radius*, *baius* «каштанавы, гнеды»);

бор «лес» (праслав. *вьгъ*), *бор* «сталёны свердзел» (ад ням. *Bohrer* «свердзел») і *бор* «хімічны элемент» (ад франц. *boге* «хімічны элемент», утворанага ад лац. *boгах* «тое самае»);

друк (разм.) «палка, дубіна, кій» і *друк* «друкаванне» (ад польск. *druk*, а гэта — ад ням. *Druck* «друкаванне»);

шум «гукі якога-небудзь дзеяння, руху, галасоў, якія зліваюцца ў аднастайнае гучанне; мітусня» і *шум* (разм.) «накіп» (ад польск. *szum* «пена», утворанага ад ням. *Schum* «пена»);

бар «разнавіднасць буфета, рэстарана» (ад англ. *bar* «рэстаран»), *бар* «адзінка вымярэння ціску» (ад гр. *βάρος* «цяжар»), *бар* «надводная пясчаная мель» (ад франц. *barre* «бар'ер»), *бар* «асноўная частка ўрубавай машыны і горнага камбайна» (ад англ. *bar* «паласа, брусок метала»);

бот «від абутку» (ад польск. *bot*, утворанага ад франц. *botte* «бот» (= укр. чобіт) і *бот* (мар.) «невялікае судна» (ад гал. *boot* «судна»);

туш (муз.) «музычнае ганаровае прывітанне» (ад ням. *Tusch* «тое самае»), *туш* «фарба для чарчэння, малявання» (ад ням. *Tusche* «тое самае») і *туш* «выпадковы дотык да шара пры гульні на бильярдзе» (ад франц. *touché* «тое самае»).

Лексікалогія вывучае не толькі ўнутраную аманімію, але і такую, якая ўзнікае гістарычна пры міжмоўных зносінах блізкіх па паходжанню народаў. Параўнальны аналіз лексікі беларускай і ўкраінскай, беларускай і рускай, беларускай і польскай і іншых моў паказвае, што многія словы ў гэтых мовах гучаць аднолькава або вельмі блізка, але значэнні ў іх зусім розныя. Напрыклад:

бел. *дыв'ан* «тканы ўзорчаты выраб, кілім» — укр. *диван* «мяккая мэбля для сядзення і ляжанья»;

бел. *мех* «мяшок» — рус. *мех* «футра»;

бел. *краска* «кветка» — рус. *краска* «фарба»;

бел. *шмат* «многа» — польск. *szmat* «кавалак»;

бел. *пілка* «маленькая піла» — польск. *piłka* «мяч»;

бел. *дан'ос* «паклёпніцкае паведамленне» — славац. *doнос* (ваен.) — «дальнасць выстралу»;

бел. *дамавіна* «труна» — славац. *domovina* «радзіма, айчына»;

бел. *дзівак* «дзіўны чалавек» — славац. *divak* «гледач у тэатры»;

бел. *пас'ада* «месца на службе, звязанае з выкананнем пэўных абавязкаў» — чэш. *posada* «клетка для адкорма птушак»;

бел. *парадзіць* «пасаветаваць» — сербахарв. *порадити* «па-старацца, паклапаціцца».

Міжмоўныя амонімы называюць «фальшывымі» сябрамі перакладчыкаў, бо за знаёмай формай слова скрыты зусім іншы сэнс, што часта пры перакладзе мастацкай і іншай літаратуры прыводзіць да кур'ёзаў.

7. ПАРОНИМЫ — ПАРОНИМИ

Ад амонімаў трэба адрозніваць **паронімы** (гр. *παρα* «каля, побач» і *ομοα* «імя») — словы адной часціны мовы, якія вельмі блізка гучаць, але маюць розныя значэнні. Паронімамі выступаюць:

а) назоўнікі:

абанем'ент «дакумент, які дае права на карыстанне чым-небудзь» і *абан'ент* «асоба, якая карыстаецца абанементам»;

грамадства «сукупнасць людзей, аб'яднаных пэўнымі адносінамі» — *грамадскасць* «перадавая, найбольш актыўная частка грамадства»;

дыплама́т «асоба, якая знаходзіцца на дыпламатычнай службе» — *дыплама́нт* «асоба, якая атрымлівае дыплом»;

мел'одыка «сукупнасць меладычных сродкаў» — *мел'одыя* «напеў, матыў»;

эмігра́нт «чалавек, які пакінуў сваю краіну па палітычных прычынах» — *імігра́нт* «чужаземец, які пасяліўся ў якой-небудзь краіне на сталае жыхарства»;

б) прыметнікі:

аб'эктны «які мае дачыненне да аб'екта» — *аб'ектыўны* «бесстаронні, праўдзiвы, пазбаўлены суб'ектывізму»;

аператыўны «здольны хутка і правільна выконваць практычныя задачы» — *операцыйны* «прызначаны для аперацыі, звязаны з аперацыяй; хірургічны»;

грама́дскі «які мае адносіны да грамадства; калектыўны; добраахвотны» — *грамадзя́нскі* «які мае адносіны да прававога становішча грамадзян, не ваенны, цывільны»;

ма́чтавы «які мае адносіны да мачты» — *ма́тчавы* «які мае адносіны да матча (футбольнага, шахматнага)»;

в) дзеясловы:

пада́цца «накіравацца куды-небудзь» — *падда́цца* «уступіць знешняму ўздзеянню, націску або ў барацьбе, саборніцтве»;

паддзіма́ць «дзьмуць знізу» — *падніма́ць* «незакончаная дзея да *падня́ць*».

Лукавое і мафалагічнае падабенства паронімаў выклікае іх змешванне ў маўленні і парушае сэнс выказвання. У мастацкай літаратуры паронімы выкарыстоўваюць для стварэння каламбураў і камічных эфектаў: «Дала мне *каралева* ліст, дала мне *каравелы...*» (Максім Танк); «Трэба ім гатаваць, *цыраваць*, над каструлямі дымнымі *цараваць*» (Р. Барадулін).

8. ЛЕКSIKA СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ ПАВОДЛЕ ПАХОДЖАННЯ — ЛЕКСИКА СУЧАСНОЇ БІЛОРУСЬКОЇ МОВИ ЗА ПОХОДЖЕННЯМ

Лексічны склад беларускай мовы фарміраваўся на працягу многіх стагоддзяў, таму словы ў сучаснай беларускай мове маюць розны час узнікнення і рознае паходжанне.

Аснову беларускай лексікі складаюць агульнаславянскія назвы, якія захаваліся ў беларускай мове яшчэ ад агульнаславянскага моўнага адзінства і сустракаюцца ў большасці сучасных славянскіх моў. Такія назвы звязаны з чалавекам, жывымі істотамі і іх дзейнасцю (назвы частак цела, арганізма, сваяцкія адносіны людзей), з навакольнай нежывой прыродай — фізічнымі якасцямі, уласцівасцямі, дзеяннямі, працэсамі і г. д.: *галава́, зуб, нага́, ма́ці, дзед, брат, сын; алень, каза́, ко́т, куніца, му́ха; дуб, бяро́за, ліпа, жы́та, пшаніца, проса́, сліва, ягада, агонь, ве́цер, гром, °дождж, вясна́, лёта; ка́ша, хлеб, квас; по́ле, ка́мень, зямля́, бало́та; бе́лы, чо́рны, высо́кі, прос́ты, ро́ўны, сме́лы; біць, паліць, піць, стаяць, спаць, хадзіць* і т. ін.

Прыкметную групу беларускай лексікі складаюць словы, якія ўзніклі ў перыяд выдзялення і самастойнага жыцця ўсходніх славян. Такая лексіка характэрна для беларускай, украінскай і рускай моў, але яна не ўласціва мовам заходніх і паўднёвых славян: *каро́мысел, коўш, пасо́л, саба́ка, шы́зы, со́рак, дзевяно́ста* і ін.

Значная частка слоў уласціва толькі беларускай мове і складае яе самабытнасць і нацыянальную спецыфіку. Яны ўтварыліся ў перыяд фарміравання і развіцця самастойнай беларускай мовы: *асілак* «богатир, силач», *дзік* «дикий кабан», *дру́злы* «в'ялий, плюсклий, порохнявий», *заваёва* «завоювання», *здань* «привид, примара», *золак* «світанок», *лётась* «торік», *лёташні* «торішній», *палётак* «частина земельного угіддя, клин», *паходня* «смолоскип, факел», *скрыль* «скибка, шматочок», *спагнанне* «стягнення (догана та ін.)», *спадарожнік* «спутник», *стрóма* «круча, обрив, урвище», *мрóіцца* «маритися, мріятися», *цёмраша́л* «мракобіс», *цeрушбі́цца* «сипатися, моросити (про дош), порошити (про сніг)» і т. ін.

Уласнабеларускімі лічацца таксама словы, якія ўтвораны ад агульнаславянскіх і ўсходнеславянскіх караняў, але маюць выразныя фанетычныя ці граматычныя беларускія асаблівасці: прыстаўныя гукі (*аржа́ны, во́ка, во́зера, Во́льга, наву́ка, Наву́м, нівóдзін, ілга́ць, ільня́ны, імгнѐнна, гэты, гэтакі, адгэтуль*), спалучэнні **-ры-, -лы-** на месцы ранейшых **-ръ-, -ль-, -ръ-, -ль-** між зычнымі (*блхá, брывó* «брова», *глытoк* «ковток», *дрывá* «дрова», *дры́гва* «трясовина», *хрыбѐт, хрысці́ца, я́блык, я́блыня* і ін.).

Акрамя спрадвечна беларускіх слоў (унаследаваных з папярэдніх эпох і ўтвораных пазней), у лексіку сучаснай беларускай мовы трапіла многа слоў, запазычаных з суседніх моў у ходзе палітычных, гаспадарчых і культурных кантактаў беларусаў з іншымі народамі і ўзаемадзеяння беларускай мовы з блізкімі і далёкімі мовамі.

Беларуская мова з'яўляецца вельмі блізкай да ўкраінскай мовы не толькі таму, што абедзве яны сфарміраваліся на адзіннай усходнеславянскай аснове, але і таму, што беларускі і ўкраінскі народы як браты-суседзі перажывалі ў многіх выпадках аднолькавы гістарычны лёс, сумесна будавалі ў свой час агульную дзяржаву — Вялікае княства Літоўскае, сумесна змагаліся супраць знешніх ворагаў. Гэтым тлумачыцца наяўнасць шматлікіх слоў, агульных для беларускай і ўкраінскай моў. Напрыклад, бел. *абы* — укр. *аби*, *адпачыць* — *відпочити*, *бацькаўшчына* — *батьківщина*, *бачыць* — *бачити*, *бэзліч* — *бэзліч*, *бязмэжны* — *безмэжний*, *бесперашкóдны* — *безперешкóдний*, *беспрыкладны* — *безпрыкладний*, *беганіна* — *біганіна*, *бада́й* — *бодáй*, *барацьба* — *боротьба*, *бры́дкі* — *бридкий*, *будóўля* — *будівля*, *будаўнік* — *будівнік*, *бура́к* — *буря́к*, *вага́цца* — *вага́тися*, *вельмі* — *вельми*, *вѐрасень* — *вѐресень*, *вясля́р* — *весля́р*, *вясѐлле* — *весілля*, *вѣ́ра* — *вечѣра*, *вызвалѐнне* — *визволення*, *гадзіннік* — *годинник*, *грамадзянін* — *громадянин*, *грóшы* — *грóші*, *дбайлівы* — *дбайлівий*, *навѣ́тра* — *пові́тря*, *прамѐнь* — *прóмінь*, *прыго́да* — *приго́да*, *прыту-*

ліць — *притуліти*, *ралля* — *рілля*, *хмара* — *хмара*, *шпак* — *шпак*, *шлях* — *шлях* і ін.

Акрамя гэтага, праз пераклады літаратурных твораў і жывыя эканамічныя і грамадска-культурныя сувязі беларускага і ўкраінскага народаў у беларускую літаратурную мову трапілі і ўжываюцца ўкраінізмы. Некаторыя прыклады: *нагадаць*, *прыгадаць* (побач з *успомніць*), *побыт*, *лунаць*, *заляцанне*, *заляцацца*, *недалюга*, *майдан*, *тытунь* «тютюн» (з цюркск.), *падлюга*, *плюгава*, *журыцца* і ін.

Паколькі беларускі народ працяглы час жыў у дзяржавах, дзе пануючую ролю выконвала руская мова (царская Расія, Савецкі Саюз), лексічны склад сучаснай беларускай мовы папоўніўся і пастаянна папаўняецца многімі рускімі словамі і праз рускую мову — новымі запазычаннямі з іншых моў (грамадска-палітычныя, навукова-тэхнічныя, інтэрнацыянальныя і іншыя тэрміны): *воласць*, *губэрнія*, *зёмства*, *прыстаў*, *ураднік*, *батрак*, *большавік*, *вінтоўка*, *вяшчанне*, *дзекабрыст*, *савет*, *пралётар*, *выканком*, *камбед*, *лікбёз*, *нэп*, *аднаасобнік*, *спец*, *стаханавец*, *шэфскі*, *ячэйка*, *селькор*, *камюна*, *камінтэрн*, *рэвалюцыя*, *сацыялізм*, *айтасалон*, *біёніка*, *брыйлер*, *брыфінг*, *відэамагнітафон*, *галаграфія*, *гідрапніка*, *джынсы*, *дызайн*, *камюнікэ*, *кэмпінг*, *канфармізм*, *канфлікт*, *катастрофа*, *кібернетыка*, *лазер*, *рэалізацыя*, *стабілізацыя*, *універсам*, *урбанізацыя*, *чыпсы*, *шэйк*, *шобу*, *ядзернычых* і г. д.

Многія запазычанні з замежных моў так даўно і трывала ўвайшлі ў лексічную сістэму беларускай мовы, што ўспрымаюцца як беларускія словы, а не чужаземныя. Сярод іх — *паланізмы* (запазычаныя з польскай мовы): *блакітны*, *ганьба*, *квэтка*, *крэўны*, *плот*, *скарга*, *шата* і ін.;

германізмы: *ланцуг*, *ліхтар*, *маляр*, *стэльмах*, *фунт*, *шафа*, *штурм*, *шुфляда* і ін.;

літуанізмы (запазычанні з літоўскай мовы), сярод якіх пераважаюць назвы сельскагаспадарчых і бытавых прадметаў, а таксама назвы паселішчаў: *азярод* «прыстасаванне з слупоў і жэрдак для дасушвання травы, збажыны», *свіран* «камора», *груца* «ячменныя крупы і каша з гэтых круп», *гірса* «пустазелле сямейства злакавых», укр. «стokolос», *Кушляны*, *Ашмяны* і ін.;

цюркізмы (пераважна татарызмы): *біклага*, *гайдук*, *калчан*, *кафтан*, *палаш*, *сурма*, *аршын*, *бязмён*, *бўры*, *кары*, *чалы*;

грэцызмы з'явіліся ў беларускай мове праз пераклады рэлігійнай і навуковай літаратуры з грэчаскай на старабеларускую мову і ў выніку таго, што грэчаская мова была абавязковым прадметам школьнага навучання ў Беларусі на працягу XVI--XVII ст. Таму большасць грэцызмаў — гэта тэрміны навукі і культуры: *акадэмія*, *апкрыф*, *геамет-*

рыя, гімназія, кафедра, камедыя, космас, муза, матэматыка, неафіт, фантазія, храналогія і ін.

Яшчэ адна крыніца папаўнення навуковых тэрмінаў, назваў разумовых паняццяў, юрыдычнай і грамадска-палітычнай тэрміналогіі — гэта лацінізмы (лацінская мова ў эпоху сярэднявечча шырока ўжывалася ў дыпламатыі, заканадаўстве, кнігадрукаванні і школьным навучанні): *аўтар, акцёр, генерал, дэкан, дэпутат, доктар, дырэктар, інспектар, калёга, кандыдат, прафэсар, студэнт, сакратар, рэвізор* і ін.

На працягу XX ст. сфарміравалася беларуская навуковая тэрміналогія па ўсіх галінах ведаў. Пра багацце беларускай лексікі і распрацаванасць яе навуковай тэрміналогіі сведчаць шматлікія галіновыя тэрміналагічныя слоўнікі і фундаментальныя выданні: «Беларуская савецкая энцыклапедыя» ў 12 тамах, «Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі» ў 6 тамах, «Энцыклапедыя прыроды Беларусі», энцыклапедычныя даведнікі «Францыск Скарына і яго час», «Янка Купала», «Этнаграфія Беларусі» і ін.

Лексіка сучаснай беларускай мовы поўнаасцю забяспечвае патрэбы намінацыі і камунікацыі сённяшняга жыцця суверэннай Рэспублікі Беларусь.

VI. ФРАЗЕАЛОГІЯ — ФРАЗЕОЛОГІЯ

1. ПРАДМЕТ ФРАЗЕАЛОГІІ — ПРЭДМЕТ ФРАЗЕОЛОГІІ

Фразеалогія (гр. φράσις «выраз, зварот» і λόγος «слова, вучэнне») — гэта раздзел мовазнаўства, які вывучае своеасаблівыя моўныя адзінкі — фразеалагізмы, або, інакш кажучы, устойлівыя звароты з адзіным, цэласным значэннем: *сушыць галаву, вачэй не адводзіць, павесіць нос, намітваць на вус* і т. п.

У адрозненне ад свабодных словазлучэнняў, у якіх кожнае слова самастойна абазначае пэўнае паняцце або прадмет, фразеалагічныя звароты характарызуюцца сэнсавай непадзельнасцю і адсутнасцю жывой граматычнай сувязі паміж іх састаўнымі часткамі (словамі): значэнне таго ці іншага асобнага слова часта наогул не мае нічога агульнага са значэннем звароту ў цэлым: *развесіць вушы, мазоліць вочы, спусціўшы рукавы*.

Па сваёй функцыі ў мове фразеалагічныя звароты эквівалентны пэўным словам:

*даць лататы, даць драпакá — пабегчы, уцячы;
збіцца з ног — стаміцца;*

*з'ехаць з глўзду — звар'яцець;
ро́жкі ды но́жкі — нічо́га;
след прасты́ў — знік, прапа́ў;
як з не́ба зваліўся — нечака́на;
як руко́й пада́ць — блізка.*

У значнай колькасці выпадкаў эквівалентамі фразеалагічных зваротаў з'яўляюцца свабодныя словазлучэнні і нават сказы:

*без го́ду ты́дзень — вельмі ма́ла;
не спуска́ць з вачэй — пільна наглядáць;
ні свет, ні зарá — вельмі ра́на;
тайчы́ вадў ў стўпе — дарэ́мна гавары́ць, паўтарáць адно́
і тое ж без пэўных вы́нікаў і г. д.*

Некаторыя звароты зусім не маюць у якасці свайго эквіваленту пэўнага слова:

закрані́ць за живо́е, як бы там ні было́, нясо́лана хляба́ўшы.

2. АСНОЎНЫЯ ТЫПЫ ФРАЗЕАЛАГІЧНЫХ ЗВАРОТАЎ — ОСНОВНІ ТЫПЫ ФРАЗЕОЛОГІЧНЫХ ЗВОРОТІВ

Па сваіх значэннях і асаблівасцях структуры фразеалагічных звароты не з'яўляюцца аднатыпнымі, таму што ўзнікалі яны ў розныя перыяды, з розных крыніц і падвяргаліся неаднолькавым зменам у далейшым сваім развіцці. Вылучаюцца тры групы ўстойлівых зваротаў: фразеалагічныя зрашчэнні, фразеалагічныя адзінствы і фразеалагічныя спалучэнні.

Фразеалагічнае зрашчэнне (або **ідыёма**) — гэта семантычна непадзельны зварот, значэнне якога не залежыць ад значэння ўваходзячых у яго слоў, прычым гэтыя словы ў наш час ужо наогул незразумелыя: *біць лынды, даць дыхту (даць пьітлю), гнаць у тры шыі, зарубіць на носе, не лыкам шыты, ні пуху ні пярá, ні слуху ні духу, пішы прапáла, сам чорт не брат, сам не свой, тачыць балясы, як піць даць.*

Фразеалагічнае адзінства — гэта непадзельны па сэнсу зварот, значэнне якога можа быць выведзена з пераносных значэнняў уваходзячых у яго слоў, якія ў дастатковай меры зразумелыя. Як правіла, фразеалагічныя адзінствы маюць пераносна-вобразнае значэнне і характарызуюцца яскравай экспрэсіўнасцю: *задзіра́ць нос* «ганарыцца, зазнавацца», *наклёйваць ярлыкí, намыліць галаву́ (шыю), набіць руку́, паглядзіць на галавэ, пагрэць рўкі, павэсіць нос* «засумаваць», *падмазаць пяткі, пуска́ць пыл у во́чы, стаць на мазо́ль, след прасты́ў, трыма́ць ка́мень за пазухай, хадзіць на галавэ, цягну́ць за язы́к і ін.*

Асобна ў гэтым разрадзе фразеалагічных зваротаў вылучаюцца разнастайныя састаўныя тэрміны тыпу *атамная энэ́р-*

гія, агняві вал, артылерыйская падрыхтоўка, аўтамабільны завод, алімпійскі чэмпіён, бабіна лёта, бэлы грыб, бэлы свет, вытворчыя адносіны, касмічнае цэла, Мінскае мора, прадукцыйнасць працы, прамы провад, пярэдні край, спускавы кручок, тэлевізійны цэнтр, электронная машына і г. д. Па сваіх функцыях такія выразы нагадваюць складаныя словы (яны самі часта ператвараюцца ў такія словы: аўтазавод, тэлецэнтр і ін.).

Фразеалагічнае спалучэнне — гэта такі зварот, сэнс якога вынікае са значэнняў кампанентаў. Такія спалучэнні не маюць семантычнай злітнасці, уласцівай фразеалагічным зрашчэнням і адзінствам; *браць пад увагу*, *збіць з толку*, *крывіць душой*, *пароць гарачку* і т. п. Ад свабодных словазлучэнняў яны адрозніваюцца тым, што ў іх магчымасці спалучэння слоў абмежаваны значэннем аднаго пэўнага слова. Напрыклад, слова *скаліць* спалучаецца толькі са словам *зубы*, слова *затаіць* — са словам *злосць*, слова *защыміць* — са словамі *душá*, *сэрца*, слова *выбіцца* — са словамі *з сіл*, *у людзі*, слова *адкрыты* — са словамі *душá*, *сэрца*. У гэтую ж групу можна ўключыць і такія выразы са звязанымі значэннямі слоў, як *апусціць вочы*, *не спускаць з вачэй*, *не зводзіць вачэй*, *ускінуць вочы*, *кінуць пазірк*, *акінуць поглядам*, *павесці вочам (вушáмі)*, *скрывіць міну*, *састроіць міну*, *злыя языкі*, *вылезці бокам*, *даць вёры*, *даць маху*, *даць храпакá*, *даць знаць*, *даць рады*, *прапусціць міма вушэй*, *авесці вакол пальца*, *падаць дўхам*, *налажыць галавою*, *закрануць (браць) за жывоце*, *адцягнуць увагу*, *браць пад увагу*, *узять сябе ў рукі*, *падняць на смех*, *закаціцца смехам*, *паставіць рўбам*, *не чуць ног*, *адчуваць нутром (сэрцам)*, *згарáць ад нецяярлівасці*, *узять за душу*, *берагчы як зрэнку воча*, *наклáсці спагáнне*, *вынесці вымову*.

Такія адзінкі — нібы прамежкавыя паміж свабоднымі словазлучэннямі і фразеалагізмамі.

3. СІНАНІМІЧНАСЦЬ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ— СІНОНІМІЧНІСТЬ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

Беларуская фразеалогія вельмі багатая і разнастайная: нярэдка адно і тое ж паняцце можа выражацца некалькімі сінанімічнымі фразеалагізмамі.

Фразеалагічныя сінанімы абазначаюць тыя самыя паняцці, але адрозніваюцца адценнямі значэння ці адценнямі стылістычнай афарбоўкі або абедзвюма гэтымі якасцямі. Фразеалагічныя сінанімы ўтвараюць сінанімічныя рады. Напрыклад:

анічога: *ні хаты ні лапаты; ні калá ні дварá;*

без прычыны: *без нічога ніякага, з ласкі на пацэху;*

гаварыць абы-што, бесталкова: *вэрэці грўшкі на вярбэ; гарод гарадзіць, плот гарадзіць; лухтў маліць, плэсці лухтў, плэсці ланці (з кашалямі) і плэсці кашалі з ланцямі, плэсці з дўба вэцце, плэсці смаленага (смаловага, смольнага) дўба, маліць языком;*

збяднэць: *давэсці да пўгі, давэсці да тóрбы, пусціць па свэце; змучыць, надакучыць каму:* *вантробы ад'эсці, вантробы дастаць, душў выняць, здароўе (душў) адняць, сэрца згнаць; не адагнацца:* *хоць махалам махай, махалам не адмахаешся, адбóю нямá;*

зрабіць неаб'чліва, неразв'яжліва: *змяняць быка на індыка, змяняць збан на гліну, змяняць шыла на мýла;*

неразумна смяяцца; *зубы прадаваць, зубы на сóнцы грэць, зубы сушыць;*

пакарáць: *даць лáзню, даць дыхту, даць прачуханкі, даць пытлю, даць фáеру, даць пёрцу, даць жáру;*

памéрці: *ногі працягнуць (выцягнуць), ногі выпруціць, дубарá даць, даць дўба, барадў задзэрці, душóю загавэць;*

пуста: *хоць запалі, хоць пáлкамі барабáнь; як у ваўкаўні;*

уцячы: *даць драпакá, даць цягу, даць цўба (цубакá), даць лататы, даць дзеракá, даць дзэру.*

4. ПРЫКАЗКІ. ПРЫМАЎКІ.

АФАРЫЗМЫ, КРЫЛАТЫЯ ВЫСЛОЎІ —

ПРИСЛІВ'Я. ПРИКАЗКИ. АФОРИЗМИ, КРИЛАТИ ВИСЛОВИ

Прыказкі і прымаўкі — гэта трапныя народныя выслоўі з павучальным зместам: *Дзе нямá ахвóты, там нямá рабóты. Навўка не мўчыць, а жыць вўчыць. Рáна загóіцца, а злóе слова нíкóлі. Бáчыць вока далёка, а рóзум яшчé далéй.*

У прыказках і прымаўках выявілася народная філасофія, мудрасць, думкі народа, яго імкненні і надзеі, любоў да роднага краю. Прыказкі і прымаўкі — невычарпальнае нацыянальнае багацце, яны нясуць агульначалавечую мараль, выказаную сцісла і па-мастацку:

Абы да душы — добра і ў шалашы.

Адзёўся як пан, а дурны, як барáн.

Без дзяцёй ціха, ды на стáрасці ліха.

Бóйся быка спэраду, каня ззаду, а дўрня з усіх бакоў.

Бывáла, што і варóна кукавáла.

Вáрты на ўсякія жáрты.

Год пражыць — не лукóшка сшыць.

Дóбры бы ў чалавék, але начáльнікам пастáвілі.

Дóма і салóма ядóма.

Дóма і салóма — дóбрая пасцэль.

За камарóm не ганя́йся з тапарóm.

*Загаварыйся, што стагнаць забыўся.
Залішняя хвалá павáліць і валá.
Каму што, а лысаму грэбень.
Музыка не шуба грэе, а сякэра.
Не махай рукамі, калі Бог рóзуму не даў.
Не рабі другóму, што не лóба самóму.
Нямá смачнэйшай вадзіцы, як з рóднай крыніцы.
Сеў на лéкі — прапаў навéкі.
Хвалíлася кабыла, што на грэблi гаршкі пабіла.
Хóцаца, ды не даскóчыца.
Ямó хлеб траякі; чóрны, бéлы і ніякі.*

Беларускія падзякі і пажаданні:

*Бывáйце здарóвы, жывіце багáта!
Дай Бог чўтае бáчыць!
Дзякуй за дóбрыя слóвы.
Дзякуй за хлеб, за кáшу і яшчэ за мiласць вáшу.
Каб вы здарóвы былі і рáдавалiся!
Каб па вас хвалá па ўсямў свéту гулá.
Каб дзяды не вéдалі бяды, а ўнўкі — мўкі.
Хай янó на сухi лес.*

Афарызмы (гр. ἀφορισμός «выказванне») і крылатыя выслоўі — гэта ўстойлівыя вобразныя звароты, якія паходзяць з літаратурных крыніц і ўзнаўляюцца ў вуснай і пісьмовай мове. Такія выслоўі належаць пэўнай асобе: «Рóдная мóва — гэта кроў нарóда, пакўль жывé янá — жывé нарóд» (Ядвігін Ш.); «Адзямлі да зор і сóнца нямá дўмкам забарóнцы» (Якуб Колас); «Хто не спытáў хоць раз трывóгi, жыццўю не вéдае цаны» (А. Званак).

Крылатыя выслоўі і афарызмы заўсёды лаканiчныя, вярзныя і вобразныя. Яны — закончаны маленькі літаратурна-мастацкі твор: «Дай Бог арлá варóнай не назвáць, Варóну жа арлóm — нiчóга» (М. Багдановiч). «Дóбра быць у дарóзе, якую ты сам сабé выбiраеш» (Якуб Колас). «I ў няшчáсцi, i ў рáдасцi без дрўжбы чалавéку нельга быць» (К. Чорны). «Калi спрэва не пад сiлу, дык на плéчы не бяры» (Максiм Лужанiн). «Лес не сякўць языкáмi» (К. Крапiва). «Не шукай ты шчáсця-дóлi на чужым, далёкiм пóлi» (Я. Купала). «Па прызвáнню быццам двóрник, а рыхтўе вёршаў збóрник» (К. Крапiва). «Чакáць тады спакойна мóжна, калi нямá чагó чакáць!» (А. Званак) і т. п.

**5. БЕЛАРУСКАЯ ФРАЗЕАГРАФІЯ (ЗБОРНІКІ БЕЛАРУСКІХ
ФРАЗЕАЛАГІЧНЫХ МАТЭРЫЯЛАЎ) —
БІЛОРУСЬКА ФРАЗЕАГРАФІЯ (ЗБІРКІ БІЛОРУСЬКІХ
ФРАЗЕАЛОГІЧНЫХ МАТЭРЫЯЛАЎ)**

Фразеалагічныя багаці беларускай мовы вучоныя пачалі запісваць і выдаваць асобнымі зборнікамі з сярэдзіны XIX ст. Першым зборнікам беларускіх народных прыказак і прымавак з'явілася кніжка беларускага этнографа і паэта Яна Чачота (1796—1847) «Piosńki wieśniacze z-pad Niemna i Dzwiny, niektórze przysłowia i idiomatyzmy». Wilno, 1846. У гэтым зборніку, надрукаваным лацінкай, змешчана каля 200 беларускіх народных прыказак; запісы добра адлюстроўваюць фактычныя і граматычныя асаблівасці жывых народных гаворак.

Вядомы беларускі асветнік І. Насовіч (1788—1877) прысвяціў сваё жыццё збіранню прыказак і прымавак, фразеалагізмаў і лексікі жывой беларускай мовы XIX ст. Ён выдаў «Сборник белорусских пословиц, составленный И. И. Носовичем» у «Сборнике Отделения рус. языка и словесности императорской Академии наук, Т. 12, № 2. СПб., 1874», да якога ўвайшло больш за 3000 фразеалагізмаў.

Асаблівае месца сярод збіральных народных прыказак і прымавак належыць польскаму этнографу і фалькларысту М. Федароўскаму (1853—1923). За 28 год бесперапыннай і нястомнай працы ён зрабіў каля 200 000 запісаў беларускіх этнаграфічных матэрыялаў на 20 тамоў пад агульнай назвай «Lud białoruski» (да гэтага часу надрукавана толькі 8 тамоў — апошні ў 1981 г.). Чацвёрты том (*Federowski M. Lud białoruski na Rusi Litewskiej. T. 4. Warszawa, 1935*) поўнасьцю прысвечаны беларускім прыказкам, прымаўкам, фразеалагізмам і іншым устойлівым беларускім народным выразам — усяго там змешчана 13 231 выслоўе, сярод якіх амаль палавіна — прыказкі са сціплым і трапным тлумачэннямі аўтара.

Сярод іншых зборнікаў беларускай фразеалогіі адзначым наступныя:

1. *Шпилевский П. М.* Памятники и образцы народного языка и словесности / Издание II Отд. императорской Академии наук. Тетрадь 1. СПб., 1852. С. 174—191 (змяшчае больш за 500 беларускіх народных прыказак).

2. *Дыбойскі У. І.* Беларускія прыказкі з Навагрудскага павета (У часопісе «Zbiór wiadomości do Antropologii Krajowej» — «Збор звестак па айчынай антрапалогіі»). Т. 5. 1881 (каля 800 прыказак і фразеалагізмаў з заўвагамі і тлумачэннямі, дакладна перададзены асаблівасці жывых гаворак Навагрудчыны).

3. *Шейн П. В.* Материалы для изучения быта и языка населения Северо-Западного края. Т. 2. 1893 (каля 200 прыказак, які добра адлюстроўваюць асаблівасці мовы той мясцовасці, дзе яны запісаны).

4. *Ляцкий Е. А.* Материалы для изучения творчества и быта белорусов. Т.1: Пословицы, поговорки, загадки. М., 1898 (больш за 2000 прыказак і прымавак, запісаных у вёсках недалёка ад Барысава).

5. *Романов Е. Р.* Белорусский сборник. Т.1, вып. 1—2. 1886 (у першым выпуску — 757 прыказак і прымавак, сабраных Е. Раманавым на Гродзеншчыне; у другім — прыказкі і прымаўкі, сабраныя і дасланыя Е. Раманаву карэспандэнтамі).

6. Зб. «Жанчына ў беларускай народнай творчасці». Мінск, 1940 (прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы).

7. *Шырма Р. Р.* Беларускія народныя песні, загадкі, прыказкі. Мінск, 1947.

8. Беларускія народныя прыказкі і прымаўкі. Сабралі П. Ахрыменка і М. Буцько. Гомель, 1956 (каля 500 прыказак і прымавак, сярод іх каля 100 новых).

9. *Рапановіч Я.* Беларускія прыказкі, прымаўкі і загадкі. Мінск, 1958.

10. *Янкоўскі Ф.* Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы. Мінск, 1962.

VII. ЛЕКСІКАГРАФІЯ — ЛЕКСИКОГРАФІЯ

---

1. ПРАДМЕТ ЛЕКСІКАГРАФІІ — ПРЭДМЕТ ЛЕКСИКОГРАФІІ

Лексікаграфія (гр. *λεξικός* «слоўнікавы» і *γράφω* «пішу») — гэта раздзел мовазнаўства, які распрацоўвае пытанні тэорыі і практыкі складання слоўнікаў, а таксама сукупнасць слоўнікаў і навуковых прац у галіне вывучэння лексікі. Лексікаграфія прадугледжвае збіранне, сістэматызацыю і апісанне лексікі пэўнай мовы для складання слоўнікаў, вызначэнне іх тыпаў, структуры слоўнікавых артыкулаў, распрацоўку сістэмы памет і ін. Лексікаграфія цесна звязана з лексікалогіяй.

2. ТЫПЫ СЛОЎНІКАЎ — ТЫПЫ СЛОВНІКІВ

Усе слоўнікі любой мовы падзяляюцца на два тыпы: энцыклапедычныя і лінгвістычныя.

2.1. Энцыклапедычныя слоўнікі, або энцыклапедыі (ад гр. *εγκυκλοπαιδεία* «кола агульнаадукацыйных ведаў») — гэ-

та навуковыя выданні, якія ў сціслай форме змяшчаюць звесткі па ўсіх ці асобных галінах навукі. Таму энцыклапедыі бываюць універсальныя (агульныя) і галіновыя (укр. галузеві).

У залежнасці ад аб'ёму энцыклапедыі падзяляюцца на вялікія (больш за дзесяць тамоў) і малыя, альбо кароткія (чатыры-шэсць тамоў). Адна-трохтомная энцыклапедыі называюцца энцыклапедычнымі слоўнікамі (даведнікамі). Прыклады:

I. Вялікія энцыклапедыі: 1. Беларуская Савецкая Энцыклапедыя.— Мінск, 1969—1975. Т. 1—12.

II. Малыя энцыклапедыі:

1. Беларуская ССР: Кароткая энцыклапедыя (на беларускай і рускай мовах). Мінск, 1979—1981. Т. 1—5;

III. Галіновыя энцыклапедыі:

1. Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі. Мінск, 1984—1988. Т. 1—5.

2. Энцыклапедыя прыроды Беларусі. Мінск, 1983—1986. Т. 1—5.

3. Этнаграфія Беларусі: Энцыклапедыя. Мінск, 1989.

Да энцыклапедычных даведнікаў адносяцца таксама **біяграфічныя** слоўнікі: 1. Янка Купала: Энцыклапедычны даведнік. Мінск, 1986; 2. Францыск Скарына і яго час: Энцыклапедычны даведнік. Мінск, 1988.

У энцыклапедычных слоўніках тлумачацца не словы, а рэаліі — прадметы, з'явы і паняцці, абазначаныя словамі, даюцца звесткі з грамадска-палітычнага жыцця, эканомікі, навукі, тэхнікі, літаратуры, мастацтва, геаграфічныя, гістарычныя і эканамічныя даведкі пра розныя краіны свету, біяграфіі, палітычную і творчую дзейнасць вядомых людзей.

2.2. Лінгвістычныя (моўныя) слоўнікі — гэта навуковыя выданні, у якіх тлумачацца значэнні слоў і фразеалагізмаў, вызначаюцца іх паходжанне, ужыванне, вымаўленне, напісанне, утварэнне, даецца граматычная і стылістычная характарыстыка і г. д.

У залежнасці ад прызначэння лінгвістычныя слоўнікі падзяляюцца на перакладныя, тлумачальныя, дыялектныя, гістарычныя, этымалагічныя, фразеалагічныя, тэрміналагічныя, арфаэпічныя, арфаграфічныя, слоўнікі эпітэтаў, сінонімаў, амонімаў, паронімаў, марфемныя, частотныя і ін.

2.2.1. У перакладных слоўніках пры дапамозе слоў роднай мовы тлумачацца словы іншай ці іншых моў. Таму перакладныя слоўнікі бываюць двухмоўныя і шматмоўныя.

Перакладныя слоўнікі беларускай мовы пачалі ствараць у XIX ст., але праз каланізатарскую палітыку царскага ўрада

яны не былі апублікаваны. Захаваліся ў рукапісах такія перакладныя слоўнікі:

1. *Шпилевский П.* Словарь белорусского наречия (1845).

2. *Носович И.* Собрание белорусских слов по алфавиту (1850).

3. *Романов Е.* Опыт словаря белорусского наречия (1876).

Акрамя гэтага, вялікі беларуска-польска-рускі слоўнік (16 тамоў, якія ўключаюць больш за 150 тысяч слоў беларускай мовы) склаў Я. Ціхінскі ў канцы XIX — у пачатку XX ст., але і гэты слоўнік застаўся ў рукапісе.

Першыя надрукаваныя перакладныя слоўнікі:

1. *Гарэцкі М.* Невялічкі беларуска-маскоўскі слоўнік. Вільня, 1919. 261 с.

2. *Гарэцкі М., Гарэцкі Г.* Руска-беларускі слоўнік. Смаленск, 1918. 108 с.; 2-е выданне: *Гарэцкі М., Гарэцкі Г.* Маскоўска-беларускі слоўнік. Вільня, 1920. 144 с.

3. *Ластоўскі В.* Падручны расійска-крыўскі (беларускі) слоўнік. Коўна, 1924. 832 с.

4. *Байкоў М., Гарэцкі М.* Практычны расійска-беларускі слоўнік. Мінск, 1924. 261 с.; 2-е выданне: Мінск, 1926. 192 с.

5. *Байкоў М., Некрашэвіч С.* Беларуска-расійскі слоўнік. Мінск, 1925. 356 с.

6. *Некрашэвіч С., Байкоў М.* Расійска-беларускі слоўнік. Мінск, 1928. 728 с. (60 тысяч слоў).

У наш час асноўныя даведнікі пры перакладзе з рускай мовы на беларускую і наадварот наступныя:

1. Руска-беларускі слоўнік: У 2-х т.; 2-е выд. Мінск, 1982 (у рускай частцы — 108 тыс. рээстравых слоў, у перакладной беларускай частцы — звыш 300 тыс. слоў; у слоўніку налічваецца 5700 фразеалагізмаў).

2. Беларуска-рускі слоўнік: У 2-х т.; 2-е выд. Мінск, 1988—1990 (уключае звыш 110 тыс. слоў і каля 10 тыс. тэрміналагічных і фразеалагічных словазлучэнняў з рускімі эквівалентамі).

3. Руска-беларускі слоўнік грамадска-палітычнай тэрміналогіі. Мінск, 1970.

4. Руска-беларускі слоўнік лінгвістычных тэрмінаў. Мінск, 1988.

Акрамя гэтых, у беларускай лексікаграфіі ёсць некаторыя перакладныя двухмоўныя слоўнікі з іншых суседніх славянскіх моў:

1. Падручны польска-беларускі слоўнік / Пад рэд. А. Абрэмбскай-Яблонскай і М. Бірылы. Варшава, 1962. 1084 с.

2. *Лемцюгова В. П.* Украінска-беларускі слоўнік. Мінск, 1980. 687 с. (змяшчае каля 30 тыс. слоў украінскай мовы,

адабраных па дыферэнцыйнаму прынцыпу — галоўным чынам тых, якія чым-небудзь адрозніваюцца пры перакладзе на беларускую мову).

2.2.2. Тлумачальныя слоўнікі раскрываюць значэнне слова, даюць яго граматычную і стылістычную характарыстыку, правільную арфаграфію і звесткі пра паходжанне запазычаных слоў.

Падрыхтоўка тлумачальных слоўнікаў патрабуе вялікай навуковай базы, шмат працы і часу, таму такія слоўнікі ствараюцца не часта. Шырока вядомыя некалькі тлумачальных слоўнікаў беларускай мовы:

1. *Насовіч І. І.* Словарь белорусского наречия. СПб., 1870; Факсімільнае выданне: *Насовіч І. І.* Слоўнік беларускай мовы. Мінск, 1983. 756 с. (Слоўнік тлумачыць больш за 30 тыс. слоў з багатымі прыкладамі, сярод якіх — прыказкі, трапныя народныя выслоўі, загадкі, народныя песні).

2. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т., 6 кнігах. Мінск, 1977—1984 (падрыхтаваны сектарам лексікалогіі і лексікаграфіі Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа АН БССР на базе 3-мільённай картатэкі беларускай літаратурнай мовы. У слоўніку больш за 195 тыс. слоў, фразеалагічных і тэрміналагічных выразаў, багаты і разнастайны ілюстрацыйны матэрыял з літаратурных крыніц, беларуская народная фразеалогія).

3. *Баханькоў А. Я., Гайдукевіч І. М., Шуба П. П.* Тлумачальны слоўнік беларускай мовы (для школ). 4-е выд. Мінск, 1990 (змяшчае 7,5 тыс. слоў і ўстойлівых выразаў, якія сустракаюцца ў школьнай практыцы і ўжываюцца ў вучэбнай літаратуры, школьных дапаможніках і мастацкіх творах для пазакласнага чытання).

2.2.3. Дыялектныя (абласныя) слоўнікі — гэта разнавіднасць тлумачальных слоўнікаў, у якіх тлумачацца словы адной гаворкі, групы гаворак або пэўнага дыялекту. Дыялектныя слоўнікі маюць вялікае значэнне; яны адлюстроўваюць унікальныя факты і з’явы народнай мовы, якія часта з’яўляюцца вельмі старажытнымі і сведчаць пра гісторыю пэўнай мясцовасці і яе насельніцтва.

Поўна і сістэматычна беларуская дыялектная лексіка пачала вывучацца з 20-х гадоў ХХ ст. Найбольш вядомыя слоўнікі таго часу:

1. *Каспяровіч М. І.* Віцебскі краёвы слоўнік / Пад рэд. М. А. Байкова, Б. І. Эпімаха-Шыпілы. Віцебск, 1927.

2. *Шатэрнік М.* Краёвы слоўнік Чэрвеньшчыны. Мінск, 1929. 323 с. (Растлумачана і праілюстравана прыкладамі звязнага тэксту значэнне каля 9 тыс. слоў і фразеалагізмаў, саб-

раных у 35 населеных пунктах Чэрвеньскага раёна Мінскай вобласці).

У наш час беларуская дыялектная лексікаграфія дасягнула значных поспехаў — намаганнямі калектываў беларускіх дыялектолагаў былі створаны шматлікія дыялектныя слоўнікі, якія ахопліваюць лексіку значнай часткі Беларусі:

1. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча. Т. 1—5. Мінск, 1979—1986 (сабрана дыялектная лексіка паўночна-заходніх беларускіх гаворак і часткова гаворак за межамі Беларусі — у Літве, Латвіі, Польшчы, дзе жывуць беларусы).

2. Тураўскі слоўнік. Т. 1—5, Мінск, 1982—1987 (поўны слоўнік усходнепалескай дыялектнай лексікі, перш за ўсё гаворак Тураўшчыны. У канцы кожнага тома — узоры мясцовай мовы розных жанраў).

Акрамя гэтага, на працягу апошніх дзесяцігоддзяў з'явіліся дыялектныя слоўнікі асобных аўтараў:

1. *Янкоўскі Ф. М.* Дыялектны слоўнік. Вып. 1—3. Мінск, 1959—1970 (першы пасляваенны дыялектны слоўнік гаворак Глускага раёна Магілёўскай вобласці).

2. *Сцяцко П.* Дыялектны слоўнік. Мінск, 1970. 183 с. (Тлумачацца значэнні да 2,5 тыс. дыялектных слоў гаворак Зэльвенскага раёна Гродзенскай вобласці, адлюстроўваюцца іх фанетычныя і граматычныя асаблівасці).

3. *Сцяцко П. У.* Народная лексіка і словаўтварэнне. Мінск, 1972. 288 с. (Гэтая кніжка — працяг першага слоўніка; у ім аналізуецца разнастайная лексіка гаворак Зэльвеншчыны і яе словаўтварэнне).

4. *Матэрыялы* да слоўніка мінска-маладзечанскіх гаворак / Пад рэд. М. А. Жыдовіч. Мінск, 1970. 172 с. (У канцы слоўніка — прыказкі, прымаўкі, фразеалагічныя спалучэнні).

5. *Юрчанка Г.* Дыялектны слоўнік. Мінск, 1966 (Сістэматызавана лексіка гаворак Мсціслаўскага раёна Магілёўскай вобласці).

6. *Шаталава Л. Ф.* Беларускае дыялектнае слова. Мінск, 1975. 208 с. (У слоўніку прадстаўлена дыялектная лексіка многіх раёнаў Беларусі).

7. *Бялькевіч І. К.* Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны. Мінск, 1970. 512 с. (Падаецца больш 20 тыс. слоў, характэрных для дыялектнай мовы беларусаў усходніх раёнаў сучаснай Магілёўскай вобласці; з тлумачэннем іх значэння і ілюстрацыямі).

8. *Юрчанка Г. Ф.* Народнае вытворнае слова. Ч. 1: А—Л. Мінск, 1981; ч. 2: М—Р. Мінск, 1983. (Уключаны багаты лексічны матэрыял, сабраны на ўсходзе Беларусі, на мяжы непасрэдных кантактаў сучасных рускіх і беларускіх гаворак).

9. Янкова Т. С. Дыялектны слоўнік Лоеўшчыны. Мінск, 1982. 432 с. (Падаецца каля 7 тыс. слоў, запісаных за два дзесяцігоддзі ў Лоеўскім раёне Гомельскай вобласці, шырока паказана народная фразеалогія).

10. Народная лексіка Гомельшчыны ў фальклору і мастацкай літаратуры / Пад рэд. У. В. Анічэнкі. Мінск, 1983. 174 с. (Слоўнік змяшчае каля 3500 слоў і фразеалагічных словазлучэнняў, складзеных на аснове фальклорных матэрыялаў з тэрыторыі Гомельшчыны і твораў пісьменнікаў — выхадцаў з усходняга Палесся).

11. Дыялектны слоўнік Брэстчыны. Мінск, 1989. 294 с.

Акрамя дыялектных слоўнікаў, аддзел дыялекталогіі Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа АН БССР падрыхтаваў некалькі калектыўных зборнікаў — падборак традыцыйных мясцовых слоў, зарэгістраваных у сучаснай дыялектнай мове розных раёнаў Беларусі:

1. З народнага слоўніка. Мінск, 1975. 352 с.

2. Народная словатворчасць. Мінск, 1979. 336 с. і ін.

2.2.4. Арфаграфічныя і арфаэпічныя слоўнікі

Арфаграфічныя слоўнікі вызначаюць правільнае напісанне слоў, а арфаэпічныя адлюстроўваюць літаратурнае вымаўленне слоў і іх форм.

Асноўным беларускім даведнікам, які дае звесткі пра напісанне і вымаўленне слоў, месца націску, формы скланення і спражэння, з'яўляецца «Слоўнік беларускай мовы: Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтацыя. Словазмяненне» пад рэд. М. В. Бірылы, падрыхтаваны супрацоўнікамі Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа АН БССР (Мінск, 1987). Слоўнік змяшчае больш як 118 тыс. слоў беларускай літаратурнай мовы, словаўтваральныя і акцэнтныя варыянты слоў, якія сустракаюцца ў творах мастацкай літаратуры, а таксама найважнейшыя геаграфічныя назвы.

Да выхаду акадэмічнага «Слоўніка беларускай мовы» адзіным спецыяльным арфаграфічным даведнікам быў «Арфаграфічны слоўнік» для сярэдняй школы М. Лобана і М. Судніка (Мінск, 1961), які вытрымаў пяць выданняў. Гэты слоўнік змяшчае 15 тыс. слоў — агульнаўжывальную лексіку сучаснай беларускай мовы, геаграфічныя назвы, прозвішчы, уласныя асабовыя імёны. У кожным слове пастаўлены націск (у складаных словах, акрамя асноўнага, абазначаны дадатковы націск), адзначаюцца некаторыя асаблівасці ўжывання той ці іншай формы слова, прыводзяцца граматычныя паметы. У пачатку слоўніка змешчаны асноўныя правілы беларускага правапісу.

2.2.5. Слоўнікі сінонімаў, амонімаў і паронімаў

Слоўнікі **сінонімаў** — гэта лексікаграфічныя даведнікі, якія падаюць сінанімічныя рады слоў.

Першым слоўнікам сінонімаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы з'яўляецца «Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў» М. Клышкі (Мінск, 1976). У ім змешчана каля 1900 сінанімічных радоў (больш за 11 тысяч слоў і выразаў). Слоўнік вызначаецца дасканаласцю і багаццем падбору слоў і фразеалагізмаў у сінанімічныя рады, якія размешчаны ў алфавітным парадку. Усе сінонімы, блізказначныя словы і выразы ілюструюцца прыкладамі з мастацкай літаратуры, твораў фальклору, навуковых і публіцыстычных артыкулаў. Гэты слоўнік можа быць каштоўным дапаможнікам для тых, хто мае намер вывучыць беларускую мову, авалодаць яе багаццем.

Прыкметнай з'явай у беларускім мовазнаўстве быў выхад з друку «Слоўніка **амонімаў** беларускай мовы» В. Дз. Старычонка (Мінск, 1991). Слоўнік уключае каля 2000 слоўнікавых артыкулаў. Кожны артыкул змяшчае пары ці групы амонімаў з шырока разгалінаванай сеткай значэнняў. Амонімы забяспечаны лексіка-граматычнымі паметамі і ўказаннем на спосаб іх утварэння. У канцы слоўніка змешчаны індэксы паказальнік тыпаў амонімаў і іх суаднесенасці з рознымі часцінамі мовы.

Слоўнікі **паронімаў** — гэта лексікаграфічныя даведнікі, у якіх раскрываюцца значэнні слоў, блізкіх гучаннем, але розных па значэнню (*аб'эктны* — *аб'ектыўны*, *дыплама́нт* — *дыплама́нт*, *запаве́дны* — *запаве́тны*, *зага́дка* — *здага́дка*, *пава́жны* — *паважáны* і ін.). Знешняе падабенства слоў-паронімаў з'яўляецца прычынай іх няправільнага разумення і ўжывання. У беларускім мовазнаўстве існуе пакуль што адзін слоўнік паронімаў: *Грабчыкаў С. М.* Цяжкія выпадкі ўжывання блізкіх па гучанню слоў (Мінск, 1977). У гэтым слоўніку загаловачныя словы размяшчаюцца парамі ў алфавітным парадку, раскрываецца значэнне кожнага слова, падаюцца ілюстрацыйныя прыклады.

2.2.6. Асацыятыўныя слоўнікі выяўляюць асацыятыўныя сувязі паміж словамі, якія могуць быць выяўлены эксперыментальна, паказваюць месца слова ў «семантычным полі», ступень яго блізкасці іншым словам, характар адносін і спалучальныя магчымасці паміж імі. Напрыклад, слова *зямля* выклікае асацыятыўныя азначэнні: *чорная, родная, сырая, багатая, шчо́драя, бяскра́йняя, мая, наша, вялікая, узарáная, рыхлая, вільга́тная, ураджа́йная, це́плая, прагрэ́тая, цвёрдая, гліні́стая, дарага́я* і ін.

Першую спробу складання асацыятыўнага слоўніка ў беларускім мовазнаўстве зрабіла А. І. Цітова: «Асацыятыўны слоўнік беларускай мовы» (Мінск, 1981). У слоўніку адлюстраваны семантычныя і парадыгматычныя сувязі 300 слоў розных сфер ужывання. У дадатку — алфавітны паказальнік слоў асацыяцый, спіс слоў-стимулаў і ўкарочаныя слоўнікавыя артыкулы з устойлівых слоў-асацыяцый (першыя 5 найбольш пашыраных асацыяцый) да 150 слоў-стимулаў.

2.2.7. Этымалагічныя слоўнікі. Этымалогія — гэта раздзел мовазнаўства, які вывучае роднасныя сувязі і паходжанні слоў. Этымалагічныя слоўнікі раскрываюць паходжанне слоў літаратурнай і дыялектнай лексікі, аднаўляюць іх пачатковыя значэнні, паказваюць іх сувязі з іншымі словамі ў той ці іншай мове.

У Беларусі выдаецца «Этымалагічны слоўнік беларускай мовы», падрыхтаваны Інстытутам мовазнаўства імя Якуба Коласа АН БССР, т. 1 (А — Б) — 1978, т. 2 (В) — 1980, т. 3 (Г — І) — 1985, т. 4 (К — каята) — 1988, т. 5 (К — Л) — 1989, т. 6 (Л — М) — 1990. Слоўнік уключае агульнаўжывальную беларускую лексіку, шматлікія дыялектныя і запачычаныя словы, раскрывае лексічнае значэнне загаловачнага слова, прыводзіць семантычныя паралелі з іншых моў, пры неабходнасці спасылаецца на іншыя этымалагічныя слоўнікі і асобныя працы.

У 1981 г. у Мінску выйшаў своеасаблівы даведнік пра паходжанне фразеалагізмаў беларускай літаратурнай мовы арыгінальны «Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў» І. Я. Лепешава (пад рэд. Ф. Янкоўскага). Слоўнік змяшчае каля 450 фразеалагізмаў, кожнаму з іх прысвечаны асобны артыкул, у якім раскрываюцца значэнні выслоўяў, падаецца іх стылістычная характарыстыка, прыводзяцца адпаведнікі, паралелі з іншых славянскіх моў, ілюстрацыі — прыклады з твораў беларускіх пісьменнікаў і перыядычнага друку, раскрываецца этымалогія ўстойлівых выразаў з улікам назіранняў і пошукаў беларускіх лінгвістаў і фалькларыстаў І. Насовіча, М. Федароўскага, Ф. Янкоўскага і ін., а таксама рускіх і ўкраінскіх вучоных.

2.2.8. У гістарычных слоўніках даецца гісторыя асобных слоў, іх значэнні і фіксацыя ў пісьмовых помніках. Першая значная праца беларускай гістарычнай лексікаграфіі — «Алфавітны указатель старинных белорусских слов, извлеченных из актов, относящихся к истории Западной России» складзены І. І. Насовічам у 1853—1857 гг. Слоўнік змяшчае каля 12 тыс. рээстравых слоў.

У першыя гады пасля рэвалюцыі 1917 г. укладанне гістарычнага слоўніка беларускай мовы разглядалася як важная праблема беларускай лексікаграфіі, але яна на працягу паўстагоддзя заставалася нявырашанай. Толькі ў 1961 г. сектар гісторыі беларускай мовы Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа АН БССР пад кіраўніцтвам А. І. Жураўскага пачаў ствараць картатэку гістарычнага слоўніка, а з 1982 г. выходзіць «Гістарычны слоўнік беларускай мовы» (пад рэд. А. І. Жураўскага), вып. 1—12, Мінск, 1982—1992). Слоўнік ахоплівае старажытную беларускую лексіку з XIV да XVIII ст. з юрыдычных, мастацкіх, рэлігійных, навуковых, публіцыстычных і іншых беларускіх помнікаў. Слоўнікавы артыкул мае такую будову: загаловачнае слова, граматычная памета, тлумачэнне значэння слова, ілюстрацыйныя прыклады (цытаты з помнікаў старажытнай беларускай пісьменнасці), фразеалагічныя і ўстойлівыя словазлучэнні, супастаўляльныя ці адсылачныя паметы.

2.2.9. Тэрміналагічныя слоўнікі сістэматызуюць і тлумачаць спецыяльныя тэрміны розных галін навукі і тэхнікі.

Гістарычная даведка. Беларуская тэрміналогія ва ўмовах каланіяльнага становішча Беларусі ў складзе царскай Расіі і дыскрымінацыі беларускай мовы была неўпарадкаванай і практычна амаль не ўжывалася. На пачатку 20-х гадоў XX ст., калі пасля ліквідацыі Расійскай імперыі беларуская мова атрымала афіцыйны статус дзяржаўнай і пачала ўжывацца ва ўсіх сферах дзяржаўнага, эканамічнага і культурнага жыцця, узнікла практычная неабходнасць у выпрацоўцы беларускай навуковай тэрміналогіі. З гэтай мэтай у 1921 г. была створана Беларуская навукова-тэрміналагічная камісія, якая павінна была распрацаваць беларускую тэрміналогію па ўсіх галінах навукі і тэхнікі. Пры стварэнні беларускіх тэрмінаў камісія арыентавалася на жывую народную мову (*велічыння, гарлянка, лік*), а пры адсутнасці ў ёй неабходнага слова ўтваралі новы тэрмін на ўзор беларускіх слоў (*адлюстраванне, рэчывнасць, цемрашаль*) або запазычвалі з замежных (пераважна еўрапейскіх) моў (*арэнда, гегемонія, дэкрэт*), прыстасоўваючы такія запазычанні да беларускага правапісу.

На працягу 1921—1930 гг. было падрыхтавана і надрукавана 24 выпускі «Беларускай навуковай тэрміналогіі» — матэматычную (арыфметыка, алгебра, геаметрыя, трыганаметрыя), медыцынскую, геаграфічную, біялагічную, хімічную, сельскагаспадарчую, лінгвістычную, педагагічную, псіхалагічную, музычную, праўную, грамадазнаўчую і інш. Гэтыя матэрыялы далі магчымасць прыступіць да складання практычных тэрміналагічных слоўнікаў. Выйшлі ў свет «Беларуска-польска-расійска-лацінскі батанічны слоўнік» Э. Верас (1924), «Практычны беларускі вайсковы слоўнік» М. Байкова і А. Бараноўскага пры ўдзеле Янкі Купалы і Кандрата Крапівы (1927 г.), «Слоўнік сельскагаспадарчай тэрміналогіі ў ліку 1674 тэрмінаў» (1929 г.); «Слоўнік хімічнай тэрміналогіі (агульная хімія) у ліку 2552 тэрмінаў» (1929 г.) і ін. Але ў выніку палітыкі русіфікацыі нацыянальных рэспублік, якую пачалі праводзіць бальшавікі ў 30-х гадах, і масавых рэпрэсій супраць беларускай інтэлігенцыі

развіццё беларускага мовазнаўства затармазілася, а распрацоўка беларускай тэрміналогіі прыпынілася на некалькі дзесяцігоддзяў.

За апошнія дзесяцігоддзі выйшлі з друку некалькі тэрміналагічных даведнікаў:

1. *Юрэвіч А.* Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў. Мінск, 1962. Слоўнік адлюстроўвае лінгвістычную тэрміналогію, утвораную на беларускай моўнай аснове і запазычаную з іншых моў, дае азначэнне кожнага тэрміна, раскрывае паходжанне запазычаных тэрмінаў, прыводзіць прыклады-ілюстрацыі.

2. *Сцяцко П. У., Гуліцкі М. Ф., Антанюк Л. А.* Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў. Мінск, 1990. У слоўніку сабраны як шырока вядомыя, так і самыя новыя лінгвістычныя тэрміны, якія выкарыстоўваюцца ў беларускіх сярэдніх і вышэйшых школах.

3. *Макарэвіч А.* Кароткі літаратуразнаўчы слоўнік. Выд. 2-е. Мінск, 1969. У гэтым слоўніку прыведзены і растлумачаны тэрміны з тэорыі літаратуры, да некаторых прыводзяцца этымалагічныя даведкі, прыклады з літаратурных і фальклорных твораў.

4. *Лазарук М. А., Ленсу А. Я.* Слоўнік літаратуразнаўчых тэрмінаў. Мінск, 1983 (для школьнікаў).

5. *Рагойша В. П.* Паэтычны слоўнік. Выд. 2-е. Мінск, 1987. Слоўнік тлумачыць асноўныя літаратуразнаўчыя тэрміны, звязаныя з паэзіяй. Для больш зручнага карыстання матэрыял падаецца не ў алфавітным парадку, а па спецыяльных раздзелах: 1) Найбольш агульныя паэтычныя тэрміны (паэзія, паэтыка, форма і ін.); 2) Лексіка паэтычная. Тропы. 3) Метрыка. Рытміка; 4) Інтанацыя. Сінтаксіс паэтычны і ін. Прыводзяцца ілюстрацыі з беларускай паэзіі або фальклору, зрэдку цытуюцца творы іншых народаў.

2.2.10. Марфемныя слоўнікі паказваюць падзел слова на марфемы (прыстаўкі, корані, суфіксы, злучальныя галосныя, канчаткі). Першы і пакуль што адзіны такі даведнік у беларускім мовазнаўстве — «Марфемны слоўнік беларускай мовы» *А. М. Бардовіча і Л. М. Шакуна* (Мінск, 1975; 2-е выд. Мінск, 1989). У слоўнік уключана каля 75 тыс. слоў (назоўнікі, прыметнікі, лічэбнікі, дзеясловы, прыслоўі), якія падзелены на структурна значымыя часткі — марфемы. Пасля слоў-амонімаў, якія маюць рознае марфемнае члянэнне, прыводзяцца каментарыі — роднасныя словы, сінонімы і ін.

2.2.11. Слоўнікі эпітэтаў сістэматызуюць і даюць апісанне вобразных азначэнняў, раскрываюць іх спалучальнасць з назоўнікамі ў мастацкім тэксе. У беларускім мовазнаўстве ёсць некалькі слоўнікаў эпітэтаў:

1. *Гаўрош Н. В.* Вобразнае значэнне ў мастацкіх тэкстах: Старонкі слоўніка эпітэтаў беларускай літаратурнай мовы / Пад рэд. Ф. М. Янкоўскага. Вып. 1. Мінск, 1984; Вып. 2. Мінск, 1986.

2. *Пазнякоў М. П.* Слоўнік эпітэтаў беларускай літаратурнай мовы. Мінск, 1988. У слоўніку сабраны эпітэты да 400 найбольш ужывальных назоўнікаў.

3. *Гаўрош Н. В.* Слоўнік эпітэтаў беларускай мовы (для сярэдняй школы) / Пад рэд. Ф. Янкоўскага. Мінск, 1991. Гэты слоўнік апісвае каля 4 тыс. вобразных азначэнняў — агульнамоўных, індывідуальна-аўтарскіх, народна-паэтычных эпітэтаў, якія ўжываюцца ў творах беларускіх пісьменнікаў.

2.2.12. Фразеалагічныя слоўнікі — гэта слоўнікі, у якіх сабраны і растлумачаны фразеалагічныя адзінкі. Найбольш вядомыя беларускія фразеалагічныя слоўнікі:

1. *Янкоўскі Ф.* Крылатыя словы і афарызмы. Мінск, 1960. Гэта — першы даведнік беларускіх крылатых выслоўяў, якія размешчаны ў алфавітным парадку. Кожны артыкул ілюструецца цытатай з мастацкага твора.

2. *Янкоўскі Ф.* Беларуская фразеалогія. Фразеалагізмы, іх значэнне, ужыванне. Мінск, 1968. Слоўнік народна-дыялектнай фразеалогіі змяшчае звыш 1000 фразеалагічных артыкулаў, адлюстроўвае мнагазначнасць фразеалагізмаў, раскрывае паходжанне некаторых фразем, прыводзіць ілюстрацыйныя цытаты. Зрэдку для параўнання даюцца фразеалагізмы рускай мовы, падаецца фразеалагічная сінаніміка.

3. *Мяцельская Е. С., Камароўскі Я. М.* Слоўнік беларускай народнай фразеалогіі. Мінск, 1972. Апісаны фразеалагічныя адзінкі народна-дыялектнай мовы, запісаныя ў розных раёнах Беларусі.

4. *Юрчанка Г. Ф.* І коціца, і валіца. Устойлівыя словазлучэнні ў гаворцы Мсціслаўшчыны. Мінск, 1972.

5. *Юрчанка Г. Ф.* І сячэ, і паліць. Устойлівыя словазлучэнні ў гаворцы Мсціслаўшчыны. Мінск, 1974.

6. *Юрчанка Г. Ф.* Слова за словам. Устойлівыя словазлучэнні ў гаворцы Мсціслаўшчыны. Мінск, 1977.

7. *Янкоўскі Ф.* Беларускія народныя параўнанні. Мінск, 1973. Прыводзяцца народныя параўнанні з гутарковай мовы і з народных песень.

8. *Шкраба І., Шкраба Р.* Крынічнае слова. Мінск, 1987. Гэта — тлумачальны слоўнік беларускіх прыказак з твораў мастацкай і публіцыстычнай літаратуры.

9. *Гаўрош Н. В., Лепешаў І. Я., Янкоўскі Ф. М.* Фразеалагічны слоўнік (для сярэдняй школы). Мінск, 1973. Слоўнік змяшчае 1500 агульнанародных і шырокаўжывальных фразеалагічных адзінак.

2.2.13. Частотныя слоўнікі вызначаюць частату ўжывання слоў у мове, выяўляюць у лексічнай сістэме мовы больш частотнае, шырока ўжывальнае ядро і менш частотную (менш ужывальную) перыферыю, даюць ўяўленне аб функцыянаванні лексікі той ці іншай мовы, аб яе структуры, суадносінах асобных лексічных груп і інш. Гэта мае вялікае значэнне пры складанні слоўнікаў, вывучэнні замежных моў і г. д.

Першы і пакуль што адзіны слоўнік такога тыпу ў беларускай лексікаграфіі — гэта «Частотны слоўнік беларускай мовы» *Н. С. Мажэйка і А. Я. Супруна*. Мінск, 1976. У гэтым слоўніку прыводзяцца паказчыкі аб ужывальнасці 22 тыс. слоў у сучаснай беларускай мастацкай прозе, дзе найбольш разнастайна і шырока адлюстравана агульнанародная мова. Акрамя частотнага спісу слоў, прыведзены алфавітны спіс слоў з частатой 31 і вышэй (1002 словы). У дадатку — «Матэматычны каментарый да слоўніка» (аўтар — В. В. Нешытой).

VIII. МАРФАЛОГІЯ — МОРФОЛОГІЯ

Ч А С Ц І Н Ы   М О В Ы

Часціны мовы — гэта лексіка-граматычныя класы слоў, якія характарызуюцца адзінствам абагульненага значэння, агульнасцю граматычных катэгорый, асноўнымі сінтаксічнымі функцыямі і спосабамі словаўтварэння.

У сучаснай беларускай мове традыцыйна выдзяляецца дзесяць часцін мовы, якія дзеляцца на два разрады — паўназначныя (самастойныя) і службовыя.

Паўназначныя часціны мовы — назоўнік, прыметнік, лічэбнік, займеннік, дзеяслоў і прыслоўе — маюць лексічнае значэнне, намінаць функцыю, з'яўляюцца членамі сказа.

Службовыя часціны мовы — прыназоўнік, злучнік, часціцы, выклічнік — не маюць намінаць значэння і граматычных катэгорый, самастойнай намінаць функцыі, не з'яўляюцца членамі сказа. Яны ўжываюцца толькі ў спалучэнні з паўназначнымі часцінамі мовы і выражаюць розныя адносіны паміж прадметамі, працэсамі, прыкметамі і г. д.

Сістэма часцін мовы не з'яўляецца пастаяннай, нязменнай. Паміж часцінамі мовы наглядаецца ўзаемадзеянне, словы з адной часціны мовы могуць пераходзіць у другую. Так, прыметнікі могуць пераходзіць у назоўнікі, прыслоўі — у прыназоўнікі, часціцы — у злучнікі і г. д.

1. НАЗОЎНІК — ІМЕННИК

1.1. Вызначэнне назоўніка

Назоўнік — гэта самастойная часціна мовы, якая абазначае прадмет або прадметнасць і мае самастойныя граматычныя катэгорыі роду, ліку і склону.

Назоўнікі могуць абазначаць:

а) **назвы асоб**: *вучань, даярка, мужчына, дэпутат, інжынер, настайнік, рамёснік, чалавек;*

б) **жывых істот** (жывёл, птушак, насякомых): *вавёрка, дзясцел, камар, ліса, карова, мурашка, ластайка, мыш;*

в) **прадметы і з'явы прыроды**: *гара, дом, дуб, трава, вёзера, туман, гром, вёчар, дождж, ліпа, палын;*

г) **прылады вытворчасці** (=укр. знаряддзя праці): *барана, плуг, станок, сякера;*

д) **рэчывы**: *вада, жалеза, пясок, чыгун, снег;*

е) **з'явы грамадскага жыцця**: *сесія, парламент, канстытуцыя, капіталізм, мітынг, сход, рэзалюцыя, незалежнасць;*

ё) **адцягненыя якасці, уласцівасці**: *дабрата, прыгажосць, устойлівасць, чэснасць, шчасце;*

ж) **дзеянне, стан**: *барацьба, сон, хваравітасць.*

1.2. Лексіка-граматычныя разрады назоўнікаў

У залежнасці ад лексічнага значэння і граматычных катэгорый назоўнікі падзяляюцца на агульныя і ўласныя, канкрэтныя і абстрактныя, адушаўленыя і неадушаўленыя, асабовыя і неасабовыя, зборныя і рэчыўныя.

Агульныя назоўнікі абазначаюць цэлыя класы аднародных прадметаў, з'яў прыроды, жывых істот, абстрактных паняццяў і г. д.: *акно, вайск, вецер, навальніца, кніга, зорка, жывёла, птушка, спаборніцтва, сон, цяжкасць.*

Уласныя назоўнікі з'яўляюцца індывідуальнымі назвамі людзей — імёны, прозвішчы, псеўданімы і клічкі асоб (*Сяргей, Таццяна, Марыя, Канстанцін, Гурскі, Шушкewіч*), прадпрыемстваў, устаноў, арганізацый (*Вярхоўны Савет, фабрыка «Светач», Міністэрства аховы здароўя*), геаграфічных і адміністрацыйных адзінак, плошчаў і вуліц (*Палессе, Нёман, Прыдняпроўе, Гомельшчына, Брэстчына, Дзвіна, вуліца Калінбўскага*), газет, часопісаў, літаратурных і мастацкіх твораў, кніг, марак, навуковых прац (*«Звязда», «Маладосць», «Дрыгва», опера «Кветка шчасця»*), астранамічныя назвы

(*Венера, Юпітэр, Пойнач, Усход*), назвы гістарычных падзей, свят (*Дзень незалёжнасці, Дзень авіяцыі, Раство Хрыстова, Каляды*), назвы машын, прылад, прыстасаванняў, паходаў, самалётаў (*трактар «Беларусь», радыёла «Мінск», аўтамашына «Волга», самалёт «Антэй»*).

Канкрэтныя назоўнікі абазначаюць прадметы рэчаіснасці, якія ўяўляюцца канкрэтна і паддаюцца лічэнню: *бяроза, біра, вёцер, камень, мяцэліца: занятак, практыкаванні, перапынак, сўткі, паўстанне, мяцэж, спатканне* і г. д.

Абстрактныя назоўнікі абазначаюць разнастайныя адцягненыя паняцці, пачуцці, псіхічныя працэсы, адцягненыя якасці, уласцівасці, дзеянні, стан: *адвага, воля, дабрата, любоў, прыгажосць, рэалізм, слава, санлівасць, смеласць, устойлівасць, цяжкасць, чырвань, знаходжанне, касьба* і г. д. У большасці выпадкаў яны ўжываюцца толькі ў адзіночным ліку, а некаторыя абстрактныя назоўнікі маюць зборнае значэнне і ўжываюцца толькі ў множным ліку: *выбары, вячоркі, дажыўкі, заручыны, перагаворы* і г. д. Абстрактныя назоўнікі не могуць спалучацца з колькаснымі лічэбнікамі, а толькі са словамі, якія абазначаюць няпэўную колькасць: *много — дабрата, характа, радасці, шчасця: мала — гонару, смеласці, разважлівасці*.

Адушаўлёныя назоўнікі абазначаюць назвы жывых істот — людзей, жывёл, птушак, рыб, насякомых: *дачка, друкар, ткачыха, трактарыст: верабей, зяц, карова, мўха, шчупак*.

Неадушаўлёныя назоўнікі — гэта назвы прылад, рэчаў, дрэў і раслін, з'яў прыроды, абстрактных паняццяў і ін.: *машына, стол: бяроза, лес, сад; град, мароз; адлегласць, свята, смех, хўткасць*. Граматычнае паняцце «адушаўлёнасць — неадушаўлёнасць» не заўсёды адпавядае паняццю «жывое — нежывое». Да адушаўлёных у граматыцы належаць і некаторыя нежывыя прадметы: *нябожчык, мярцвяк, ідал, карп* (смажаны), назвы фантастычных і міфалагічных істот: *гном, лясун, чорт*, назвы шахматных фігур: *конь, слон, кароль*, назвы дзіцячых цацак: *качаня, козлік, лісчка*. З другога боку, да неадушаўлёных адносяцца назвы, якія абазначаюць сукупнасць жывых істот: *нарód, вучнёўства, студэнцтва, натойн, рой, статак, табун*.

Адушаўлёныя і неадушаўлёныя назоўнікі паслядоўна адрозніваюцца ў вінавальным склоне множнага ліку: у першых ён супадае з родным склонам, у другіх — з назоўным: Р. (няма) *людзей, сыноў, жанчын, насякомых*: В. (бачу) *людзей, сыноў, жанчын, насякомых*. Але: Н. *вокны, дрэвы, дамы, пасевы, сады*: В. (бачу) *вокны, дрэвы, дамы, пасевы, сады*.

Асабовыя назоўнікі — гэта адушаўлёныя назоўнікі, якія абазначаюць назвы асоб па сацыяльнай, нацыянальнай, па-

літычнай прыналежнасці (*рабóчы, селянін, белару́с, сацыяліст*), па роду дзейнасці (*дэпутат, настаўнік, мільяр, прафэсар, фэльдчар*), па полу і ўзросту (*дзіця, дзяўчына, мужчына, падлетак*), па адносінах паміж людзьмі (*брат, жонка, ма́ха, сябар*), па месцу жыхарства (*вясковец, гараджанін, мінчанін*), па розных якасцях — (*весьлу́н, гавару́н, непасе́да, патрыёт*) і ін.

Зборныя назоўнікі абазначаюць сукупнасць асоб, жывых істот, аднародных прадметаў як адно непадзельнае цэлае: *чалавецтва, студэ́нтства, е́льнік, хмызняк, беднатá, гало́та, агенту́ра, дзетва́ра, садавіна́, бярэ́знік, вуго́лле, ка́менне, лі́сце, насё́нне*. Да зборных адносяцца таксама назоўнікі, якія выражаюць зборнасць лексічна: *зброд, люд, мо́ладзь, мэ́бля, хлам, ча́рот*.

Зборныя назоўнікі не маюць форм множнага ліку, не спалучаюцца з колькаснымі лічэбнікамі, а ўтвараюць спалучэнні з няпэўна-колькаснымі словамі *шмат, ма́ла, мно́га*.

Рэчыўныя назоўнікі абазначаюць назвы рэчываў аднароднага саставу. Да рэчыўных назоўнікаў належаць назвы хімічных элементаў і злучэнняў (*азо́т, вадаро́д, ко́бальт*), карысных выкапняў (*вуга́ль, торф*), прадуктаў харчавання (*але́й, хлеб, цу́кар*), лекаў (*валідо́л, цытрамо́н*), сельскагаспадарчых культур (*авёс, жы́та, пшані́ца*), тканін (*басто́н, шо́ўк*), розных матэрыялаў (*асфа́льт, цэме́нт*) і ін. Яны ўжываюцца або толькі ў адзіночным, або толькі ў множным ліку: *во́цат, медзь, прóса, торф, чай; вы́сейкі, дрóжджы, духі, кру́пы*.

1.3. Катэгорыя роду назоўнікаў

Усе назоўнікі, за выключэннем тых, якія ўжываюцца толькі ў множным ліку (*акуля́ры, каніку́лы*) і слоў так званага агульнага роду (*белару́чка, кале́ка*) адносяцца да аднаго з трох родаў: мужчынскага (*аграно́м, ба́цька, дуб, старшы́ня*), жаночага (*бяро́за, ву́ліца, зямля́, пё́сня, ра́дасць*) і ніякага (*акно́, жыццё́, по́ле, со́нца*).

Невялікая колькасць назоўнікаў у сучаснай беларускай моўе мае варыянтныя родавыя формы:

Жаночы род

Мужчынскі род

за́ла

зал

за́мша

замш

прасто́ра

прасто́р

сала́та

сала́т

тапо́ля

то́паль

(перавага аддаецца формам жаночага роду)

клявіш
санатóрый
сахарын
тыгр

клявіша
санатóрыя
сахарына
тыгра

(перавага аддаецца формам мужчынскага роду)

Назоўнік жаночага роду *шашá* сустракаецца таксама ў форме ніякага роду *шасé*.

Некаторыя назоўнікі агульнага караня ва ўсходнеславянскіх мовах адносяцца да розных граматычных родаў, а адпаведна — і да розных тыпаў скланення:

а) назоўнікі *алéй*, *вуáль*, *галóш*, *дыяганáль* (від тканіны), *медáль*, *пáчак*, *цeнь*, *шалъ*, *шынeль* у беларускай мове мужчынскага роду, а ва ўкраінскай мове — жаночага: *олія*, *вуáль*, *галóша*, *дiаганáль*, *медáль*, *пáчка*, *тiнь*, *шáля* (застар. *шалъ*), *шинeля*;

б) назоўнікі *болъ*, *дроб*, *мазóль*, *насып*, *палын*, *пóдпис*, *пыл*, *сабáка*, *сáжань*, *стэп* у беларускай і ўкраінскай мовах мужчынскага роду, а ў рускай мове — жаночага: *болъ*, *дробъ*, *мозóль*, *насыпъ*, *полынъ*, *пóдпись*, *пыль*, *собáка*, *сáжeнь*, *степъ*;

в) назоўнікі *глыб*, *гусь*, *жыра́фа*, *камóда*, *кiшeнь*, *маёмасць*, *папéра*, *пáсма*, *рóспач*, *сухмeнь*, *табáка* ў сучаснай беларускай літаратурнай мове належаць да жаночага роду;

г) назоўнікі *лóжак*, *цуд*, *яблык* у беларускай мове мужчынскага роду, а ва ўкраінскай *лiжка*, *чúдо*, *яблукo* — ніякага роду;

д) назоўнік *брывó* у беларускай мове ніякага роду, ва ўкраінскай мове *бровá* — жаночага роду.

1.4. Катэгорыя ліку назоўнікаў

У сучаснай беларускай літаратурнай мове большасць назоўнікаў маюць дзве формы ліку — адзіночнага і множнага: *стол* — *сталы*, *сцяна* — *сцены*, *акно* — *вóкны*. Такія назоўнікі абазначаюць прадметы, якія можна лічыць: *два дамы*, *пяць дамóў*. Аднак некаторыя назоўнікі маюць або толькі адзіночны, або толькі множны лік.

Толькі форму адзіночнага ліку маюць:

а) большасць рэчывых назоўнікаў: *азóт*, *бавóйна*, *вугаль*, *гарóх*, *зóлата*, *квас*, *кiсeль*, *клей*, *кукуру́за*, *малакó*, *пясóк*, *рыс*, *салóма*, *сiлас*, *соль*, *чарніла*, *ячмeнь* і ін.

Заўвага. Назоўнікі, якія абазначаюць віды або сарты рэчыва, ужываюцца таксама ў множным ліку: *вiно* — *сухiя вiны*, *глiна* — *чырвóныя глiны*, *мáсла* — *касметычныя мáслы*, *метáл* — *вáдкiя* (укр. *рiдкi*) *метáлы*, *смалá* — *пахучыя смóлы*, *соль* — *калiйныя сóлi*, *сталь* — *высокайкасныя стáлi*, *табáка* — *мóцныя табáкi* і ін.

б) зборныя назоўнікі: *апаратура, валоссе, галлё, грама́дства, дзетва́ра, калоссе, карэ́нне, люд, мо́ладзь, прыла́ддзе, радня́, студэ́нцтва, хво́раст, сме́цце* і ін.;

в) абстрактныя назоўнікі: *бляск, ве́тлівасць, гней, дрымо́та, ініцыяты́ва, ма́раль, пры́нцыпо́васць, ра́дасць, смех, сумлё́нне, сусе́дства, яскра́васць* і ін.;

г) назоўнікі, якія абазначаюць напрамкі свету: *по́ўнач, по́ўдзень, усхо́д, за́хад*;

д) індывідуальныя ўласныя імёны і прозвішчы людзей: *Іва́н, Во́льга, Ма́рына, Сцяпа́н, Фёда́р, Дзямі́даў, Рама́ноўскі, Еўро́па, Не́ман, Аўстра́лія, Ура́л, Юні́тэр* і ін.;

е) нескланяльныя назоўнікі іншамоўнага паходжання: *бюро́, дэпо́, кіно́, метрó, сельпо́, фо́та* і ін.

Толькі формы множнага ліку маюць назоўнікі, якія абазначаюць:

а) канкрэтныя прадметы, якія складаюцца з дзвюх або некалькіх аднолькавых частак: *акуля́ры, ва́роты, ву́сны, дзе́ры, кле́шчы, нажні́цы, насі́лкі, са́ні, а таксама но́чвы, се́ні, я́слі*;

б) сукупнасць прадметаў або з'яў у іх адзінстве, цэласнасці: *апа́дкі, джун́глі, кудры́, мемуа́ры, не́тры, пла́ўні, ча́ры, фіна́нсы* і ін.;

в) рэчывы, матэрыял, прадукты вытворчасці, віды стравы: *дро́вы, дро́жджы, духі́, кано́плі, ле́кі, кру́пы, біткі́, зра́зы, тэ́фтэлі* і ін.;

г) адходы, рэшткі чаго-небудзь: *апі́лкі, вы́жымкі, вы́сеўкі, вы́сваркі, неда́дкі, пам'я́і* і ін.;

д) дзеянні, працэсы з адценнем працягласці ці паўтарэння: *абды́мкі, ве́ды, вы́бары, выкрута́сы, дэба́ты, дрэ́жыкі, гу́лі, за́маразкі, заня́ткі, манёўры́, перагаво́ры, про́вады, ско́кі* (укр. *танці*) і ін.;

е) народныя звычаі, рэлігійныя святы, гульні: *вячо́ркі, дажы́нкі, дзяды́, зару́чыны, імяні́ны, каляды́, памі́нкі, увахо́дзіны́; гара́дкі, жму́ркі, ке́глі, хо́ванкі, ша́шкі, ша́хматы* і ін.;

ё) прыродныя з'явы, адрэзкі часу: *за́маразкі, пры́цемкі, сўме́ркі, сўткі́, бў́дні, каніку́лы* і ін.;

ж) некаторыя геаграфічныя назвы: *Альпы́, Бара́навічы, Гіма́лаі, Қа́лінкавічы, Ка́рпаты́, Ні́дэрла́нды, Радашко́вічы, Філіпі́ны* і ін.

Ад гэтых назоўнікаў трэба адрозніваць словы, якія ўжываюцца пераважна таксама ў множным ліку, але маюць і форму адзіночнага ліку: *блізня́ты, бо́ты, бу́цы, ге́тры, ініцыя́лы, лы́жы, по́ручні́, ту́флі, чара́вікі* і ін.

Некаторыя назоўнікі ў беларускай і ўкраінскай мовах супадаюць у ліку і адрозніваюцца гэтым ад назоўнікаў у рускай

мове. Параўн.: бел. *грудзі, коноплі, чарніцы*, укр. *груді, коноплі, чорніці*, але рус. *грудь, конопля, черніка*; бел. *чарніла, бяліла*, укр. *чорніло, біліло*, але рус. *черніла, беліла*.

1.5. Катэгорыя склону назоўнікаў

Склон — гэта граматычная форма назоўніка. Склон выражае сувязь назоўніка з іншымі словамі сказа, якая перадаецца склонавымі канчаткамі назоўнікаў і не ўплывае на лексічнае значэнне. У сказе назоўнік выконвае розныя сінтаксічныя функцыі: ён можа выражаць суб'ект і аб'ект дзеяння, а таксама розныя прыметы і акалічнасці. У сувязі з гэтым назоўнік можа выступаць у сказе ў розных склонах.

У сучаснай беларускай мове ёсць 6 склонаў: назоўны (адказвае на пытанні хто? што?), родны (каго? чаго?), давальны (каму? чаму?), вінавальны (каго? што?), творны (кім? чым?), месны (па кім? на чым? аб кім? пры кім? пры чым?) і асобая клічная форма (*браце, дружа*).

Назоўны склон ніколі не ўжываецца з прыназоўнікамі, месны — без прыназоўнікаў. Усе астатнія склоны ўжываюцца як з прыназоўнікамі, так і без іх.

Назоўны склон мае значэнне суб'екта (утваральніка) дзеяння, ён не залежыць ад іншых слоў у сказе, і таму яго называюць незалежным, або прамым склонам. Пры выражэнні залежнага аб'екта назоўнік выступае ў астатніх склонах, якія залежаць ад іншых слоў у сказе, і таму іх называюць залежнымі, або ўскоснымі.

Гістарычная даведка. У старажытнарускай і старабеларускай мовах існаваў сёмы склон — клічны: *вълче, коню, отъче, сыну, се-стро; брате, воеводо, друже, княже, цару* і г. д., які адлюстроўваў адпаведную дыялектную з'яву. У сучаснай беларускай мове такія формы характэрны для паўднёва-заходніх гаворак. У літаратурнай мове клічны склон на захаваўся: ён супадае з назоўным склонам. Толькі ў мастацкай літаратуры клічнай формай часта выражаецца зваротак: *браце, дзёду, голубе, грёме, сакале* і г. д.

1.6. Скланенне назоўнікаў

Паводле склонавых канчаткаў назоўнікі падзяляюцца на тры групы, якія ўмоўна прынята называць першым, другім і трэцім скланеннямі.

Д а п е р ш а г а скланення адносяцца назоўнікі жаночага роду з канчаткам **-а (-я)**: *вясна́, да́ча, зямля́, пё́сня, сё́сія, апе́рацыя* і ін.

Д а д р у г о г а скланення адносяцца назоўнікі мужчынскага роду з нулявым канчаткам (*век, дом, гора́д, лес, нож, стол,*

Іва́н, каваль), назоўнікі ніякага роду з канчаткамі **-о (-ё), -а, -е** (*акно́, жыццё́, вóзера, мо́ра, насéнне*) і пяць назоўнікаў на **-мя**: *бярэ́мя, вóйма, по́лымя, сéмя, цéмя*.

Да т р э ц я г а скланення адносяцца назоўнікі жаночага роду з нулявым канчаткам: *верф, даль, кроў, мясцо́васць, ноч, печ, соль, ра́дасць* і ін.

Не ўключаюцца ні ў адзін з тыпаў скланення назоўнікі, якія ва ўскосных склонах маюць канчаткі, уласцівыя розным тыпам скланення — так званыя рознаскланяльныя назоўнікі. Сярод іх — назоўнікі ніякага роду на **-мя** (*імя́, плéмя, стрэ́мя*), назвы маладых істот [*птушаня́, немаўля́, хлапча́ня(ё́), ваўчаня(ё́), ягня(ё́)*] і назоўнік *маці́*.

Некаторымі асаблівасцямі пры скланенні ў адзіночным ліку вызначаюцца асабовыя назоўнікі мужчынскага роду на **-а (-я)**: *ба́цька, Валóдзя, Міко́ла, мужчы́на, прамо́ўца, старшы́ня* і ін., а таксама назоўнікі агульнага роду: *задава́ка, кале́ка, пла́кса, ціхо́ня* і ін.

Назоўнікі першага скланення

Узор скланення назоўнікаў жаночага роду на **-а (-я)**

Асновы на цвёрды зычны

А д з і н о ч н ы л і к

Н. <i>бярóз-а</i>	<i>планéт-а</i>
Р. <i>бярóз-ы</i>	<i>планéт-ы</i>
Д. <i>бярóз-е</i>	<i>планéц-е</i>
В. <i>бярóз-у</i>	<i>планéт-у</i>
Т. <i>бярóз-ай (-аю)</i>	<i>планéт-ай (-аю)</i>
М. (аб) <i>бярóз-е</i>	<i>планéц-е</i>

М н о ж н ы л і к

<i>бярóз-ы</i>	<i>планéт-ы</i>
<i>бярóз</i>	<i>планéт</i>
<i>бярóз-ам</i>	<i>планéт-ам</i>
<i>бярóз-ы</i>	<i>планéт-ы</i>
<i>бярóз-амі</i>	<i>планéт-амі</i>
<i>(аб) бярóз-ах</i>	<i>планéт-ах</i>

Асновы на г, к, х і ј

А д з і н о ч н ы л і к

Н. <i>дарóг-а</i>	<i>рак-á</i>	<i>эпо́х-а</i>	<i>зямл-я́</i>
Р. <i>дарóг-і</i>	<i>рак-í</i>	<i>эпо́х-і</i>	<i>зямл-í</i>
Д. <i>дарóг-е</i>	<i>рак-э́</i>	<i>эпо́с-е</i>	<i>зямл-í</i>
В. <i>дарóг-у</i>	<i>рак-ў́</i>	<i>эпо́х-у</i>	<i>зямл-ю́</i>
Т. <i>дарóг-ай (-аю)</i>	<i>рак-б́й (-о́ю)</i>	<i>эпо́х-ай (-аю)</i>	<i>зямл-ё́й (-ё́ю)</i>
М. (аб) <i>дарóз-е</i>	<i>рац-э́</i>	<i>эпо́с-е</i>	<i>зямл-í</i>

М н о ж н ы л і к

Н. <i>дарóг-і</i>	<i>рэк-í</i>	<i>эпо́х-і</i>	<i>зёмл-í</i>
Р. <i>дарóг</i>	<i>рэк</i>	<i>эпо́х</i>	<i>зямéль (зёмл-я ў)</i>
Д. <i>дарóг-ам</i>	<i>рэк-ам</i>	<i>эпо́х-ам</i>	<i>зёмл-ям</i>
В. <i>дарóг-і</i>	<i>рэк-í</i>	<i>эпо́х-í</i>	<i>зёмл-í</i>
Т. <i>дарóг-амі</i>	<i>рэк-амі</i>	<i>эпо́х-амі</i>	<i>зёмл-ямі</i>
М. (аб) <i>дарóг-ах</i>	<i>рэк-ах</i>	<i>эпо́х-ах</i>	<i>зёмл-ях</i>

У назоўніках І скланення з асновамі на г, к, х (кніг-а, кáзк-а, эпо́х-а) у Дав. і Месн. склonaх адзіночнага ліку заднеязычныя чаргуюцца з з, ц, с: адва́зе, во́льсе, гу́тарцы, даццэ́, до́шцы, завіру́се, заслу́зе, кні́зе, ло́дцы, рацэ́, руцэ́, стра́се, усме́шцы, шчацэ́.

Асновы на ж (дж), ч, ш, ц

А д з і н о ч н ы л і к

Н. мяж-á	зада́ч-а	афіш-а	палі́ц-а
Р. мяж-ы́	зада́ч-ы	афіш-ы	палі́ц-ы
Д. мяж-ы́	зада́ч-ы	афіш-ы	палі́ц-ы
В. мяж-у́	зада́ч-у	афіш-у	палі́ц-у
Т. мяж-о́й (-о́ю)	зада́ч-а́й (-а́ю)	афіш-а́й (-а́ю)	палі́ц-а́й (-а́ю)
М. (на) мяж-ы́	зада́ч-ы	афіш-ы	палі́ц-ы

М н о ж н ы л і к

Н. ме́ж-ы	зада́ч-ы	афіш-ы	палі́ц-ы
Р. ме́ж	зада́ч	афіш	палі́ц
Д. ме́ж-ам	зада́ч-ам	афіш-ам	палі́ц-ам
В. ме́ж-ы	зада́ч-ы	афіш-ы	палі́ц-ы
Т. ме́ж-амі	зада́ч-амі	афіш-амі	палі́ц-амі
М. (аб) ме́ж-ах	зада́ч-ах	афіш-ах	(на) палі́ц-ах

Заўвагі да скланення назоўнікаў жаночага роду

1. Қалі аснова назоўнікаў жаночага роду заканчваецца адным зычным, у родным склоне множнага ліку яны ўжываюцца з нулявым канчаткам: ата́к, бур, брашў́р, бяро́з, ве́ж, вех, даро́г, жней, заслу́г, змей, зор, інтры́г, казу́ль, кало́н, кватэ́р, кні́г, кос, крыг, лі́тар, ме́ж, мой, мук, ніў, ног, нор, пар, папéр, па́эм, перамо́г, прамо́ў, рам, рыс, руж, рэк, рэ́плік, скал, справазда́ч, стрэл, струн, стрэх, сцен, сямéй, сцю́ж, сяке́р, траў, трыво́г, фа́брык, фар, хваль, хвой, хмар, швей, школ, шчок, эпо́х і ін.

2. Назоўнікі жаночага роду, аснова якіх заканчваецца збегам зычных, у родным склоне множнага ліку ўжываюцца з канчаткам -аў (-яў): адо́зв-аў, аўча́рн-яў, бі́тв-аў, бры́тв-аў, будо́ўл-яў, ве́рб-аў, вы́др-аў, гу́льн-яў, іскр-аў, кро́кв-аў, ла́зн-яў, лічб-аў, малі́тв-аў, падэ́шв-аў, пра́льн-яў, ста́йн-яў, сту́дн-яў, цэ́ркв-аў, эска́дры́лл-яў і ін.

Некаторыя назоўнікі са збегам зычных у канцы асновы дапускаюць паралельнае ўжыванне іх як з нулявым канчаткам, так і з канчаткам -аў (-яў): бомб — бо́мбай, во́льх — во́льхай, да́мб — да́мбай, качэ́рг — качэ́ргай, ля́мп — ля́мпай, норм — но́рмай, ры́фм — ры́фмай, ска́рг — ска́ргай, сці́рт — сці́ртай, та́йн — та́йнай, фа́ланг — фа́лангай, ферм — фе́рмай, форм — фо́рмай, ча́ро́мх — ча́ро́мхай, чэ́рг — чэ́р-

гаў, шарэнг — шарэнгаў, шахт — шахтай, штанг — штангаў і ін.

3. Назоўнікі, у якіх паміж канцавымі зычнымі асновы можа паяўляцца беглы або ўстаўны галосны (е, ё, а), выступаюць у родным склоне множнага ліку з нулявым канчаткам; калі ж гэтыя назоўнікі ўжываюцца без беглага або ўстаўнога галоснага паміж канцавымі зычнымі асновы, то яны выступаюць з канчаткам **-аў (-яў)**: агло́бля — аглабе́ль — агло́бляў, баразна́ — баразе́н — баро́знаў, грэ́бля — грэ́бель — грэ́бляў, купале́ня — купале́нь — купале́няў, кў́хня — кў́хань — кў́хняў, майста́рня — майста́рань — майста́рняў, мала́та́рня — мала́та́рань — мала́та́рняў, ро́зга — ро́заг — ро́згаў, сасна́ — со́сен — со́снаў, со́тня — со́цень — со́тняў, спа́льня — спа́лень — спа́льняў, сталя́рня — сталя́рань — сталя́рняў, сястра́ — сяце́р — се́страў, тамо́жня — тамо́жань — тамо́жняў, харчэ́ўня — харчэ́вень — харчэ́ўняў, цыста́рна — цыста́ран — цыста́рнаў, чыта́льня — чыта́лен — чыта́льняў, ша́бля — ша́бель — ша́бляў і ін.

Назоўнікі другога скланення

Узоры скланення назоўнікаў мужчынскага роду

Асновы на цвёрды зычны і на ў

А д з і н о ч н ы л і к

Н. брат	лес	по́гляд	маты́ў
Р. бра́т-а	ле́с-у	по́гляд-у	маты́в-у
Д. бра́т-у	ле́с-у	по́гляд-у	маты́в-у
В. бра́т-а	лес	по́гляд	маты́ў
Т. бра́т-ам	ле́с-ам	по́гляд-ам	маты́в-ам
М. (аб) бра́ц-е	ле́с-е	по́глядз-е	маты́в-е

М н о ж н ы л і к

Н. брат-ы	ляс-ы	по́гляд-ы	маты́в-ы
Р. брат-оў	ляс-оў	по́гляд-аў	маты́в-аў
Д. брат-ам	ляс-ам	по́гляд-ам	маты́в-ам
В. брат-оў	ляс-ы	по́гляд-ы	маты́в-ы
Т. брат-амі	ляс-амі	по́гляд-амі	маты́в-амі
М. (аб) брат-ах	ляс-ах	по́гляд-ах	маты́в-ах

Асновы на г, к, х

А д з і н о ч н ы л і к

Н. снег	во́жык	юна́к	по́спех
Р. сне́г-а	во́жык-а	юнак-а́	по́спех-у
Д. сне́г-у	во́жык-у	юнак-у́	по́спех-у
В. снег	во́жык-а	юнак-а́	по́спех
Т. сне́г-ам	во́жык-ам	юнак-о́м	по́спех-ам
М. (аб, на) сне́зе, на сняг-у́	во́жык-у	юнак-у́	по́спех-у

Множны лік

Н. сняг-і	вобжык-і	юнак-і	поспех-і
Р. сняг-оў	вобжык-аў	юнак-оў	поспех-аў
Д. сняг-ам	вобжык-ам	юнак-ам	поспех-ам
В. сняг-і	вобжык-аў	юнак-оў	поспех-і
Т. сняг-амі	вобжык-амі	юнак-омі	поспех-амі
М. (на) сняг-ах	вобжык-ах	юнак-ах	поспех-ах

Асновы на ж (дж), ч (шч), ш, ц і р

Адзіночны лік

Н. муж	нож	дождж	чытач
Р. муж-а	наж-а	даждж-ў	чытач-а
Д. муж-у	наж-ў	даждж-ў	чытач-ў
В. муж-а	нож	дождж	чытач-а
Т. муж-ам	наж-ом	даждж-ом	чытач-ом
М. (аб) муж-у	наж-ы	даждж-ы	чытач-ы

Н. шалаш	палац	пясняр
Р. шалаш-а	палац-а	песняр-а
Д. шалаш-ў	палац-у	песняр-ў
В. шалаш	палац	песняр-а
Т. шалаш-ом	палац-ам	песняр-ом
М. шалаш-ы	палац-ы	песняр-ў

Множны лік

Н. муж-ы	наж-ы	даждж-ы	чытач-ы
Р. муж-оў	наж-оў	даждж-оў	чытач-оў
Д. муж-ам	наж-ам	даждж-ам	чытач-ам
В. муж-оў	наж-ы	даждж-ы	чытач-оў
Т. муж-амі	наж-амі	даждж-амі	чытач-амі
М. (аб) муж-ах	наж-ах	даждж-ах	чытач-ах

Н. шалаш-ы	палац-ы	песняр-ы
Р. шалаш-оў	палац-аў	песняр-оў
Д. шалаш-ам	палац-ам	песняр-ам
В. шалаш-ы	палац-ы	песняр-оў
Т. шалаш-амі	палац-амі	песняр-амі
М. шалаш-ах	палац-ах	песняр-ах

Асновы на мяккія зычныя і на j

Адзіночны лік

Н. вўчань	агось	конь	гай
Р. вўчн-я	агн-ю	кан-я	гаj-у
Д. вўчн-ю	агн-ю	кан-ю	гаj-у
В. вўчн-я	агось	кан-я	гай
Т. вўчн-ем	агн-ём	кан-ём	гаj-эм
М. (аб) вўчн-ю	агн-і	кан-і	(у) гаj-і

Множны лік

Н. <i>вўчн-і</i>	<i>агн-і</i>	<i>кón-і</i>	<i>гај-і</i>
Р. <i>вўчн-яў</i>	<i>агн-ёў</i>	<i>кón-ей</i>	<i>гај-оў</i>
Д. <i>вўчн-ям</i>	<i>агн-ям</i>	<i>кón-ям</i>	<i>гај-ám</i>
В. <i>вўчн-яў</i>	<i>агн-і</i>	<i>кón-ей</i>	<i>гај-і</i>
Т. <i>вўчн-ямі</i>	<i>агн-ямі</i>	<i>кón-ямі</i>	<i>гај-ámі</i>
М. (аб) <i>вўчн-ях</i>	<i>агн-ях</i>	<i>кón-ях</i>	<i>гај-áx</i>

Узор скланення назоўнікаў ніякага роду

Адзіночны лік

Н. <i>акн-ó</i>	<i>вóзер-а</i>	<i>пóл-е</i>	<i>пачуцц-ё</i>
Р. <i>акн-á</i>	<i>вóзер-а</i>	<i>пóл-я</i>	<i>пачуцц-я</i>
Д. <i>акн-ў</i>	<i>вóзер-у</i>	<i>пóл-ю</i>	<i>пачуцц-ю</i>
В. <i>акн-ó</i>	<i>вóзер-а</i>	<i>пóл-е</i>	<i>пачуцц-ё</i>
Т. <i>акн-óm</i>	<i>вóзер-ам</i>	<i>пóл-ем</i>	<i>пачуцц-ём</i>
М. (аб) <i>акн-é</i>	<i>вóзер-ы</i>	<i>пóл-і</i>	<i>пачуцц-і</i>

Множны лік

Н. <i>вóкн-ы</i>	<i>азёр-ы</i>	<i>пал-і</i>	<i>пачуцц-і</i>
Р. <i>акón (вóкн-аў)</i>	<i>азёр (азёр-аў)</i>	<i>пал-ёў</i>	<i>пачуцц-яў</i>
Д. <i>вóкн-ам</i>	<i>азёр-ам</i>	<i>пал-ям</i>	<i>пачуцц-ям</i>
В. <i>вóкн-ы</i>	<i>азёр-ы</i>	<i>пал-і</i>	<i>пачуцц-і</i>
Т. <i>вóкн-амі</i>	<i>азёр-амі</i>	<i>пал-ямі</i>	<i>пачуцц-ямі</i>
М. (аб) <i>вóкн-ах</i>	<i>азёр-ах</i>	<i>пал-яx</i>	<i>пачуцц-яx</i>

У родным склоне множнага ліку пераважная большасць назоўнікаў ніякага роду з асновай на цвёрдыя зычныя, на **к, х і на ж, ч, (шч), ш, ц і р** ужываецца як з нулявым канчаткам, так і з канчаткамі **-аў, -оў**: *азёр — азёраў, акón — вóкнаў, балót — балótaў, валакón — валókнаў, вёдзер — вёдраў, войск — вóйскаў, вучылішч — вучылішчаў, вясёл — вёслаў, гнёзд — гнёздаў, дрэў — дрэваў, крыл — крылаў, месц — месцаў, мястэчак — мястэчкаў, правіл — правілаў, праў — прабоў, рэчышч — рэчышчаў, сёл — сёлаў і ін.*

Назоўнікі ніякага роду, аснова якіх заканчваецца збегам зычных, цяжкім для вымаўлення, у родным склоне множнага ліку маюць толькі канчаткі **-аў, -оў**: *бага́цтва-аў, балóтц-аў, гóрл-аў, дрэ́уц-аў, дў́пл-аў, жэ́рл-аў, зэ́рн-аў, кавáдл-аў, мерапрыёмств-аў, пéкл-аў, сóнц-аў, стóйл-аў, сў́дн-аў, сцэ́бл-аў, сэ́рц-аў, фў́тр-аў і ін.*

Назоўнікі трэцяга скланення

Узор скланення назоўнікаў жаночага роду з нулявым канчаткам

Адзіночны лік

Н. <i>апóвесць</i>	<i>ноч</i>	<i>косць</i>	<i>кроў</i>
Р. <i>апóвесц-і</i>	<i>нóч-ы</i>	<i>касц-і</i>	<i>крыв-і</i>
Д. <i>апóвесц-і</i>	<i>нóч-ы</i>	<i>касц-і</i>	<i>крыв-і</i>
В. <i>апóвесць</i>	<i>ноч</i>	<i>косць</i>	<i>кроў</i>
Т. <i>апóвесц-ю</i>	<i>нóчч-у</i>	<i>кóсц-ю</i>	<i>крóў-ю (крыв-ёю)</i>
М. (аб) <i>апóвесц-і</i>	<i>нóч-ы</i>	<i>касц-і</i>	<i>крыв-і</i>

Множны лік

Н. аповесц-і	ноч-ы	кoсц-і
Р. аповесц-ей	нач-эй	касц-ей
Д. аповесц-ям	нач-ам	касц-ям
В. аповесц-і	ноч-ы	кoсц-і
Т. аповесц-ямі	нач-амі	касц-ямі
М. (аб) аповесц-ях	нач-ах	касц-ях

Узор скланення адушаўлёных назоўнікаў мужчынскага роду з канчаткам -а (-я)

Асновы на цвёрды зычны

Адзіночны лік

Н. мужчын-а	прамоўц-а	стáраст-а	Мікóл-а
Р. мужчын-ы	прамоўц-ы	стáраст-ы	Мікóл-ы
Д. мужчын-у	прамоўц-у	стáраст-у	Мікóл-у
В. мужчын-у	прамоўц-у	стáраст-у	Мікóл-у
Т. мужчын-ам	прамоўц-ам	стáраст-ам	Мікóл-ам
М. (аб) мужчын-е	прамоўц-у	стáраст-у	Мікóл-у

Множны лік

Н. мужчын-ы	прамоўц-ы	стáраст-ы	Мікóл-ы
Р. мужчын	прамоўц-аў	стáраст(аў)	Мікóл-аў
Д. мужчын-ам	прамоўц-ам	стáраст-ам	Мікóл-ам
В. мужчын	прамоўц-аў	стáраст(аў)	Мікóл-аў
Т. мужчын-амі	прамоўц-амі	стáраст-амі	Мікóл-амі
М. (аб) мужчын-ах	прамоўц-ах	стáраст-ах	Мікóл-ах

Асновы на г, к і мяккі зычны

Адзіночны лік

Н. калéг-а	бацьк-а	дзядўл-я	Валóдз-я
Р. калéг-і	бацьк-і	дзядўл-і	Валóдз-і
Д. калéг-у	бацьк-у	дзядўл-і	Валóдз-і
В. калéг-у	бацьк-у	дзядўл-ю	Валóдз-ю
Т. калéг-ам	бацьк-ам	дзядўл-ем	Валóдз-ем
М. (аб) калéг-у	бацьк-у	дзядўл-і	Валóдз-ю

Множны лік

Н. калéг-і	бацьк-і	дзядўл-і	Валóдз-і
Р. калéг(аў)	бацьк-аў	дзядўл-яў	Валóдз-яў
Д. калéг-ам	бацьк-ам	дзядўл-ям	Валóдз-ям
В. калéг(аў)	бацьк-аў	дзядўл-яў	Валóдз-яў
Т. калéг-амі	бацьк-амі	дзядўл-ямі	Валóдз-ямі
М. (аб) калéг-ах	бацьк-ах	дзядўл-ях	Валóдз-ях

Заўвагі да скланення адушаўлёных назоўнікаў мужчынскага роду на -а (-я)

1. Адушаўлёныя назоўнікі мужчынскага роду адзіночнага ліку на -а (-я) ў родным-вінавальным склонах маюць канчаткі

назоўнікаў жаночага роду I скланення: *бацькі, дзядзькі, прамойцы, старасты, Алёшы, Кірылы, Кузьмы*.

2. У давальным, творным і месным склонах адзіночнага ліку назоўнікі мужчынскага роду на **-а (-я)** скланяюцца па ўзору назоўнікаў мужчынскага роду II скланення: *бацьку, слэсарю, старшыню, Алёшу, Валодзю, Міколку; памяць аб бацьку, аб старшыню: быў добрым прамойцам, зрабіўся старстам, пайшоў з Валодзем, адзежа па Кірылу і г. д.*

Узор скланення назоўнікаў агульнага роду на -а (-я)

А д з і н о ч н ы л і к

М у ж ч ы н с к і р о д

Н. <i>задава́к-а</i>	<i>калёк-а</i>	<i>пла́кс-а</i>	<i>ціхо́н-я</i>
Р. <i>задава́к-і</i>	<i>калёк-і</i>	<i>пла́кс-ы</i>	<i>ціхо́н-і</i>
Д. <i>задва́к-у</i>	<i>калёк-у</i>	<i>пла́кс-у</i>	<i>ціхо́н-ю</i>
В. <i>задава́к-у</i>	<i>калёк-у</i>	<i>пла́кс-у</i>	<i>ціхо́н-ю</i>
Т. <i>задава́к-ам</i>	<i>калёк-ам</i>	<i>пла́кс-ам</i>	<i>ціхо́н-ем</i>
М. (аб) <i>задва́к-у</i>	<i>калёк-у</i>	<i>пла́кс-у</i>	<i>ціхо́н-ю</i>

Ж а н о ч ы р о д

Н. <i>задава́к-а</i>	<i>калёк-а</i>	<i>пла́кс-а</i>	<i>ціхо́н-я</i>
Р. <i>задава́к-і</i>	<i>калёк-і</i>	<i>пла́кс-ы</i>	<i>ціхо́н-і</i>
В. <i>задва́ц-ы</i>	<i>калёц-ы</i>	<i>пла́кс-е</i>	<i>ціхо́н-і</i>
В. <i>задава́к-у</i>	<i>калёк-у</i>	<i>пла́кс-у</i>	<i>ціхо́н-ю</i>
Т. <i>задава́к-ай(-аю)</i>	<i>калёк-ай (аю)</i>	<i>пла́кс-ай (аю)</i>	<i>ціхо́н-яй (-яю)</i>
М. (аб) <i>задва́ц-ы</i>	<i>калёц-ы</i>	<i>пла́кс-е</i>	<i>ціхо́н-і</i>

М н о ж н ы л і к (для абодвух родаў)

Н. <i>задава́к-і</i>	<i>калёк-і</i>	<i>пла́кс-ы</i>	<i>ціхо́н-і</i>
Р. <i>задава́к</i>	<i>калёк</i>	<i>плакс(-аў)</i>	<i>ціхо́нь(-яў)</i>
Д. <i>задава́к-ам</i>	<i>калёк-ам</i>	<i>пла́кс-ам</i>	<i>ціхо́н-ям</i>
В. <i>задава́к</i>	<i>калёк</i>	<i>пла́кс(-аў)</i>	<i>ціхо́нь(-яў)</i>
Т. <i>задава́к-амі</i>	<i>калёк-амі</i>	<i>пла́кс-амі</i>	<i>ціхо́н-ямі</i>
М. (аб) <i>задава́к-ах</i>	<i>калёк-ах</i>	<i>пла́кс-ах</i>	<i>ціхо́н-ях</i>

У давальным, творным і месным склонах канчаткі назоўнікаў агульнага роду на **-а (-я)** залежаць ад полу асобы: *зап'ява́лу, калё́ку, све́дку — зап'ява́ле, калё́цы, све́дцы; зап'ява́лам, калё́кам, све́дкам — зап'ява́лай, калё́кай, све́дкай; аб зап'ява́лу, калё́ку, све́дку — аб зап'ява́ле, калё́цы, све́дцы.*

Адхіленні ад гэтай парадыгмы бываюць, але яны з'яўляюцца і адхіленнямі ад літаратурнай нормы.

Рознаскляняльныя назоўнікі

Скланенне назоўнікаў тыпу *імя, плёмя, стрэмя*

А дзіночны лік		Множны лік
Н. <i>ім-я</i>	<i>плём-я</i>	<i>ім-і (імён-ы)</i>
Р. <i>ім-я (імен-і)</i>	<i>плём-я (плэмен-і)</i>	<i>ім-яў (імён, імён-аў)</i>
Д. <i>ім-ю (імен-і)</i>	<i>плём-ю (плэмен-і)</i>	<i>ім-ям (імён-ам)</i>
В. <i>ім-я</i>	<i>плём-я</i>	<i>ім-і (імён-и)</i>
Т. <i>ім-ем (імен-ем)</i>	<i>плём-ем (плэмен-ем)</i>	<i>ім-ямі (імён-амі)</i>
М. (аб) <i>ім-і (імен-і)</i>	<i>плём-і (плэмен-і)</i>	<i>ім-ях (імён-ах)</i>
Н. <i>плямён-ы</i> Р. <i>плямён (-аў)</i> Д. <i>плямён-ам</i> В. <i>плямён-ы</i> Т. <i>плямён-амі</i> М. (аб) <i>плямён-ах</i>		

Узор скланення назоўнікаў ніякага роду на *-я (-ё)*
якія абазначаюць назвы маладых істот

А дзіночны лік		Множны лік	
Н. <i>дзіц-я (-ё)</i>	<i>ягн-я (-ё)</i>	<i>дзёц-і</i>	<i>ягнят-ы</i>
Р. <i>дзіц-яц-і</i>	<i>ягн-яц-і</i>	<i>дзяц-ей</i>	<i>ягнят</i>
Д. <i>дзіц-яц-і</i>	<i>ягн-яц-і</i>	<i>дзёц-ям</i>	<i>ягнят-ам</i>
В. <i>дзіц-я (-ё)</i>	<i>ягн-я (-ё)</i>	<i>дзяц-ей</i>	<i>ягнят</i>
Т. <i>дзіц-ём</i>	<i>ягн-ём</i>	<i>дзёць-мі (дзёц-ям-і)</i>	<i>ягнят-амі</i>
М. (аб) <i>дзіц-яц-і</i>	<i>ягн-яц-і</i>	<i>(аб) дзёц-ях</i>	<i>ягнят-ах</i>

Скланенне назоўнікаў *маці, неба*

А дзіночны лік		Множны лік	
Н. <i>маці</i>	<i>мацер-ы</i>	<i>неб-а</i>	<i>нябёс-ы</i>
Р. <i>мацер-ы</i>	<i>мацяр-эй</i>	<i>неб-а</i>	<i>нябёс (-аў)</i>
Д. <i>мацер-ы</i>	<i>мацяр-ам</i>	<i>неб-у</i>	<i>нябёс-ам</i>
В. <i>мацер-у</i>	<i>мацяр-эй</i>	<i>неб-а</i>	<i>нябёс-ы</i>
Т. <i>мацер-ай (-аю)</i>	<i>мацяр-амі</i>	<i>неб-ам</i>	<i>нябёс-амі</i>
М. (аб) <i>мацер-ы</i>	<i>мацяр-ах</i>	<i>(аб) неб-е</i>	<i>нябёс-ах</i>

Скланенне некаторых прозвішчаў

1. Прозвішчы, утвораныя ад назваў прадметаў жаночага роду з асновай на *г, к, х і* ненаціскным канчаткам *-а*, скланяюцца залежна ад полу асобы:

Мужчынскі род		Жаночы род	
Н. <i>Сарок-а</i>	<i>Салама́х-а</i>	<i>Сарок-а</i>	<i>Салама́х-а</i>
Р. <i>Сарок-і</i>	<i>Салама́х-і</i>	<i>Сарок-і</i>	<i>Салама́х-і</i>
Д. <i>Сарок-у</i>	<i>Салама́х-у</i>	<i>Саро́ц-ы</i>	<i>Салама́с-е</i>
В. <i>Сарок-у</i>	<i>Салама́х-у</i>	<i>Сарок-у</i>	<i>Салама́х-у</i>
Т. <i>Сарок-ам</i>	<i>Салама́х-ам</i>	<i>Саро́к-ай</i>	<i>Салама́х-ай</i>
М. <i>Сарок-у</i>	<i>Салама́х-у</i>	<i>Саро́ц-ы</i>	<i>Салама́с-е</i>

2. Калі прозвішчамі з'яўляюцца назвы прадметаў жаночага роду на **-а** (акрамя прозвішчаў на ненаціскныя **-га, -ка, -ха**), яны скланяюцца як агульныя назоўнікі жаночага роду незалежна ад полу асобы:

Н. <i>Бўльб-а</i>	<i>Крапів-а</i>	<i>Пўшч-а</i>
Р. <i>Бўльб-ы</i>	<i>Крапів-ы</i>	<i>Пўшч-ы</i>
Д. <i>Бўльб-е</i>	<i>Крапів-е</i>	<i>Пўшч-ы</i>
В. <i>Бўльб-у</i>	<i>Крапів-ў</i>	<i>Пўшч-у</i>
Т. <i>Бўльб-ай</i>	<i>Крапів-ой</i>	<i>Пўшч-ай</i>
М. (аб) <i>Бўльб-е</i>	<i>Крапів-е</i>	<i>Пўшч-ы</i>

3. Прозвішчы, якія не суадносяцца з назвамі прадметаў (у тым ліку і прозвішчы на **-ка**), скланяюцца толькі ў тым выпадку, калі яны адносяцца да мужчыны. Аналагічныя жаночыя прозвішчы не скланяюцца:

Н. <i>Пятрўсь Бандарэнка</i>	<i>Міхась Машара</i>	<i>Алёна Краўчанка</i>
Р. <i>Петруся Бандарэнка</i>	<i>Міхася Машары</i>	<i>Алёны Краўчанка</i>
Д. <i>Петрусь Бандарэнку</i>	<i>Міхасю Машару</i>	<i>Алёне Краўчанка</i>
В. <i>Петруся Бандарэнку</i>	<i>Міхася Машару</i>	<i>Алёну Краўчанка</i>
Т. <i>Петрусём Бандарэнкам</i>	<i>Міхасём Машарам</i>	<i>Алёнай Краўчанка</i>
М. (аб) <i>Петрусь Бандарэнку</i>	<i>Міхасю Машару</i>	<i>Алёне Краўчанка</i>

4. Прозвішчы, якія заканчваюцца на націскное **-кó** (*Гулькó, Крамкó, Крыўкó, Ралькó, Цвіркó* і ін.), не скланяюцца ні ў мужчынскім, ні ў жаночым родзе.

1.7. Словаўтварэнне назоўнікаў Спецыфічныя беларускія суфіксы

Для выражэння дадатковых стылістычных (эмацыянальна-экспрэсіўных) адценняў памяншальнасці, ласкальнасці, павелічальнасці, зневажальнасці, фамільярнасці і ін. у беларускай мове ўжываюцца своеасаблівыя суфіксы:

1) **-ук (-юк)** — утвараюць адушаўленыя назоўнікі мужчынскага роду з памяншальна-ласкальным адценнем: *Паўлюк, Пятрук, сябрўк, Сяржўк*;

2) **-аньк-а** — ужываецца для ўтварэння адушаўленых і неадушаўленых назоўнікаў жаночага роду, якія маюць памяншальна-ласкальнае значэнне (=укр. **-оньк-а, -еньк-а, -ечк-а**): *гўс-анька, дарож-аньк-а, дбч-аньк-а, нбч-аньк-а, птўш-аньк-а, рўч-аньк-а, рэч-аньк-а*;

3) **-айк-а, -ейк-а, -ечк-а, -ц-а(ó)** — утвараюць неадушаўленыя назоўнікі ніякага роду з памяншальна-ласкальным адценнем (=укр. **-енько, -ячко**): *сэрыц-айк-а, гóлл-ейк-а, жбїцц-ейк-а, зéлл-ейк-а, крбїлл-ейк-а, лéцц-ейк-а, лїсцц-ейк-а, пóл-ейк-а, сóн-ейк-а; гняздз-éчк-а, лїсцц-ечк-а, мéсцц-ечк-а, здарбў-ечк-а; балóт-ц-а, гумéн-ц-а, дрэў-ц-а, зóлат-ц-а, палéн-ц-а; азыр-ц-ó, жыт-ц-ó*; пры ўтварэнні назоўнікаў ад асноў на **-л** гэты зыч-

ны змякчаецца: *дўльца, крыльца, рыльца, сальца, шыльца, сяльцо* і ін.;

4) **-іск-а (-ыск-а)** — суфікс, запазычаны з польскай мовы; ужываецца з павелічальным або пагарджальным адценнем: *агн-іск-а, вятр-ыск-а, кан-іск-а, лагав-іск-а, сям'-іск-а* і ін.;

5) **-ачк-а** — сустракаецца ў некалькіх назоўніках мужчынскага роду з памяншальна-ласкальным адценнем: *братачка, сватачка, татачка*;

6) **-еньк-а** — ужываецца для ўтварэння адушаўлёных назоўнікаў мужчынскага і жаночага роду, якія маюць памяншальна-ласкальныя адценні: *бабул-еньк-а, дзядул-еньк-а, матул-еньк-а, сватул-еньк-а, сынул-еньк-а, татул-еньк-а* і ін.;

7) **-уг-а (-юг-а)** са зневажальным адценнем: *ваўч-уг-а, вятр-уг-а, звяр-уг-а, лайдач-уг-а, падл-юг-а* і ін.;

8) **-ул-я** — выступае ў назоўніках мужчынскага і жаночага роду, якія маюць ласкальнае і памяншальна-ласкальнае адценні: *баб-ул-я, дзяд-ул-я, Ган-ул-я, капрыз-ул-я, Наст-ул-я, сын-ул-я, тат-ул-я, Ян-ул-я*;

9) **-ўхн-а (-юхн-а)** — ужываецца для ўтварэння адушаўлёных назоўнікаў мужчынскага, жаночага і ніякага роду з ласкальным адценнем: *баб-ўхн-а, бац-юхн-а, брат-ўхн-а, дзед-ўхн-а, дзядз-юхн-а, мат-ўхн-а, сват-ўхн-а, тат-ўхн-а, цёт-ухн-а* і ін. Усе гэтыя назоўнікі характэрны для народнай мовы, часам яны сустракаюцца і ў мове мастацкай літаратуры;

10) **-іт**, пры дапамозе якога часцей за ўсё ўтвараюцца назоўнікі, якія абазначаюць асоб паводле роду або характару заняткаў: *барацьб-іт, варажб-іт, малацьб-іт, просьб-іт* і ін., а таксама пісьменніцкія прыватныя ўтварэнні тыпу *дружб-іт* (на вяселлі), *дзальб-іт, сяўб-іт* і ін.;

11) суфікс жаночага роду **-адзь (-ядзь), -эдзь** — у назоўніках, якія абазначаюць з'явы прыроды або некаторыя прадметы: *цёмр-адзь, рўхл-ядзь*;

12) суфікс **-азь (-язь)** — выступае ў назоўніках *вётр-азь, дроб-язь*.

2. ПРЫМЕТНІК — ПРИКМЕТНИК

2.1. Вызначэнне прыметніка

Прыметнік — гэта самастойная частціна мовы, якая абазначае прыметы або якасці, уласцівыя жывым істотам, прадметам і з'явам, і характарызуецца граматычнымі катэгорыямі роду, ліку і склону: *апашні цягнік, вясёлы чалавёк, журавінны сок, жытні хлеб, кэмлівы хлапчўк, лёташні снег, лёгкія пу-*

шынкі, паўднёвы вецер, руплівая гаспадыня, сапраўдны влат, сёлетні ўраджай, сённышнія заняткі, студзеньскі мароз, хваёвы лес, цёмная хмара, яблынёвы сад і ін.

2.2. Разрады прыметнікаў

Паводле значэння, граматычных і словаўтваральных уласцівасцей прыметнікі падзяляюцца на якасныя, адносныя і прыналежныя.

Якасныя прыметнікі выражаюць якасць жывых істот і прадметаў у большай ці меншай ступені, гэта значыць колькасна зменныя прыметы, а іменна: 1) знешнія якасці і ўласцівасці людзей і жывёл (*вялікі, малады, прыгожы, сільны, стройны, хітры*); 2) унутраныя (псіхалагічныя) рысы чалавека (*добры, злы, мудры, руплівы, сарамлівы*); 3) прыметы па адносінах да прасторы, месца, ліку, часу (*высокі, нізкі, далёкі, блізкі, шматлікі, даўні*); 4) колер (*белы, белаваты, жоўты, зялёны, сіні, чырвоны*); 5) уласцівасці (*мяккі, цвёрды, салодкі, кіслы*) і ін.

Адносныя прыметнікі абазначаюць прымету прадмета праз яго адносіны да іншых прадметаў або паняццяў: *каменны дом — дом з каменя.*

Прыметы адносных прыметнікаў не могуць ужывацца ў большай ці меншай ступені.

Адносныя прыметнікі абазначаюць адносіны: 1) да матэрыялу або рэчывы, з якога складаецца або зроблены прадмет (*вішнёвы сад, дубовы стол, пясчаны курган, чыгунныя рэйкі*); 2) да месца знаходжання прадмета (*віцебскія дываны, падзёмная дарога, прыдняпроўскія лясы*); 3) да часу яго існавання (*ранішняя прагулка, сённышняе пасяджэнне, учарашні дождж*); 4) да прызначэння прадмета (*вучэбная кніжка, службовы пакой, студэнцкі інтэрнат*); 5) да ліку (*першы клас, пяты дзень, дзятая гадзіна*); 6) да уладальніка (*грамадская маёмасць, калгаснае поле*); 7) да дзеяння (*намыўная плаціна, драбильная ўстанова, лічильная машына*) і ін.

Заўвага. Паміж якаснымі і адноснымі прыметнікамі граніцы часам не стабільныя — адны пераходзяць у іншыя. У выпадках вобразна-пераноснага ўжывання адносныя прыметнікі лёгка набываюць якасныя адценні і пераходзяць у групу якасных прыметнікаў: *дубовы лес — дубовыя жарты, жалёзны цвік — жалёзныя нервы, сонечны прамень — сонечны ўспамін* і ін. У сваю чаргу, якасныя прыметнікі могуць набываць значэнне сталай (пастаяннай) прыметы і пераходзіць у групу адносных прыметнікаў: *звонкі голаз — звонкі зычны, лёгкая задача — лёгкая прамысловасць* і ін.

Прыналежныя прыметнікі — гэта адносныя прыметнікі, якія паказваюць індывідуальную прыналежнасць прадмета канкрэтнай асобе або жывой істоце: *бацькаў дом, мамаі кніга, леснікова хата, воўчы след, вавёрчыны арэхі, ластаўчына гняздó*.

2.3. Поўныя і кароткія формы прыметнікаў

У беларускай мове, як і ва ўкраінскай, прыметнікі ўжываюцца пераважна ў поўнай форме і маюць канчаток **-ы(і), -ая (-яя), -о́е (-ае, -яе)**: *вялікі, вясёлы, ясны, сіні: далёкая, добрая, сіняя; бязмэжнае, густо́е, халоднае, лёгняе* і ін. У сказе яны выступаюць азначэннем і выказнікам.

Якасныя прыметнікі, апрача поўных форм, маюць і асобы кароткія формы з канчаткамі: нулявым у назоўным склоне адзіночнага ліку мужчынскага роду (*бага́т, бедзен, блі́зак, вёсел, вінава́т, ву́зак, высо́к, вялі́к, гато́ў, глыбо́к, го́рак, далёк, дасту́пен, добра́г, дуж, жана́т, зда́цен, зго́дзен, збо́лен, ні́зак, по́вен, прост, прыго́ж, рад, све́цел, сла́вен, сму́цен, спако́ен, строг, сыт, то́нак, хице́р, це́мен, чыст, шыро́к, ясен*); **-а** ў жаночым і ніякім родзе (*люба, рада, родна, чыста, шчасліва*); **-ы (-і)** ў назоўным склоне множнага ліку: *вясёлы, дарагі, рады, шчаслівы*. Кароткія прыметнікі не скланяюцца, а змяняюцца толькі па родах і ліках. У сказе яны ўжываюцца абмежавана і заўсёды выступаюць у ролі выказніка.

Заўвага. Не ўсе поўныя прыметнікі могуць мець паралельную кароткую форму. Не ўтвараюць кароткай формы прыметнікі, аснова якіх заканчваецца зычным **в** або збегам зычных **дн, жн, йн, мн, ин, пн, рн, сн, тн, цн, чн, шн, ун, тр**: *бра́вы, забы́лівы, крывы́, но́вы, руха́вы; шчаслівы, ва́жны, во́стры, дарэ́мны, дру́жны, звычайны, зло́сны, непахісны, пакора́ны, прывы́чны, родны, сма́чны, смута́ны, стра́шны* і ін.

2.4. Ступені параўнання якасных прыметнікаў

Параўноўванне прымет аднаго прадмета з прыметамі іншых прадметаў дае магчымасць ужываць якасныя прыметнікі ў формах вышэйшай і найвышэйшай ступенях якасці: *глыбо́кі — глыбе́йшы — найглыбе́йшы; добра́ы — дабрэ́йшы — найдабрэ́йшы*.

Абедзве гэтыя формы параўнання могуць быць простыя (сінтэтычныя), утвораныя пры дапамозе прыставак і суфіксаў, і складаныя (аналітычныя), калі яны ўтвараюцца шляхам спалучэння з прыметнікам пэўных займеннікаў і прыслоўяў.

Прыметнікі **вышэйшай** ступені паказваюць, што данаму прадмету прымета або якасць уласціва ў большай ці

меншай ступені, чым іншаму прадмету, або таму самаму прадмету пры іншых абставінах.

Простая форма вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў утвараецца пры дапамозе суфіксаў **-ейш-** (**-эйш-**), **-ш-** і адпаведных канчаткаў: *бэлы* — *бял-ейш-ы*, *мудры* — *мудр-ейш-ы*, *малы* — *мэнш-ы*.

Пры ўтварэнні простых форм вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў адбываюцца наступныя чаргаванні зычных:

Г, К, Х — Ж, Ч, Ш: *дбўгі* — *даўжэйшы*, *строгі* — *стражэйшы*, *звонкі* — *званчэйшы*, *тонкі* — *танчэйшы*, *ціхі* — *цішэйшы*, *сухі* — *сушэйшы*;

З — Ж: *блізкі* — *бліжэйшы*, *нізкі* — *ніжэйшы*;

Д — ДЗ': *малады* — *маладзэйшы*;

Т — Ц': *круты* — *круцэйшы*, *пробы* — *прасцэйшы*, *чысты* — *чысцэйшы*.

Заўвага. Ужыванне ў беларускай літаратурнай мове форм вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў тыпу *ясней*, *цяплей*, *даражэй*, *дужэй* і ін. лічыцца адхіленнем ад літаратурнай нормы і таму не дапускаецца.

Складаная форма вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў утвараецца спалучэннем прыметнікаў з прыслоўямі *больш* (*бóлей*), *яшчэ больш*, *куды больш*, *менш* (*мéней*), *яшчэ менш*, *куды менш*: *больш свежае паветра*, *больш прыёмная сустрэча*, *менш адказнае заданне*, *менш прыёмная гутарка*.

Прыметнікі **найвышэйшай** ступені параўнання прыметнікаў абазначаюць самую высокую або самую нізкую ступень якасці, уласцівай прадмету:

Простая форма найвышэйшай ступені параўнання ўтвараецца пры дапамозе прыстаўкі **най-**, якая далучаецца да простага формы вышэйшай ступені параўнання: *весьляейшы* — *найвесьляейшы*, *лепшае* — *найлепшае*, *прыгажэйшая* — *найпрыгажэйшая*. Простая форма найвышэйшай ступені параўнання можа ўтварацца прэфіксальна-суфіксальнымі спосабам ад звычайных прыметнікаў: *вялік-і* — *най-вялік-ш-ы*, *нов-ы* — *най-ноў-ш-ы*.

Складаная форма найвышэйшай ступені параўнання ўтвараецца спалучэннем якасных прыметнікаў са словамі *самы*, *найбольш*, *найменш*: *самы прыгожы чалавек*, *самая любімая пэсня*, *самыя разнастайныя думкі*, *найбольш важныя павадамлённі*, *найменш лясістая мясцовасць*.

Пры патрэбе падкрэсліць значэнне найвышэйшай ступені якасці займеннік *самы* можа спалучацца і з формамі вышэйшай або найвышэйшай ступені: *самыя багаццейшыя лёткі*, *самыя вышэйшыя сосьны*, *самыя найшчаслівейшыя лёткі* і ін.

Заўвага. Формы найвышэйшай ступені параўнання *самы стары* і *самы старэйшы* суадносяцца паміж сабой так, як украінскія прыметнікі *найстарышый* і *найстарый*.

2.5. Утварэнне прыналежаўных прыметнікаў

Прыналежаўныя прыметнікі ўтвараюцца толькі ад асабовых назоўнікаў: ад назоўнікаў мужчынскага роду — пры дапамозе суфіксаў **-аў (-оў)**, **-еў (-ёў)**: *братай, дзядзькай, зайцаў, Сцёпкаў, леснікоў, рыбакоў, крайцоў, Кóлей, Тóлей, Валодзеў, Вáсеў, Сяргеёў, старшынёў, вераб'ёў, салаўёў, Кастусёў, Міхасёў, Петрусёў*; ад назоўнікаў жаночага роду — пры дапамозе суфіксаў **-ін, -ын**: *мамін, зязюлін, Сónін, Любін, Лідзін, сястрын, матчын, ластайчын, Натáшын* і г. д.

2.6. Скланенне прыметнікаў

У сучаснай беларускай літаратурнай мове змяняюцца па склонах толькі поўныя прыметнікі. Якасныя і адносныя прыметнікі скланяюцца аднолькава. Кожны прыметнік утварае формы адзіночнага і множнага ліку, а ў адзіночным ліку змяняецца па родах.

Узор скланення поўных прыметнікаў

Адзіночны лік

Мужчынскі род		Жаночы род	
Н. <i>добр-ы</i>	<i>сін-і</i>	<i>добр-ая</i>	<i>сін-яя</i>
Р. <i>добр-ага</i>	<i>сін-яга</i>	<i>добр-ай (-ае)</i>	<i>сін-яй (-яе)</i>
Д. <i>добр-аму</i>	<i>сін-яму</i>	<i>добр-ай</i>	<i>сін-яй</i>
В. <i>добр-ы</i>	<i>сін-і</i>	<i>добр-ую</i>	<i>сін-юю</i>
Т. <i>добр-ым</i>	<i>сін-ім</i>	<i>добр-ай</i>	<i>сін-яй</i>
М. (аб) <i>добр-ым</i>	<i>сін-ім</i>	(аб) <i>добр-ай</i>	<i>сін-яй</i>

Ніякі род

Множны лік

Н. <i>добр-ае</i>	<i>сін-яе</i>	<i>добр-ыя</i>	<i>сін-ія</i>
Р. <i>добр-ага</i>	<i>сін-яга</i>	<i>добр-ых</i>	<i>сін-іх</i>
Д. <i>добр-аму</i>	<i>сін-яму</i>	<i>добр-ым</i>	<i>сін-ім</i>
В. <i>добр-ае</i>	<i>сін-яе</i>	<i>добр-ыя</i>	<i>сін-ія</i>
Т. <i>добр-ым</i>	<i>сін-ім</i>	<i>добр-ымі</i>	<i>сін-імі</i>
М. <i>добр-ым</i>	<i>сін-ім</i>	(аб) <i>добр-ых</i>	<i>сін-іх</i>

2.7. Словаўтварэнне прыметнікаў Спецыфічныя беларускія суфіксы

Пераважная большасць беларускіх прыметнікаў утвараецца пры дапамозе суфіксаў, агульных усім усходнеславянскім мовам: *нарóд-н-ы, пчал-ін-ы, птуш-ын-ы, дашч-án-ы, глін-я́н-ы,*

дыван-ов-ы, ласк-ав-ы, гарк-ават-ы, сін-яват-ы, тален-авіт-ы, вус-ат-ы, палавін-чат-ы, гарл-аст-ы, міласц-ів-ы, жах-лів-ы, забыў-чыв-ы, звон-к-і, грамад-ск-і, ляж-ач-ы, бліск-уч-ы, прап-ашч-ы, міну-л-ы, вяд-ом-ы, адкры-т-ы і ін.

Спецыфічнымі з'яўляюцца беларускія суфіксы суб'ектыўнай ацэнкі і стылістычнай афарбоўкі, пры дапамозе якіх утвараюцца якасныя прыметнікі з разнастайнымі дадатковымі адценнямі — высокай меры якасці або яе непаўнаты, ласкальнасці, памяншальнасці, павелічальнасці, узмацняльнасці, зневажальнасці і г. д.;

1) **-эзн-, -озн-** — утвараюць прыметнікі са значэннем высокай меры якасці: *дауж-эзн-ы, таўшч-эзн-ы, шырач-эзн-ы; глыб-бэзн-ы;*

2) **-утк-, (-ютк-)** — паказвае высокую ступень якасці, адпавядае спалучэнням утваральных прыметнікаў са словамі *вельмі, зусім, надта*: *бэлы — бял-ютк-і, драбн-ютк-і, паўн-ютк-і, тан-ютк-і, чысц-ютк-і, рыж-ўтк-і, ціх-ўтк-і і ін.;*

3) **-ўсеньк- (-юсеньк-)** — аналагічныя суфіксам **-утк- (-ютк-)**: *бял-юсеньк-і, драбн-юсеньк-і, мал-юсеньк-і, паўн-юсеньк-і, раўн-юсеньк-і;*

4) **-ечк-,** з якім прыметнікі выступаюць як словаўтваральныя варыянты да слоў з суфіксам **-ўсеньк-**: *зелян-юсечк-і, ман-юсечк-і, тан-юсечк-і, ціх-ўсечк-і і ін.;*

5) **-эразн-** — сінанімічны суфіксу **-енн-ы (-энн-ы), -езн-ы** (*здаравэнн-ы, глыбач-эзн-ы*), утварае прыметнікі са значэннем высокай меры якасці: *даўж-эразн-ы, таўшч-эразн-ы;*

6) **-ізн-ы, -ізарн-ы** — выступаюць у адзінкавых словах: *вял-ізн-ы, вел-ізарн-ы.*

3. ЛІЧЭБНІК — ЧИСЛІВНІК

3.1. Вызначэнне лічэбніка і яго структурныя тыпы

Лічэбнік — гэта самастойная частціна мовы, якая абазначае абстрактны лік, колькасць аднародных прадметаў або парадак іх пры лічэнні, а таксама выражае якасна-адрознівальную прымету: *чатыры, вóсем, дзёсяць; тры сасны, пяць кніг, дзевяць студэнтаў; пяты дзень, вóсьмы клас; ТУ-104, футбóл-94.*

Паводле структуры ўсе лічэбнікі дзеляцца на пр о с т ы я, якія маюць адзін карань (*два, тры, чатыры, сто, трысяча*), с к л а д а н ы я — з дзвюма асновамі (*шэсцьдзесят, трыста, восемсот*) і с а с т а ў н ы я, утвораныя спалучэннем некалькіх простых або складаных лічэбнікаў (*трыццаць два, сто sóрак, пяць цэлых і сем дзесятых, трысяча дзевяцьсо́т sóрак пёршы*).

У залежності ад значэння і граматычных прымет лічэбнікі дзеляцца на колькасныя (*адзін, вóсем, трынаццаць, сто sóрак, тры дзесятыя, дванаццаць sóтых*), парадкавыя (*пéршы, шóсты, шаснаццаты, трыццаць сёмы, дзевяноста трэці*) і зборныя (*двое, трое, чацвёра, пяцёра, шасцёра, сямёра, васьмёра, дзевяцера, дзесяцера*) і ін., якія ўжываюцца пераважна ў гутарковай мове і мове мастацкай літаратуры.

Усе лічэбнікі, акрамя *дзевяноста* і *паўтарá*, скланяюцца. Паняцце ліку выражаецца лексічным значэннем лічэбніка, і толькі *адзін, тысяча, мільён, мільярд* маюць адзіночны і множны лік. Пазбаўлены лічэбнікі і катэгорыі роду, акрамя лічэбнікаў *адзін, два, абóдва* (*адзін, адна́, адно́; два, дзве; абóдва, абéдзве*), *тысяча, мільён, мільярд*.

У сказах лічэбнік спалучаецца з назоўнікам (ніколі не спалучаецца з прыметнікам-азначэннем) і можа выконваць ролю любога члена сказа.

3.2. Скланенне лічэбнікаў

3.2.1. Скланенне колькасных лічэбнікаў *адзін, адна́, адно́*

Гэтыя лічэбнікі скланяюцца як поўныя прыметнікі з асновай на *г, к, х* тыпу *дарагі, вы́сокі, ці́хі*:

А д з і н о ч н ы л і к

М н о ж н ы л і к

Мужчынскі род

Ніякі род

Жаночы род

Н. *адзін*

адно́

адна́

адны́

Р. *аднаго́*

адной (-аё)

адных

Д. *аднаму́*

адной

адным

В. як Н. або Р.

як Н.

адну́

як Н. або Р.

Т. *адным*

адной (-ою)

аднымі

М. (*аб, пры*) *адным*

адной

адных

3.2.2. Скланенне лічэбнікаў *два, дзве, абóдва, абéдзве, абóе*

М у ж ч ы н с к і р о д

Ж а н о ч ы р о д

Н. *два*

абóдва

дзве

абéдзве

абóе

Р. *двух*

абóдвух

дзвюх

абéдзвюх

абáіх

Д. *двум*

абóдвум

дзвюм

абéдзвюм

абáім

В. як Н. або Р.

Т. *двума́*

абóдзума

дзюма́

абéдзвюма

абáімі

М. (*аб*) *двух*

абóдвух

дзюх

абéдзвюх

абáіх

3.2.3. Скланенне лічэбнікаў *тры, чатыры*

Н. <i>тры</i>	<i>чатыры</i>
Р. <i>трох</i>	<i>чатыро́х</i>
Д. <i>тром</i>	<i>чатыро́м</i>
В. як Н. або Р.	
Т. <i>трыма́</i>	<i>чатырма́</i>
М. (аб) <i>трох</i>	<i>чатыро́х</i>

Пры лічэбніках *два, тры, чатыры* назоўнік ужываецца ў форме назоўнага склону множнага ліку (*два дамы́, тры сцяны́, чатыры акны́*). Лічэбнікі ад *пяці* і вышэй спалучаюцца з назоўнікамі ў родным склоне множнага ліку (*пяць стало́ў, сто кіламе́траў, пяцьсо́т ве́драў*).

3.2.4. Скланенне лічэбнікаў ад *пяці* да *трыццаці*

Н. <i>пяць</i>	<i>дзёсяць</i>	<i>пятна́ццаць</i>	<i>тры́ццаць</i>
Р. <i>пяці</i>	<i>дзесяці́</i>	<i>пятна́ццаці</i>	<i>тры́ццаці</i>
Д. <i>пчці</i>	<i>дзесяці́</i>	<i>пятна́ццаці</i>	<i>тры́ццаці</i>
В. <i>пяць</i>	<i>дзёсяць</i>	<i>пятна́ццаць</i>	<i>тры́ццаць</i>
Т. <i>пяцію́</i>	<i>дзесяці́ю</i>	<i>пятна́ццацію</i>	<i>тры́ццацію́</i>
М. (аб) <i>пяці</i>	<i>дзесяці́</i>	<i>пятна́ццаці</i>	<i>тры́ццаці</i>

1. Простыя лічэбнікі *пяць* — *дзёсяць* і складаныя *адзіна́ццаць* — *два́ццаць, тры́ццаць* скланяюцца як назоўнікі III скланення тыпу *маладо́ць, сенажа́ць*.

2. У лічэбніках *пяць, дзевя́ць* — *два́ццаць* і *тры́ццаць* у творным склоне адбываецца падаўжэнне гука [ц] перад канчаткам.

3. У колькасных і парадкавых лічэбніках ад *адзіна́ццаці* да *дзевятна́ццаці* ва ўсіх склонавых формах націск падае на склад *-на́-* (як і ва ўкраінскай мове): *адзіна́ццаць, чатырна́ццаць, шасна́ццаць*.

3.2.5. Скланенне лічэбнікаў *сара́к, дзевяно́ста, сто*

Н. <i>сара́к</i>	<i>дзевяно́ста</i>	<i>сто</i>
Р. <i>сарака́</i>	<i>дзевяно́ста</i>	<i>ста</i>
Д. <i>сарака́</i>	<i>дзевяно́ста</i>	<i>ста</i>
В. <i>сара́к</i>	<i>дзевяно́ста</i>	<i>сто</i>
Т. <i>сарака́</i>	<i>дзевяно́ста</i>	<i>ста</i>
М. (аб) <i>сарака́</i>	<i>дзевяно́ста</i>	<i>ста</i>

3.2.6. Скланенне лічэбнікаў *ты́сяча, мільён, мілья́рд*

А д з і н о ч н ы л і к

Н. <i>ты́сяча</i>	<i>мільён</i>	<i>мілья́рд</i>
Р. <i>ты́сячы</i>	<i>мільёна</i>	<i>мілья́рда</i>
Д. <i>ты́сячы</i>	<i>мільёну</i>	<i>мілья́рду</i>
В. <i>ты́сячу</i>	<i>мільён</i>	<i>мілья́рд</i>
Т. <i>ты́сячай (ты́сяччу)</i>	<i>мільёнам</i>	<i>мілья́рдам</i>
М. (аб) <i>ты́сячы</i>	<i>пры мільёне</i>	<i>мілья́рдзе</i>

Лічэбнік *тысяча* скланяецца як назоўнікі I скланення з асновай на *ч* тыпу *задача, пішча*, а лічэбнікі *мільён, мільярд* — як назоўнікі II скланення тыпу *дом, сад, хлеб*.

3.2.7. Скланенне складаных лічэбнікаў ад *пяцідзесяці* да *васьмідзесяці*

Н. <i>пяцьдзсят</i>	<i>восьмдзсят</i>
Р. <i>пяцідзесяці</i>	<i>васьмідзесяці</i>
Д. <i>пяцідзесяці</i>	<i>васьмідзесяці</i>
В. <i>пяцьдзсят</i>	<i>восьмдзсят</i>
Т. <i>пяціюдзесяцію</i>	<i>васьмюдзесяцію</i>
М. (аб) <i>пяцідзесяці</i>	(аб) <i>васьмідзесяці</i>

3.2.8. Скланенне складаных лічэбнікаў ад *двухсот* да *дзевяцісот*

Н. <i>дзвэсце</i>	<i>трыста</i>	<i>дзевяцьсот</i>
Р. <i>двухсот</i>	<i>трохсот</i>	<i>дзевяцісот</i>
Д. <i>двумстам</i>	<i>тромстам</i>	<i>дзевяцістам</i>
В. <i>дзвэсце</i>	<i>трыста</i>	<i>дзевяцьсот</i>
Т. <i>двумстамі</i>	<i>трымастамі</i>	<i>дзевяціюстамі</i>
М. (аб) <i>двухстах</i>	(аб) <i>трохстах</i>	(аб) <i>дзевяцістах</i>

1. Пры скланенні лічэбнікаў ад *пяцідзесяці* да *васьмідзесяці* і ад *двухсот* да *дзевяцісот* змяняюцца абедзве часткі.

2. У лічэбніках *сёмдзсят, восьмдзсят* у назоўным і вінавальным склонах націск падае на першы склад (параўн. укр. *сімдеся́т, вісімдеся́т*).

3.2.9. Скланенне зборных лічэбнікаў

Н. <i>дво́е</i>	<i>тры́е</i>	<i>пяце́ра</i>	<i>васьме́ра</i>
Р. <i>дваі́х</i>	<i>траі́х</i>	<i>пяцяры́х</i>	<i>васьмяры́х</i>
Д. <i>дваі́м</i>	<i>траі́м</i>	<i>пяцяры́м</i>	<i>васьмяры́м</i>
В. <i>дваі́м</i>	як Н. або Р.	як Н. або Р.	
Т. <i>дваі́мі</i>	<i>траі́мі</i>	<i>пяцяры́мі</i>	<i>васьмяры́мі</i>
М. (аб, пры) <i>дваі́х</i>	<i>траі́х</i>	<i>пяцяры́х</i>	<i>васьмяры́х</i>

3.2.10. Скланенне састаўных колькасных лічэбнікаў

Н. <i>дзве ты́сячы пяцьсо́т два́ццаць пяць</i>
Р. <i>двух ты́сяч пяцісо́т два́ццаці пяці</i>
Д. <i>двум ты́сячам пяціста́м два́ццаці пяці</i>
В. <i>дзве ты́сячы пяцьсо́т два́ццаць пяць</i>
Т. <i>двума́ ты́сячамі пяціюста́мі два́ццацію пяцію</i>
М. (аб) <i>двух ты́сячах пяціста́х два́ццаці пяці</i>

Пры скланенні састаўных парадкавых лічэбнікаў кожнае слова змяняецца так, як адпаведны прасты лічэбнік.

3.2.11. Скланенне дробавых лічэбнікаў

- Н. *тры пятыя кіламетра*
Р. *трох пятых кіламетра*
Д. *тром пятым кіламетра*
В. *тры пятыя кіламетра*
Т. *трыма пятымі кіламетра*
М. *(аб) трох пятых кіламетра*

Пры скланенні дробавых лічэбнікаў скланяюцца абедзве часткі: лічнік дробу (= укр. чисельник дробу) — як колькасны лічэбнік, назоўнік (= укр. знаменник) — як парадкавы лічэбнік.

3.2.12. Скланенне лічэбнікаў, якія абазначаюць змешаны лік

- Н. *дваццаць пяць цэлых шэсць дзесятых*
Р. *дваццаці пяці цэлых шасці дзесятых*
Д. *дваццаці пяці цэлых шасці дзесятых*
В. *дваццаць пяць цэлых шэсць дзесятых*
Т. *дваццаццю пяццю цэлымі шасцю дзесятых*
М. *(аб) дваццаці пяці цэлых шасці дзесятых*

Пры скланенні лічэбнікаў, якія абазначаюць змешаны лік, змяняюцца ўсе часткі.

3.2.13. Асаблівасці скланення парадкавых лічэбнікаў

Н. <i>першы, першае</i>	<i>першая</i>	<i>першыя</i>
Р. <i>першага</i>	<i>першай(-ае)</i>	<i>першых</i>
Д. <i>першаму</i>	<i>першай</i>	<i>першым</i>
В. як Н. або Р.	<i>першую</i>	як Н. або Р.
Т. <i>першым</i>	<i>першай(-аю)</i>	<i>першымі</i>
М. <i>(аб, на, пры) першым</i>	<i>першай</i>	<i>першых</i>

1. Парадкавыя лічэбнікі скланяюцца як прыметнікі з адпаведнай асновай.

2. У лічэбніках *дзев'яты, дзесяты* [e] ў першым складзе перад націскам захоўваецца (не пераходзіць у [я] за законам якання).

3.2.14. Скланенне састаўных парадкавых лічэбнікаў

- Н. *тысяча дзевяцьсот дзевяноста другі*
Р. *тысяча дзевяцьсот дзевяноста другога*
Д. *тысяча дзевяцьсот дзевяноста другому*
В. як Н. або Р.
Т. *тысяча дзевяцьсот дзевяноста другім*
М. *(аб) тысяча дзевяцьсот дзевяноста другім*

1. У састаўных парадкавых лічэбніках змяняецца толькі апошняе слова.

2. Парадкавыя лічэбнікі, якія заканчваюцца на **-тысячны, -мільённы, -мільярды**, пішуцца ў адно слова: *двухсотшасці-*

дзесяцітрохтысячны, трыццацімільённы. Калі ж першая частка напісана лічбай, тады яны пішуцца праз злучок: *70-тысячны, 320-мільённы.* Праз злучок пішуцца лічэбнікі, калі яны напісаны лічбамі з граматычнымі канчаткамі: *4-га, 28-ы, 70-му.*

3.3. Абазначэнне прыблізнай і няпэўнай колькасці ў беларускай мове

Для абазначэння прыблізнай колькасці ў беларускай літаратурнай мове выкарыстоўваюцца такія сродкі:

1) адваротны парадак слоў: *Да вёскі шэсць кіламетраў* (дакладная адлегласць) — *Да вёскі кіламетраў шэсць* (прыблізная адлегласць);

2) спалучэнні двух лічэбнікаў: *прыеду праз тры-чатыры дні, буду на курсах два-тры месяцы;*

3) спалучэнні лічэбнікаў з назоўнікамі роднага склону з прыназоўнікамі *з, за, каля, над:* *Іх было чалавек з восем. Яму ўжо недзе каля пятнаццаці год. Дзеду было гадоў пад семдзесят.*

Для абазначэння няпэўнай, недыферэнцыраванай колькасці ўжываюцца няпэўна-колькасныя словы *многа* (нямнога), *мала* (нямала), *трохі, шмат, колькі, некалькі, столькі, гэтулькі* і назоўнікі *бэзліч, мноства, прэцья, цья:* 1. *Многа дарог ён прайшоў у жыцці.* 2. *Нямала дрэў у гэтым парку прывезены з-за акіяну.* 3. *Шмат чаго змянілася з таго часу.* 4. *Колькі красы мы загубілі неразумнымі паводзінамі з прыродай.* 5. *На прыпынку чакалі трамвая ўсяго некалькі хвілін.* 6. *Ці бачылі вы яшчэ дзесці столькі грыбоў?* 7. *На небе зіхаціць бэзліч зорак.* 8. *Ідзе людзей на дарозе цья.*

4. ЗАЙМЕННІК — ЗАЙМЕННИК

4.1. Вызначэнне займенніка

Займеннік — гэта самастойная частціна мовы, якая ўказвае на прадметы, прыметы прадметаў або колькасць, не называючы іх, а таксама служыць для выражэння запытання пра іх: *ты, мы, яны; ніхто, нішто; мой, твой, такі, столькі, хто? каму?*

Займеннікі маюць абагульнена-ўказальнае значэнне, таму яны складаюць нешматлікую групу слоў (каля 50).

4.2. Разрады займеннікаў

Па сэнсу займеннікі суадносяцца з назоўнікамі (абагульнена-прадметныя займеннікі *я, мы, ты, вы, ён, яна, яно,*

яны, хто, што і ін.), з прыметнікамі (абагульнена-якасныя займеннікі мой, твой, свой, наш, ваш, усякі, гэты і ін.), з лічэбнікамі (абагульнена-колькасныя займеннікі столькі, колькі, некалькі, гэтулькі).

Па лексічным значэнні займеннікі падзяляюцца на 9 разрадаў:

асабовыя: я, мы, ты, вы, ён, яна, яно, яны;

зваротны: сябе;

прыналежныя: мой, твой, наш, ваш, свой, яго (ягоны), яе, іх, іхні;

указальныя: гэты, той, такі, гэтакі, столькі, гэтулькі;

азначальныя: сам, самы, увесь (уся, усё, усе), усякі, усялякі, кожны, іншы (інакшы);

пытальныя: хто? што? які? каторы? чый? колькі?

адносныя: хто, што, які, каторы, чый, колькі;

адмоўныя: ніхто, нішто, ніякі, нічый, ніколькі;

няпэўныя: нэхта, нешта, некаторы, нейкі, нечы (нейчы), некалькі; хтосьці, штосьці, якісьці, чыйсьці; хто-небудзь, што-небудзь, які-небудзь, абі-хто, абі-што, абі-які, абі-чый; сёй-той, такі-сякі.

4.3. Скланенне займеннікаў

4.3.1. Скланенне асабовых займеннікаў і зваротнага сябе

Н. я	ты	мы	вы
Р. мяне	цябе	нас	вас
Д. мне	табе	нам	вам
В. мяне	цябе	нас	вас
Т. мной (-ою)	табой (-ою)	намі	вамі
М. (аба) мне	(аб) табе	нас	вас
Н. ён, яно	яна	яны	—
Р. яго	яе	іх	сябе
Д. яму	ёй	ім	сабе
В. яго	яе	іх	сябе
Т. ім	ёй (ёю)	імі	сабой(-ою)
М. (аб) ім	ёй	іх	сабе

4.3.2. Скланенне прыналежных займеннікаў

Н. мой, маё	мая	мае	наш, наша	наша	нашы
Р. майго	маёй (мае)	маіх	нашага	нашай(-ае)	нашых
Д. майму	маёй	маім	нашаму	нашай	нашым
В. як Н. або Р.	маю	як Н. або Р.	як Н. або Р.	нашу	як Н. або Р.
Т. маім	маёй (-ёю)	маімі	нашым	нашай(-аю)	нашымі
М. (аб) маім	маёй	маіх	(аб)нашым	нашай	нашых

4.3.3. Скланенне ўказальных займеннікаў

Н. гэты, гэта	гэта	гэтыя	той, тое	тая (таё)	тыя
Р. гэтага	гэтай	гэтых	таго	той	тых
Д. гэтаму	гэтай	гэтым	таму	той	тым
В. як Н. або Р.	гэту	як Н. або Р.	як Н. або Р.	ту	як Н. або Р.
Т. гэтым	гэтай (-аю)	гэтымі	тым	той	тымі
М. (аб) гэтым	гэтай	гэтых	тым	той	тых

Н. гэтакі, гэткае	гэтакая	гэтакія
Р. гэтакага	гэтакай	гэтакіх
Д. гэтакаму	гэтакай	гэтакім
В. як Н. або Р.	гэтакую	як Н. або Р.
Т. гэтакім	гэтакай (-аю)	гэтакімі
М. (аб) гэтакім	гэтакай	гэтакіх

4.3.4. Скланенне азначальных займеннікаў

Н. сам, самó	самá	самі
Р. само́га	самóй	саміх
Д. само́му	самóй	самім
В. само́га, самó	саму́ (саму́ю)	як Н. або Р.
Т. самім	самóй (-о́ю)	самімі
М. (аб) самім	самóй	саміх

Н. увесь, усё	уся́	усё
Р. усяго́	усёй, усяё	усіх
Д. уся́му	усёй	усім
В. як Н. або Р. усе	усю́	як Н. або Р.
Т. усім	усёй (-ёю)	усімі
М. (аб) усім	усёй	усіх

4.3.5. Скланенне пыталых і адносных займеннікаў

Н. хто	што	чый, чыё	чыя	чыё
Р. каго́	чаго́	чыйго́	чыёй	чыіх
Д. каму́	чаму́	чыйму́	чыёй	чыім
В. каго́	што	як Н. або Р.	чыё	чыіх
Т. кім	чым	чыім	чыёй (-ёю)	чыімі
М. (аб) кім	чыім	чыім	чыёй	чыіх

Адмоўныя займеннікі скланяюцца як адпаведныя пыталыя і адносныя займеннікі.

4.3.6. Скланенне няпэўных займеннікаў

Н. хто́сьці	не́хта	не́шта
Р. каго́сьці	не́кага	не́чага
Д. каму́сьці	не́каму	не́чаму
В. каго́сьці	не́кага	не́шта
Т. кімсьці	не́кім	не́чым
М. (аб) кімсьці	не́кім	не́чым

Няпэўныя займеннікі скланяюцца як адпаведныя пыталыя-адносныя.

4.4. Асаблівасці суфіксальнага формаўтварэння займеннікаў

У мове мастацкай літаратуры як адлюстраванне размоўных стыляў трапляюцца займеннікі тыпу *нічагўсенька*, *нічагэначка*, *нічагўтка*, *сáменькі*, *нэштачка*. У пераважнай большасці выпадкаў займеннікі з гэтымі суфіксамі не маюць адцення ласкальнасці, а ўказваюць на найбольшую ступень адмаўлення, на гранічную мяжу дзеяння, стану і г. д. Аднак зрэдку яны захоўваюць значэнне памяншальнасці ці ласкальнасці.

5. ДЗЕЯСЛОЎ — ДІСЛОВА

5.1. Вызначэнне дзеяслова

Дзеяслоў — гэта самастойная часціна мовы, якая абазначае дзеянне або стан прадмета як працэс і выражае яго ў граматычных катэгорыях трывання, стану, ладу, часу, асобы, ліку, а ў прошлым часе і ва ўмоўным ладзе — і ў катэгорыі роду. Дзеясловы могуць абазначаць:

1) канкрэтнае фізічнае дзеянне: *блытаць* «плутати», *габлявіць* «стругати», *гарэзаваць* «пустувати», *груваціць* «нагромаджувати», *гўшкаць* «коліхати», *дзяўбіць* «клювати», *кратыць* «торкати», *куляць* «перехіляти», *мацаваць* «крэпіти», *пáсвіць* «пасти (худобу)», *плысці* і *плыць* «пливити», *рабавіць* «грабувати», *рупéць* «піклуватися, турбуватися», *сачыць* «стежыти», *сцерагчы* «стерегти», *сячы* і *сékчы* «сікти», *трэсці* «трясти», *тынкаваць* «штукатурити», *цвяліць* «дражніти»;

2) рух, перамяшчэнне ў прастору: *імчацца*, *ісці*, *éхаць*, *кρόчыць* «крокувати», *лётэць*, *ляцéць*, *нэсціся*;

3) мову і думку: *адказіць*, *вэдаць*, *гаварыць*, *дўмаць*, *кэміць* «тямити»;

4) стан: *дранцвéць* «дерев'яніти», *імжэць* «мрычати, моросити», *спаць*, *сумавіць*, *сядзéць*;

5) змену прыметы ці стану: *бялэць*, *зелянэць*, *пунсавіць* «рожевіти», *цямнэць* і ін.;

У дзеясловах адрозніваюцца спрагальныя і неспрагальныя формы. Спрагальнымі з'яўляюцца асабовыя формы, якія змяняюцца па асобах, часах, ладах, ліках (а ў прошлым часе і ўмоўным ладзе — і па родах). Да неспрагальных форм адносяцца: неазначальная форма дзеяслова (інфінітыў), дзеепрыметнік і дзеепрыслоўе.

5.2. Інфінітыў (неазначальная форма дзеяслова)

Інфінітыў — гэта нязменная форма дзеяслова, якая толькі называе дзеянне або стан прадмета ці асобы без указання на дзеючую асобу і час дзеяння: *абмяркуюваць*, *будоваць*, *лэзці* і т. п.

Інфінітыў лічыцца зыходнай, пачатковай формай дзеяслова. Ён можа быць пераходным ці непераходным (*адчыніць дзверы, пісаць сачынэнне; ісці, ляжаць, настайнічаць*), мае граматычныя катэгорыі трывання (*рэзаць — адрэзаць, маляваць — намалюваць, спісваць — спісаць*) і стану (*вучыцца — умывацца, умываць — умывацца*).

У сучаснай беларускай літаратурнай мове інфінітыў мае спецыяльныя суфіксы: **-ць**, які далучаецца да асновы на галосны (*вучыць, ляцець, саліць, стукнуць*), **-ці** маюць інфінітывы з асновай на зычны (*везці, грэбці, дзяўбіці, трэсці*) і **-чы** ў невялікай групе дзеясловаў пры асновах на заднеязычныя г і х (*бегчы, берагчы, валачы, лэгчы, магчы, прэгчы, пячы, сэкчы (сячы), стрыгчы, сцерагчы, таічы, урачы, цячы*).

Заўвага. У вершах для захавання рыфмы або рытму дапускаецца ўжыванне некаторых дзеясловаў на **-ці** пры асновах на галосны (*браці; ляцеці, ткаці, трымаці* і ін.), і дзеясловаў на **-ць** пры асновах на зычны (*везць, несць, класць, лезць* і ін.). Але такія формы інфінітыва не ў паэтычнай мове лічацца парушэннем літаратурнай нормы.

Інфінітыў можа ўжывацца ў ролі любога члена сказа — як галоўнага, так і даданага.

5.3. Марфалагічныя катэгорыі дзеяслова

5.3.1. Трыванне (укр. вид) дзеяслова

Гэта катэгорыя, якая выражае адносіны дзеяння да яго мяжы, закончанасці або выніку. Выдзяляюцца два трыванні: незакончанае і закончанае (укр. недоконаний і доконаний вид).

Дзеясловы **не закончанага** трывання выражаюць працягласць, працяканне, паўтаральнасць дзеяння, якое адбываецца ў цяперашнім, прошлым і будучым часе і не маюць указання на яго вынік, закончанасць, мяжу: *адкрываць, ёхаць, ісці, мыць, пастукваць, розмахваць, стукаць, хадзіць*.

Дзеясловы **закончанага** трывання абазначаюць дзеянне, якое паказвае на яго закончанасць, вынік у прошлым ці будучым часе: *выгадаваць, даплыць, насіпаць, пабудаваць, пасеяць, прыйсці, стукнуць*.

Дзеясловы **незакончанага** і **закончанага** трывання, лексічнае значэнне якіх супадае, утвараюць трывальную пару. Такія дзеясловы адрозніваюцца толькі граматычна: *будаваць — пабудаваць, аддаваць — аддаць, вязэраць — павязэраць, малюць — змалюць, рашаць — рашыць, чытаць — прачытаць*. Калі ж дзеясловы **незакончанага** і **закончанага** трывання адрозніваюцца не толькі граматычна, але і лексічна, то яны не ўтвараюць суадноснай трывальнай пары: *будаваць — надбудаваць, капаць — перакапаць, трымаць — вытрымаць*.

Не ўсе дзеясловы беларускай мовы ўтвараюць трывальныя пары: некаторыя з іх ужываюцца толькі ў форме незакончанага трывання (*адсутнічаць, ганарыцца, гультаяваць, дзейнічаць, замінаць, прытупваць, спаборнічаць, супрацьбўнічаць*) або толькі ў форме закончанага трывання: *абнародаваць, грымнуць, прыдбаць, разгаварыцца, расплакацца, стўкнуць* і ін. Такія дзеясловы называюцца аднатрывальнымі.

У сучаснай беларускай мове ёсць дзеясловы, якія спалучаюць у адной лексеме значэнні незакончанага і закончанага трывання, таму іх называюць двухтрывальнымі: *адрасаваць, акліматызаваць, актывізаваць, арандаваць, гарантаваць, ігнараваць, камандзіраваць, канкрэтызаваць, лімітаваць, нейтралізаваць, прэміраваць, радыёфікаваць, рэагаваць* і ін. Гэта пераважна дзеясловы з запазычанымі асновамі. Іх трыванне (закончанае ці незакончанае) вызначаецца з кантэксту.

Спосабы ўтварэння трывальных пар

Трыванні дзеясловаў утвараюцца пры дапамозе прыставак (*пісаць — напісаць*), суфіксаў (*махаць — махнуць, спісаць — спісваць*), чаргавання галосных у аснове дзеяслова (*раіаць — раііць*), суплетыўных форм (*браць — узяць, гаварыць — сказаць, шукаць — знайсці*) і шляхам перамяшчэння націску (*выклікаць — выклікаць, ссыпаць — ссыпаць*). Аднак у беларускай мове ёсць выпадкі, калі ад аднаго і таго ж дзеяслова форма незакончанага трывання ўтвараецца пры дапамозе двух суфіксаў, напрыклад, **-а-** і **-ва-** (**-іва-**, **-ыва-**) або **-оўва-**:

<i>абляпіць</i>	┌───→ <i>абляпляць</i> — кніжная форма
	└───→ <i>аблёпліваць</i> — гутарковая форма
<i>адшачапіць</i>	┌───→ <i>адшачапляць</i>
	└───→ <i>адшчэпліваць</i>
<i>аскрэбці</i>	┌───→ <i>аскрабаць</i>
	└───→ <i>аскрэбваць</i>
<i>атрымаць</i>	┌───→ <i>атрымліваць</i>
	└───→ <i>атрымоўваць</i>
<i>атрэсці</i>	┌───→ <i>атрасаць</i>
	└───→ <i>атрэсваць</i>
<i>запрасіць</i>	┌───→ <i>запрашаць</i>
	└───→ <i>запрошваць</i>
<i>накласці</i>	┌───→ <i>накладбаць</i>
	└───→ <i>накладваць</i>
<i>падлічыць</i>	┌───→ <i>падлічаць</i>
	└───→ <i>падлічваць</i>
<i>падслухаць</i>	┌───→ <i>падслухваць</i>
	└───→ <i>падслухоўваць</i> і ін.

5.3.2. Пераходныя і непераходныя дзеясловы

Па адносінах дзеяння да аб'екта ўсе дзеясловы падзяляюцца на пераходныя і непераходныя.

Пераходныя дзеясловы абазначаюць дзеянне, якое накіравана (пераходзіць) на аб'ект-дапаўненне ў форме вінавальнага склону без прыназоўніка: *касіць траву, здаваць экзэмен, пісаць сачыненне, чытаць кнігу*. Такое дапаўненне пры пераходных дзеясловах называецца п р а м ы м. Прамае дапаўненне, акрамя вінавальнага склону, можа выражацца і формай роднага склону ў наступных выпадках:

а) калі прамое дапаўненне-аб'ект абазначае частку чаго-небудзь (*выпіць вады, купіць солі, прынесці дроў, нарэзаць хлеба*);

б) калі пры пераходным дзеяслове ёсць адмоўе: *не сказаў слова, не палі ў кветак, не пасеялі жыта*.

Непераходныя дзеясловы абазначаюць дзеянне (стан), не накіраванае на аб'ект. Такія дзеясловы абазначаюць стан асобы ці прадмета або яго рух і не могуць мець пры сабе прамога дапаўнення: *бегчы, весяліцца, ісці, плаваць, спяшацца, стўкаць, хвалявацца* і г. д.

5.3.3. Станы дзеясловаў

Стан (залог) — гэта катэгорыя дзеяслова, якая выражае адносіны паміж дзеяннем і яго ўтваральнікам (суб'ектам). Гэтыя адносіны могуць быць дваякія: дзеянне можа ўтвараць сам суб'ект і дзеянне можа быць накіравана на суб'ект (дзеянік): *Вёцэр ламіае дрэвы і Дрэвы ламіаюцца вётрам*. У сувязі з гэтым адрозніваюцца два станы: незалежны і залежны.

У дзеясловах н е з а л е ж н а г а стану суб'ект у сказе выступае дзейнікам (укр. пiдметом), на які дзеянне не накіравана: *Лес шуміць. Рака цячэ. Прафэсар прачытаў лекцыю*.

У дзеясловах залежнага стану дзеянне накіравана на суб'ект, які ў сказе выступае дапаўненнем у творным склоне: *Дрэвы абмываюцца дажджом. Лекцыя чытаецца прафэсарам*.

Дзеясловы залежнага стану ўтвараюцца ад пераходных дзеясловаў шляхам далучэння да іх часткі **-ся**: *Бэраг падмываўся вадою. Лясці высыкаліся, выпальваліся, выкарчоўваліся*.

5.3.4. Катэгорыя ладу (укр. способу) дзеяслова

Лад дзеяслова выражае адносіны дзеяння да рэчаіснасці: яно можа ўспрымацца як рэальнае або як не рэальнае, але неабходнае, пажаданае, магчымае. Адпаведна з гэтым у сучаснай беларускай мове выдзяляюцца тры лады: абвэсны, умоўны і загадны (= укр. дiйсний, умовний і наказовий способи).

А б в е с н ы лад (ад *абвясціць* «оголасіти») выражае сцвярджэнне ці адмаўленне рэальнага дзеяння, якое адбываецца ў цяперашнім, прошлым або будучым часе: «*Стаю на высокім беразе Нёмана і слухаю, як падаюць жалуды*» (К. Камейша); «*Шуміць прыбой. Вадой крышталёнай аб камень б'ецца ля гары*» (К. Буйло); «*Дні прайшлі, адшалыцелі зоры на гарачых крыллях навальніц*» (П. Трус); «*Эй, пайду я ў бор шумячы, песню запяю, перад лесам выллю скаргу горкую сваю*» (Я. Купала).

Умоўны лад абазначае магчымае або пажаданае дзеянне, якое можа адбыцца толькі пры пэўных умовах — найчасцей пры наяўнасці адпаведных абставін або іншага дзеяння. Формы ўмоўнага ладу ўтвараюцца шляхам далучэння да простых форм прошлага часу часціцы **бы (б)**: *паехаў бы, прачытаў бы, купіла б, сказала б*.

Заўвага. Ужыванне часціцы *бы* пасля слоў, якія заканчваюцца галосным гукам (*памагла бы, распранулася бы, заспявалі бы* і т. п.), з'яўляецца парушэннем літаратурнай нормы.

Загадны лад выражае пабуджэнне да дзеяння (пажаданне, просьбу, загад, заклік, парад, прапанову, патрабаванне). У беларускай мове загадны лад мае 5 форм: 2-й і 3-й асоб адзіночнага ліку, 1-й, 2-й і 3-й асоб множнага ліку. Найбольш пашыранымі з'яўляюцца формы 2-й асобы адзіночнага і множнага ліку: *адрэж — адрэжце, вядзі — вядзіце, кажы — кажыце, калышы — калышыце, мый — мыйце, насі — насіце, стань — станыце, сячы — сячыце*, а ад аднаскладных дзеясловаў *біць, віць, ліць, піць — бі — біце, ві — віце, лі — ліце, пі — піце*.

Формы 1-й асобы загаднага ладу множнага ліку выражаюць пабуджэнне да сумеснага дзеяння, у якім удзельнічае і той, хто гаворыць: *валачэм, глянем, жывём, запражэм, збярэм, лавём, нясём, паслухаем, сустрэнем, узарэм, успомнім, хадзём, цягнем* і агульныя з украінскай мовай формы на *-ма* (укр. *-мо*) тыпу *гляньма, гуляйма, кіньма, рэжма, станыма, чытайма*. У гутарковай мове формы сумеснага дзеяння на *-ма* могуць утварацца і ад аднаскладных дзеясловаў *біць, віць, ліць, піць*: *бійма, війма, лійма, пійма*.

Формы 1-й асобы загаднага ладу множнага ліку могуць утварацца і апісальна — з часціцы *давай* (*давайце*) і дзеяслова ў форме будучага простага часу ці інфінітыва: *давай(це) зробім, пабудуем, прачытаем, сустрэнем, давай(це) вярэраць, думаць, пісаць, працаваць, спадзявацца* і г. д.

Формы 3-й асобы загаднага ладу адзіночнага і множнага ліку заўсёды апісальныя; яны ўтвараюцца пры дапамозе часціцы *няхай* (*хай*) і дзеяслова цяперашняга ці будучага простага часу: *няхай падумае, няхай прыезджаюць, хай збэгае, хай ведаюць, хай прачытаюць* і т. п.

5.3.5. Катэгорыя часу дзеяслова

Граматычная катэгорыя часу выражае адносіны дзеяння да моманту гутаркі. Гэтую катэгорыю маюць толькі дзеясловы абвесняга ладу, якія могуць ужывацца ў цяперашнім, прошлым і будучым часе. Катэгорыя часу звязана з катэгорыяй трывання. Дзеясловы незакончанага трывання маюць тры формы часу — цяперашні, прошлы і будучы складаны (*нішў, пісаў, буду пісаць*), а закончанага трывання — толькі прошлы і будучы просты час (*напісаў, напішў*).

Дзеясловы *ц я п е р а ш н я г а ч а с у* абазначаюць дзеянне, якое адбываецца ў момант гутаркі: *сустракаю таварыша, спыняюся ў лесе, косім траву*.

Дзеясловы *п р о ш л а г а ч а с у* паказваюць, што дзеянне адбывалася ці адбылося да моманту гутаркі: *сустракаў таварыша, пайшоў у лес, касілі траву, прачыталі аповесць*. У беларускай мове, акрамя простаў формы прошлага часу, ёсць і складаная. Яна абазначае даўно мінулае дзеянне, якое адбылося раней за іншае мінулае дзеянне (значэнне старажытнага плюсквамперфекта) або дзеянне, якое пачалося ці магло пачацца, але перапынілася іншым дзеяннем. Складаная форма прошлага часу ўтвараецца з формы прошлага часу дзеяслова **быць** — **быў** і паўназначнага дзеяслова ў прошлым часе: *быў пайшоў, быў прыехаў, былі прыехалі*. Такая форма ўжываецца ва ўсіх стылях літаратурнай мовы, але найчасцей яна сустракаецца ў гутаркавай мове і ў мове мастацкай літаратуры: *Сабрайся быў пайсці ў грыбы, аж раптам пачаўся дождж*.

Б у д у ч ы час выражае дзеянне, якое будзе адбывацца або адбудзецца пасля моманту гутаркі: *буду сустракаць таварыша, будзем спыняцца ў лесе, сустрэну таварыша, спынімся ў лесе*.

Будучы час мае дзве формы: простую і складаную. **П р о с т а я** форма будучага часу (яна заўсёды закончанага трывання) паказвае на закончанае дзеянне ў будучым і мае пераважна тыя самыя канчаткі, што і форма цяперашняга часу: *чытаю — прачытаю, іду — прыйду, раблю — зраблю*. Будучы **с к л а д а н ы** час (дзеясловы незакончанага трывання) утвараецца з асабовых форм дзеяслова **б ы ць** (*буду, будзеш, будзе, будзем* і г. д.) і інфінітыва асноўнага дзеяслова: *буду чытаць, будзеш пісаць, будзем гаварыць, будуць вучыць*.

5.3.6. Катэгорыя асобы дзеяслова

Граматычная катэгорыя асобы паказвае, каму належыць дзеянне. Дзеянне можа ўтвараць асоба, якая гаворыць, яе суб'ект або той, хто не ўдзельнічае ў размове. У сувязі з

гэтым дзеяслоў мае тры асобы: першую, другую і трэцюю: *ідз, спяваю, чытаю* (1-я асоба), *ідзэш, спяваеш, чытаеш* (2-я асоба), *ідзе, спявае, чытае* (3-я асоба). Утваральнікам дзеяння можа быць адушаўлены і неадушаўлены прадмет: *птўшка спявае, дождж ідзе, сонца свеціць*.

Асабовыя дзеясловы множнага ліку паказваюць, што дзеянне ўтвараюць некалькі асоб: *гаворым, чытаем, пішам, гаворыце, чытаеце, пішаце, гавораць, чытаюць, пішуць*.

Дзеясловы прошлага часу і ўмоўнага ладу катэгорыі асобы не маюць: *я чытаў, ты чытаў, ён чытаў, я пайшоў бы, ты пайшоў бы, яна пайшла б*.

5.4. Спражэнне дзеясловаў

Спражэнне (укр. дзевідмінювання) — гэта змяненне дзеясловаў па асобах і ліках у цяперашнім (будучым простым) часе абвеснага ладу. У залежнасці ад асабовых канчаткаў форм цяперашняга і будучага простага часу ўсе дзеясловы падзяляюцца на два спражэнні — першае і другое (укр. перша і друга дзевідміні).

Першае спражэнне

Цяперашны час

Адзіночны лік

1-я <i>вяз-ў</i>	<i>чыта-ю</i>	<i>сяк-ў</i>	<i>піш-ў</i>	-у (ю)
2-я <i>вяз-эш</i>	<i>чыта-еш</i>	<i>сяч-эш</i>	<i>піш-аш</i>	-еш (-эш, -аш)
3-я <i>вяз-е</i>	<i>чыта-е</i>	<i>сяч-э</i>	<i>піш-а</i>	-е (-э, -а)

Множны лік

1-я <i>вяз-ём</i>	<i>чыта-ем</i>	<i>сяч-ом</i>	<i>піш-ам</i>	-ем (-ём, -ом, -ам)
2-я <i>вез-яце</i>	<i>чыта-еце</i>	<i>сеч-аце</i>	<i>піш-аце</i>	-еце (-яце, -аце)
3-я <i>вяз-уць</i>	<i>чыта-юць</i>	<i>сяч-уць</i>	<i>піш-уць</i>	-уць (-юць)

Другое спражэнне

Цяперашні час

Адзіночны лік

Множны лік

1-я <i>вуч-ў</i>	<i>лаўл-ю</i>	-у (-ю)	<i>вўч-ым</i>	<i>лов-ім</i>	-ім (-ым)
2-я <i>вўч-ыш</i>	<i>лов-іш</i>	-іш (-ыш)	<i>вўч-ыце</i>	<i>лов-іце</i>	-іце (-ыце)
3-я <i>вўч-ыць</i>	<i>лов-іць</i>	-іць (-ыць)	<i>вўч-аць</i>	<i>лов-яць</i>	-аць (-яць)

Дзеясловы *бэгчы, ёсці, даць* з'яўляюцца рознаспрагальнымі, таму што маюць асабовыя канчаткі то першага, то другога спражэння:

А дзіночны лік

1-я бяг-ў	е-м	да-ю	да-м
2-я бяж-ыш	я-сі	да-эш	да-сі
3-я бяж-ыць	е-сць	да-э	да-сць

Множны лік

1-я бяж-ым	ядз-ім (я-мо)	да-ём	дадз-ім (да-мо)
2-я беж-ыце	яс-це	да-яце	да-сце
3-я бяг-уць	яд-уць	да-юць	дад-уць

5.5. Словаўтварэнне дзеясловаў

У сучаснай беларускай літаратурнай мове дзеясловы ўтвараюцца ад асноў дзеясловаў, назоўнікаў, прыметнікаў, лічэбнікаў, займеннікаў, выклічнікаў з дапамогай прэфіксаў, суфіксаў або прэфіксаў і суфіксаў адначасова. Найбольш пашыраны прэфіксальны тып словаўтварэння.

Ад дзеяслоўных асноў утвараюцца новыя дзеясловы пры дапамозе прэфіксаў *а-, ад-, вы-, да-, за-, на-, пры-, раз- (рас-), пад-* і ін. Пры гэтым вельмі часта змяняецца лексічнае значэнне слова: *агледзець, адшукать, вьклікаць, дакасіць, задумаць, заспяваць, накрыйць, прыдумаць, разрэзаць, расказаць, падганяць* і т. п.

Ад назоўнікаў дзеясловы ўтвараюцца пры дапамозе суфіксаў *-і- (-ы-), -е-, -э- (-а-), -ава- (-ява-), -ізава-*: *абед — абедать, кася — касіць, слясар — слясарыць, шэст — шлясцёць, вячэра — вячэраць, старт — стартаваць, гандаль — гандляваць, калектыў — калектывізаваць*.

Ад прыметнікаў дзеясловы ўтвараюцца пры дапамозе суфіксаў *-а- (-я-), -е- (-э-), -ава-, -ніча-*: *гатовы — гатаваць, роўны — раўняць, багаты — багацець, прыгожы — прыгажэць, пусты — пуставаць, прысутны — прысутнічаць*.

Прэфіксальна-суфіксальным спосабам утвараюцца дзеясловы ад назоўнікаў, прыметнікаў, дзеясловаў: *знак — абазначыць, жывы — ажывіць, сухі — асушыць, мокры — змакрэць, гаварыць — прыгаварыць, гуляць — разгульваць, стукаць — пастукваць*.

5.6. Правапіс суфіксаў *-ава- (-ява-)* і *-ва-* ў дзеясловах

1. Калі ў 1-й асобе адзіночнага ліку дзеяслоў канчаецца на *-ую (-юю)*, у інфінітыве і прошлым часе пішацца суфікс *-ава- (-ява-)*: *зімью — зімаваць, пілюю — пілаваць, прапаную — прапанавать, працую — працаваць, малюю — маляваць, палюю — паляваць*.

2. Пасля адзіночных зычных і пасля спалучэння двух зычных, у якіх другі зычны — *не р, л, н*, пішацца суфікс *-ва-*:

выкónваць, навéдваць, перапíсваць, папярэ́джаць, абгóртваць і ін.

3. Пасля зычных **р, л, н** пішуцца суфіксы **-іва-, -ыва-**: *атры́мліваць, запэ́ўніваць, падкрэ́сліваць, разы́грываць і ін.*

5.7. Дзеепрыме́тнік — Діепрыкме́тнік

5.7.1. Вызначэнне дзеепрыметніка

Дзеепрыметнік — гэта неспрагальная форма дзеяслова, што абазначае дзеянне як прымету або ўласцівасць прадмета (асобы), якая праяўляецца ў часе: *асвэ́тлены сónцам лес, прысьпі́паная снёгам земля, скóшаная трава́*. Дзеепрыметнікі маюць асаблівасці дзеяслова і прыметніка.

Як і дзеясловы, дзеепрыметнікі маюць граматычныя катэгорыі часу (цяперашняга і прошлага), трывання і стану, а таксама кіруюць назоўнікам у сказе: *хваля́ючая сустрэ́ча за́ходзячае сónца, пра́чытаная кні́га, сплё́цены ко́шык*.

Як і прыметнікі, дзеепрыметнікі маюць формы роду, ліку і склону, а дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу — поўную і кароткую форму: *засе́яны ўча́стак, засе́яная паля́на, засе́яное по́ле; расчы́ненае акно́, расчы́неныя во́кны; кві́тнёючая я́блыня, кві́тнёючай я́блыні, кві́тнёючую я́блыню, кві́тнёючай я́блыняй; на́пбены конь — конь на́пбен; в́ысушаныя гры́бы — гры́бы в́ысушаны*.

Кароткія дзеепрыметнікі змяняюцца па родах і ліках, але не скланяюцца: *верш в́ывучан, ха́та пабудав́ана, лугі скóшаны*.

Дзеепрыметнік разам з паясняльнымі словамі ўтварае дзеепрыметнае словазлучэнне (укр. діепрыкетніковий зворót): *Неба, густа ўсе́янае зоркамі, пачынала святлець на ўсходзе*.

5.7.2. Утварэнне дзеепрыметнікаў

У сучаснай беларускай літаратурнай мове адрозніваюцца чатыры формы дзеепрыметнікаў: дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга і прошлага часу, якія абазначаюць прымету, уласцівасць з агульным значэннем «які ўтварае дзеянне» (*па́хнучая кветка, зелянёючае дрэ́ва, дрыжа́чыя ру́кі, узы́ходзячае сónца; пажайўце́лае лі́сце, засо́хшая трава́*); дзеепрыметнікі залежнага стану цяперашняга і прошлага часу, якія абазначаюць прымету, уласцівасць з агульным значэннем «які падвяргаецца дзеянню, з'яўляецца вынікам дзеяння» (*асуша́емыя, любі́мыя; на́пісаны, прывэ́зены, падня́ты*).

Дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга часу ўтвараюцца ад асновы дзеясловаў цяперашняга часу незакончанага трывання пры дапамозе суфіксаў **-уч-** (**-юч-**), **-ач-** (**-яч-**): *вяд-ўч-ыя кóлы, чырванé-юч-ыя рўжы, дрыж-áč-ыя галінкі, адыхóдз-яч-ыя цягнікі.*

У беларускай літаратурнай мове дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга часу ўжываюцца рэдка — пераважна ў мове навуковага і публіцыстычнага стыляў: *ціка́вчыя нас праблэмы, суправаджа́ючыя асобы, прадста́ячы з'езд і ін.* Яны выступаюць таксама як кампаненты ўстойлівых словазлучэнняў тэрміналагічнага характару (своеасаблівыя моўныя штампы): *басту́ючыя рабо́чыя, рўхаючыя сілы гісто́рыі.*

Дзеепрыметнікі цяперашняга часу з часціцай **-ся-** ў беларускай мове не ўжываюцца. Аднак яны зрэдку сустракаюцца ў публіцыстыцы пад уплывам рускай мовы (*развіва́ючыяся краіны, самаразгружа́ючыяся цяле́жкі, ху́тка рўхаючыяся прадме́ты, змага́ючыяся наро́ды, сцэляючы́ся мнагалéтнік, свéцячыяся кро́пкі і ін.*) і з'яўляюцца парушэннем літаратурнай нормы. У гэтых выпадках замест дзеепрыметнікаў трэба ўжываць прыметнікавыя ўтварэнні або апісальныя словазлучэнні: *краіны, якія сталі на шлях развіцця, самаразгрузныя цялежкі; прадметы, якія хутка рухаюцца; народы, якія змагаюцца, і т. п.*

Дзеепрыметнікі незалежнага стану прошлага часу ўтвараюцца ад асновы інфінітыва непераходных дзеясловаў пры дапамозе суфіксаў **-л-**, **-ш-**, **ўш-**: *пачырванé-ць — пачырванé-л-ы, пасivé-ць — пасivé-л-ы, даспé-ць — даспé-л-ы, узнік-ну-ць — узнік-ш-ае пы́танне, прыéха-ць — прыéха-ўш-ыя сябры́.* Формы з суфіксамі **-уш-**, **-ш-** больш характэрны для пісьмовай мовы. Але ў сучаснай беларускай моўнай практыцы павялічваецца ўжыванне дзеепрыметнікаў незалежнага стану прошлага часу з суфіксам **-л-**, якія выцясняюць формы з суфіксамі **-ўш-**, **-ш-**: *абамлéлы, загарéлы, задымéлы, заіне́лы, збялéлы, парыжéлы, паця́мнэлы, пачырванéлы, уцалéлы; азя́блы, аслéплы, завя́лы, засóхлы, збялéлы, зарóслы, зго́рклы, эжбóклы, зляжáлы, намóклы, пага́слы і ін.*

Дзеепрыметнікі залежнага стану цяперашняга часу ўтвараюцца ад асновы пераходных дзеясловаў цяперашняга часу незакончанага трывання пры дапамозе суфіксаў **-ем-** (I спражэнне) і **-ім-, -ым-** (II спражэнне): *чыта́-юць — чыта́-ем-ы (-ая, -ае, -ыя), люб-яць — люб-ім-ы (-ая, -ае, -ыя).* У сучаснай беларускай літаратурнай мове гэтыя дзеепрыметнікі ўжываюцца пераважна ў мове навуковага стылю, у мове газет і часопісаў: *запа́сы нармі́руемых срóдкаў, публіку́емая на́мі дакуме́нты, прадстаўля́емая рабо́ты, змест правóдзімых заня́ткаў і ін.*

Дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу ўтвараюцца ад асновы інфінітыва пераходных дзеясловаў закончанага трывання пры дапамозе суфіксаў **-н-, -ен-, -ан-, -т-**: *абстраля-ць — абстраля-н-ы, засея-ць — засея-н-ы, асвятл-і-ць — асвётл-ен-ы, запал-і-ць — запал-ен-ы, занёсці — занёс-ен-ы, запрас-і-ць — запрoш-ан-ы, дагледз-е-ць — дагледж-ан-ы, выраш-ы-ць — выраш-ан-ы, абў-ць — абў-т-ы, размы-ць — размы-т-ы, раскал-б-ць — раскол-ат-ы, сагну-ць — сагну-т-ы і ін.*

5.7.3. Пераход дзеепрыметнікаў у прыметнікі

Некаторыя дзеепрыметнікі могуць страчваць дзеяслоўныя прыметы (трывання, стану, часу) і развіваць якасныя значэнні, у выніку чаго яны пераходзяць у прыметнікі.

Найчасцей становяцца прыметнікамі дзеепрыметнікі незалежнага і залежнага стану цяперашняга часу з суфіксамі **-уч- (-юч-), -ач- (-яч-), -ем-, -ім-**: *бягучыя справы, дрымучы лес, знаёмы чалавек, калючы дрот, кіпучая кроў, любімы пісьмённік, ляжачы камень, нержавеючая сталь, неймірны падзвіг, рашучыя меры, стаячая вада, трасучы мароз і ін.*

Сярод дзеепрыметнікаў незалежнага стану прошлага часу часцей пераходзяць у прыметнікі формы з суфіксам **-л-** (*загарэлы твар, пажоўклае лісце, пажылы чалавек, спэлы яблык*), а з суфіксамі **-ўш-, -ш-** узмацняюць якасці прыметніка і страчваюць рысы дзеяслова рэдка: *заржавеўшая піла, высахшая трава*.

Дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу з суфіксамі **-ан-, -ен-, -н-, -т-** становяцца прыметнікамі тады, калі яны выражаюць пастаянную пазачасовую прымету і набываюць метафарычнае пераноснае значэнне: *абжытая хата, абвётраны твар, заслужаны настайнік, падсалоджанае слова і ін.*

5.8. Дзеепрыслоўе — Діепрыслівнік

5.8.1. Вызначэнне дзеепрыслоўя

Дзеепрыслоўе — гэта нязменная форма дзеяслова, якая абазначае дадатковае дзеянне і паясняе галоўнае дзеянне, выражанае дзеясловам-выказнікам: *«Не раскусіўшы арэх, зерня не з'ясі»* (прыказка).

У дзеепрыслоўі спалучаюцца прыметы дзеяслова і прыслоўя.

Дзеепрыслоўі ўтвараюцца ад дзеясловаў, захоўваюць іх асновы і лексічнае значэнне: *вывучыць — вывучыўшы, збуда-*

ваць — збудаваўшы, імкнўца — імкнуўся, прынесці — прынесшы, прыезджаць — прыезджаючы, распываць — распываючы, хвалявацьца — хвалюючыся і ін.

Як і дзеясловы, дзеепрыслоўі бываюць незакончанага і закончанага трывання (*адчыняць — адчыняючы, адчыніць — адчынiўшы, гаварыць — гавораць, сказаць — сказаўшы*), могуць быць пераходнымі і непераходнымі (*выкнвваючы заданне — выканаўшы заданне, будуючы дом — пабудаваўшы дом, распісваюцьца — распісваючыся*), зваротнымі і незваротнымі (*прытуліўшы — прытуліўшыся, радуючы — радуючыся*), маюць стан (але бываюць толькі незалежнага стану: *вяртаючы кнігу, спяваючы пэсню*).

Як і прыслоўі, дзеепрыслоўі не змяняюцца і прымыкаюць да дзеяслова: *асыпаючыся, распываючы, убачыўшы*.

Дзеепрыслоўе найчасцей ужываецца з паясняльнымі словамі, утвараючы разам з імі дзеепрыслоўнае слова злучэнне (укр. діепрiслiвникoвий зворoт): «Саломку выгнуўшы дугою, звісае колас над зямлёю» (Якуб Колас); «У небе, цягнучы за сабою бясконцую нітачку песні, падымаецца і трымацьца жаваранак» (Я. Скрыган).

5.8.2. Утварэнне дзеепрыслоўяў

Дзеепрыслоўі незакончанага трывання ўтвараюцца ад асновы цяперашняга часу дзеясловау I спражэння пры дапамозе суфікса *-учы (-ючы)*, ад дзеясловаў II спражэння — пры дапамозе суфіксаў *-ачы (-ячы)*: *iдуць — iд-учы, пiш-уць — пiш-учы, спява-юць — спява-ючы; бач-аць — бач-ачы, кoс-яць — кoс-ячы, хoдз-яць — хoдз-ячы*.

Дзеепрыслоўі закончанага трывання ўтвараюцца ад асновы iнфiнiтыва (або прошлага часу) пры дапамозе суфіксаў *-ўшы* (пасля галосных) і *-шы* (пасля зычных): *зразумé-ць — зразумé-ўшы, прачытá-ць — прачытá-ўшы, раскiну-ць — раскiну-ўшы; абтрóс-ці — абтрóс-шы, прабéг-ці — прабéг-шы, прынэс-ці — прынэс-шы*. Ад асноў прошлага часу: *прывéс-ці — прывяд-ўць — прывé-ў — прывéў-шы, сплэс-ці — сплят-ўць — сплэ-ў — сплэў-шы; вiсахну-ць — вiсах — вiсах-шы, намoк-ну-ць — намoк — намoк-шы; спяч-ы — спэк — спэк-шы*.

5.8.3. Ужыванне дзеепрыслоўяў

Ужываючы дзеепрыслоўі, трэба помніць, што ў сказе яны заўсёды абазначаюць дадатковыя дзеянні той самай асобы ці прадмета, што і дзеяслоў-выказнік, да якога адносіцца дзеепрыслоўе: «Цiха калосе схiлiўшы галовы, шэпчацца ў межах палéў» (Якуб Колас).

Нельга ў адным сказе ўжываць дзеепрыслоўе і дзеяслоў-выказнік, якія абазначаюць дзеянні розных асоб або прадметаў; гэта — парушэнне літаратурнай нормы. Напрыклад, нельга сказаць так: *Падымаючыся на гару, у турыстаў парваліся вяроўкі. Гледзячы праз акно вагона, успамінаюцца малюнкi роднага краю. Падыходзячы да школы, у вучняў узнікла спрэчка.* Гэтыя сказы можна пабудаваць так: *Калі турысты падымаліся на гару, у іх парваліся вяроўкі. Гледзячы праз акно вагона, успамінаеш малюнкi роднага краю. Падыходзячы да школы, вучні наспрачаліся.*

6. ПРЫСЛОЎЕ — ПРЫСЛІВНИК

6.1. Вызначэнне прыслоўя

Прыслоўе — гэта самастойная нязменная часціна мовы, якая абазначае прымету дзеяння, стану, якасці або ўласцівасці, зрэдку — прымету прадмета: *Стайць (дзе?) навокал густы лес. Партызаны сабраліся (як?) хутка. Летняя ноч (у якой ступені?) вельмі кароткая. Ціха гучала размова (якая?) па-беларуску. У доме (якім?) насупраць адкрылі цырульню.*

Характэрнай асаблівасцю прыслоўяў з'яўляецца іх нязменнасць: яны не спрагаюцца і не скланяюцца, не маюць форм роду і ліку. Але прыслоўі, утвораныя ад якасных прыметнікаў, маюць ступені параўнання. У сказе прыслоўі найчасцей выступаюць у ролі акалічнасці.

6.2. Разрады прыслоўяў паводле значэння

Паводле значэння прыслоўі падзяляюцца на азначальныя і акалічнасныя.

Да а з н а ч а л ь н ы х адносяцца наступныя групы прыслоўяў:

а) я к а с н ы я (адказваюць на пытанне *як?*): *асцяроўжана, вёсела, глўха, гораха, прыёмна, урачыста, ціха, шчыра;*

б) к о л ь к а с н ы я, якія выражаюць колькасць дзеяння, яго інтэнсіўнасць або мяжу, адказваюць на пытанні *колькі? як многа? да якой ступені?*: *шмат перадумаў, двойчы спазніўся, крыху непакойўся, надта важная справа, зусім блізка, даволі высокая, знішчылі дашчэнтку, згарэла датля, напрацаваўся ўвобло;*

в) прыслоўі с п о с а б у д з е я н н я, якія абазначаюць, якім чынам адбываецца дзеянне, і адказваюць на пытанні *як? якім чынам?*: *гаварыў шэптам, ішбў хўтка, апраўўся па-летнjamу.*

А к а л і ч н а с н ы я прыслоўі абазначаюць знешнія абставіны і матывы дзеяння. Яны дзеляцца на наступныя рады:

а) прыслоўі м е с ц а абазначаюць месца і кірунак дзеяння, адказваюць на пытанні дзе? куды? адкуль? дакуль?: *там, тут, дзесьці, вобдаль, навкал, насупраць, увёрсе, унізе, пасярэдзіне, дадому, дахаты, кудысьці, напэрад, адгэтуль, здалёку, дасюль, датыль, данізу, даверху, пагэтуль;*

б) прыслоўі ч а с у ўказваюць калі, як доўга адбываецца дзеянне, з якога часу працягваецца: *заўсёды, здаўна, зімбой, змалку, лётась, надбечы, сёння, спрадвёку, улётку, уночы, учора, цяпер, штогод, штодзень;*

в) прыслоўі п р ы ч ы н ы абазначаюць чаму, з якой прычыны адбываецца дзеянне: *згарача, здуру, спрасонку, чамусьці, без дай прычыны і ін.;*

г) прыслоўі м ё т ы абазначаюць, для чаго, навошта, з якой мэтай адбываецца дзеянне: *знарок, назло, напаказ, наперакор, нарокам, наймысна, незнарок, сумысля і ін.*

6.3. Ступені параўнання прыслоўяў

Якасныя прыслоўі, утвораныя ад якасных прыметнікаў, маюць вышэйшую і найвышэйшую ступені параўнання, якія бываюць простыя (сінтэтычныя) і складаныя (аналітычныя).

Простая форма вышэйшай ступені параўнання прыслоўяў утвараецца пры дапамозе суфікса **-ей** (**-эй, -ай**): *весел-а — весял-эй, бліз-к-а — бліж-эй, добра-а — дараж-эй (дарож-ай), зручн-а — зручн-эй, мякк-а — мякч-эй, сых-а — суш-эй, ціх-а — ціш-эй, хутк-а — хутч-эй*: суплетыўныя формы: *добра — лепш (лёпей), дрэнна — горш (гэрай), многа — больш (бóлей), мала — менш (мэней).*

Складаная форма вышэйшай ступені параўнання ўтвараецца спалучэннем слоў *больш, менш* і якасных прыслоўяў: *больш дакладна, больш рашуча, менш яскрава, менш удала і г. д.*

Простая форма найвышэйшай ступені параўнання прыслоўяў утвараецца ад простаі формы вышэйшай ступені пры дапамозе прыстаўкі **най-**: *найбольш, найдаражэй, найзручней, наймацней, найлёпш, наймэніш, найчасцей і ін.*

Складаная форма найвышэйшай ступені ўтвараецца далучэннем да прыслоўяў слоў *надзвычай, найбольш, наймэніш*, а таксама спалучэннем форм вышэйшай ступені і слоў *за ўсё, за ўсіх; найбольш рашуча, наймэніш выразна, больш за ўсё, менш за ўсіх, хутчэй за ўсіх.*

6.4. Формы прыслоўяў са значэннем ацэнкі і меры якасці

Якасныя прыслоўі, абазначаючы высокую ці нізкую меру якасці без параўнання, адначасова выражаюць пэўныя экспрэсіўныя адценні (ласкальнасці, зневажальнасці, пагарджальнасці і ін.): *асцяро́жненька, ху́ценька, ціхенька, страшэ́нна*. Гэтыя формы ўтвараюцца пры дапамозе суфіксаў **-еньк-** (**-аньк-**) з экспрэсіўным адценнем ласкальнасці, зрэдку — **-енечк-** (**-анечк-**) са значэннем больш высокай меры якасці: *добра́нька, нізенька, ранэ́нька, роўненька, ско́ранька, хо́рашанька, ціхенечка, памале́нечку*.

У асобных прыслоўях ужываюцца суфіксы **-ўтк-** (**-ютк-**), **-ўсеньк-** (**-юсеньк-**), **-ўсенечк-** (**-юсенечк-**): *ціху́тка, раню́тка, таню́тка; ціху́сенька, раню́сенька, таню́сенька; ціху́сенечка, раню́сенечка, таню́сенечка*, а таксама суфіксы **-э́нн-** (**-э́нн-**), **-э́зн-**, **-э́разн-**, якія надаюць прыслоўю значэнне празмерна вялікай меры якасці з адценнем непахвальнасці, пагарджальнасці: *страшэ́нна, высачэ́зна, даўжэ́зна, даўжэ́разна*.

Суфікс **-ават-** надае прыслоўям значэнне непаўнаты якасці: *далекава́та, ранав́ата, халаднава́та* і ін.

6.5. Утварэнне прыслоўяў

Прыслоўі ўтварыліся і ўтвараюцца ад усіх самастойных часцін мовы рознымі спосабамі: суфіксальным (*бяго́м, даўно́, двойчы, што́сьці*), прэфіксальным (*зана́дта, зайчо́бра, некалі, няме́ла, наводда́ль, паабáпал*), прэфіксальна-суфіксальным (*адра́зу, зрэ́дку, паро́ўну, спайна́, угары́, удво́х*), словаскладаннем (*штодзэ́нь, штого́д, міжво́лі, далёка-далёка, даўно́-даўно́, дзе́нідзэ́, перш-напéрш, сюды́-туды́* і ін.).

Невялікая група прыслоўяў утварылася даўно, ад такіх слоў, якіх у сучаснай беларускай мове ўжо няма (*дасю́ль, дату́ль, знячэ́ўку, спакваля́, трóхі, цяпéр* і ін.), іншыя (іх пераважная большасць) утварыліся пазней і яшчэ ўтвараюцца, і таму выразна відаць, ад якіх слоў і форм яны ўзніклі:

1) ад назоўнікаў: *дагары́, дадо́му, дахаты́, збоку́, беспераста́нку, бяско́нца, вобзэ́млю, вобма́цкам, зняна́цку, услéд, пакрысе́, патро́ху, наадрэ́з, навывéт, нацянькі́, наярэ́сцігі «навперейми», навыварат, но́ччу, навывэ́радкі, назі́ркам, найце́кі, наярэ́ймы, наярэ́дадні, навсды́бе, упры́сядкі, падча́с, папра́ўдзе, пады́спадам «під сподом», удзэ́нь, увэ́рсе, навэ́рсе, уно́чы, упо́цэмку* і ін. Як бачым, пераход назоўнікаў з прыназоўнікамі ў прыслоўі адлюстроўваецца на пісьме ў злітным напісанні. Аднак у некаторых выпадках захсўваецца асобнае напісанне: *у ахво́ту, у нагу́, без аглядкі́, без разбо́ру,*

да зарэзу, да смаку, на славу, на бягу, на хаду, на ляду, на смех, на вока, у абрэз, у абхват, у абдымку, праз мэру, з аглядкай і ін.;

2) ад прыметнікаў: бадзёра, шчыра, ярка, дабяла, дачыста, знешне, збольшага, злёгка, зачаравана, лішне, літаральна, падбўгу, па-святóчнаму, па-вясно́ваму, па-ранейшаму, па-лётняму, па-салаўінаму, па-мо́йму, па-тво́йму, па-сво́йму, па-братэ́рску, па-сусе́дску, па-белару́ску, па-ру́ску, па-францу́зску, па-студэ́нцку, па-танкі́цку, па-прыяце́льску, па-чалавечы, па-дзіцячы, па-воўчы, па-мядзвэ́жы, сумесна, напрапа́лю, урукапа́шную, уручную, усяля́ю;

3) ад лічэбнікаў: удвух, удзвюх, удвайх, утрóх, утрайх, учатырóх, уцацвярых, упяцёх, упяцярых, ушасцёх, ушасцярых; удвая (удво́е), утрая (утро́е), на́двае, адно́йчы, дво́йчы, трóйчы, спярша́, па-друго́му, перш-напéрш, заадно́, у адно́ і ін.;

4) ад займеннікаў: прыслоўі ад займеннікаў можна падзяліць на дзве групы:

а) найбольш архаічныя прыслоўі, якія ўтварыліся ад займеннікаў даўно і ў сучаснай мове ўспрымаюцца як невытворныя: сюды́, дасю́ль, адсю́ль, тады́, туды́, адту́ль, да-ту́ль, так, калі́, куды́, адку́ль, даку́ль, паку́ль, дзе, усю́ды, заўсе́ды, іна́чай, іна́кш, нэ́дзе, нэ́калі, нэ́куды, нідзе́, ніко́лі, ніку́ды;

б) прыслоўі, у якіх выразна выступае сувязь з сучаснымі займеннікамі: што́, што́сьці́, чаго́, чаго́сьці́, чаму́, чаму́сьці́, нашто́, навошта́, пачым, таму́, заты́м, пóтым, на́дта, па-мо́йму, па-тво́йму, па-сво́йму, па-ва́шаму, па-іхняму, зусім, ніяк, ніко́лькі, ніко́лечкі;

5) ад дзеяслоўных форм: бліку́ча; рашу́ча, узнёсла; дзеепрыслоўі збліжаюцца з прыелоўямі (рабі́ў уме́ючы, расказа́вай сто́ячы, гавары́ў заіка́ючыся, ішоў не спяша́ючыся, бег не агляда́ючыся), але тут яны ўсё-такі дзеепрыслоўі, а прыслоўямі сталі толькі некалькі: жы́вэ прыпява́ючы, ішоў краду́чыся і ін.;

некалькі прыслоўяў у беларускай мове паходзяць ад старажытных дзеепрыслоўяў: нэ́хаця, за́гадзя, як ма́гá, гб́дзе. Асобна стаіць прыслоўе *чуць* (анічу́ць, чу́тачку).

У гутарковай мове сустракаюцца прыслоўі, утвораныя ад дзеяслоўных асноў пры дапамозе суфікса *-ма*; яны ўжываюцца звычайна з дзеясловамі таго ж кораня і маюць узмацняльнае значэнне: гу́льма гуляе, ле́жма ляжы́ць, бе́гма бяжы́ць;

б) ад прыслоўяў пры дапамозе прыставак *за-*, *на-*, *не-* (*ня-*), *ні-* і постфіксаў *-сьці*, *-небудзь*: за́гу́ста, за́глыбо́ка, завысо́ка, зато́нка; надбў́га, назаўсе́ды, назаўтра, назу́сім, наве́чна, нако́лькі, насто́лькі; нядо́бра, невысо́ка, няма́ла.

недалёка; дзэсьці, калісьці, куды-небудзь; нідзе, ніколі, нікуды, ніяк, ніадкуль;

7) складаныя прыслоўі: *басанож, абáпал, самóхаць, мімахóдзь, штогóд, штодзéнь, штонóч, штовéчар, штомінўты, раз-пóраз, больш-мениш, любá-дóрага, вóляй-невóляй, даўным-даўно́, ма́ла-памáлу, перш-напéрш, век-вяко́м, адзін-адным, сяк-так, сям-там, далéй-бóлей, сюды-туды, рáна-пóзна, мно́га-ма́ла, вóляй-нявóляй.*

6.6. Фразеалагізмы ў ролі прыслоўяў

У беларускай мове ёсць прыслоўныя фразеалагічныя звароты. Гэта ўстойлівыя звароты, у якія ўваходзіць адзін і той жа назоўнік у розных склонавых формах: *дзень у дзень, год у год, душа́ ў душў, нага ў нагў, лоб у лоб, слова ў слова, крок за крокам, раз за разом, з дня на дзень, з мінўты на мінўту, адзін на адзін, год ад гóду, час ад чáсу, дзень пры дні.*

У ролі прыслоўяў могуць выступаць цэлыя ўстойлівыя звароты: *без дай рáды, без дай прычыны, у са́мы раз, на ўсе лады́, на сваé вочы, з гóрам папалáм, адным ма́хам, раз назаўсёды, на скорую рукў, як піць даць, як ма́е быць, як ні ў чым не бывáла, куды́ вóчы глядзяць, то́лькі што, ма́ла калі, рэ́дка калі, рэ́дка дзе, скла́ўшы ру́кі, сця́ўшы зу́бы, не пакла́даючы рук, закаса́ўшы рукавы́ і ін.*

6.7. Правапіс прыслоўяў

Пішуцца р а з а м:

1) прыслоўі, утвораныя ад назоўнікаў ва ўскосных склонах: *адра́зу, даве́рху, дадóм, дані́зу, даха́ты, збóку, зве́чара, зза́ду, зве́рху, зні́зу, набóк, наве́рх, назáд, напакáз, напéрадзе, пабл́ізу, увéрсе, увóсень, угары́, уда́ль, удзéнь, уні́з, уні́зе і ін.;*

2) прыслоўі, утвораныя ад кароткіх і поўных прыметнікаў: *збл́ізу, збóльшага, злё́ва, зрэ́дку, напра́ва, непадалёку, пабл́ізу, памáлу, паці́ху, падо́ўгу, увéрсе, увóсень, угары́, уда́ль, удзéнь, уні́з, уні́зе, урассы́пнёю (але: у адкры́тую) і ін.;*

3) прыслоўі, утвораныя ад лічэбнікаў: *заадно́, на́двае, на́трае, удвóх, утрóх, удзвóх, удваі́х, утраі́х, удвая́, утрая́;*

4) прыслоўі, утвораныя ад займеннікаў пры дапамозе прэфіксаў: *зусі́м, наве́шта, нашто́, нізавéшта, по́тым;*

5) прыслоўі, утвораныя ад прыслоўяў пры дапамозе прэфіксаў *за-, на-, не- (ня-), ні-,* а таксама суфікса *-сьці*: *зага́дзя, залéтаць, замно́га, заты́м, наве́кал, надбóўга, назаўсёды, назу́сі́м, напéрадзе, насупраць, незадо́ўга, ненадо́ўга, нясме́ла, нéдзе, ніко́лі, ніку́ды, дзэсьці, калісьці, кудысьці, хто́сьці, ча́мусьці, што́сьці;*

б) складаныя прыслоўі, першай часткай якіх з'яўляецца займеннік *што* (*штодзень, штогод, штораз*) і складаныя прыслоўі *таксама, тамсама, гэтаксама, мімаволі, мімаходам*.

Пішуцца праз злучок (дэфіс):

1) прыслоўі з прэфіксам *па-*, утвораныя ад парадкавых лічэбнікаў: *па-першае, па-другое, па-трэцяе*;

2) прыслоўі з прэфіксам *па-* ў формах на *-бму, -аму, -яму, -йму, -ску, -цку, -ы*: *па-баявбму, па-рбзнаму, па-нашаму, па-лётняму па-твбйму, па-беларўску, па-балгарску, па-брацку, па-студэнцку, па-дзіцячы, па-вбўчы, па-чалавёчы*;

3) складаныя прыслоўі, у якіх паўтараюцца аднолькавыя або блізкія словы: *высока-высока, ціха-ціха, ледзь-ледзь, чуць-чуць, дзе-нідзэ, калі-нікалі, раз-пбраз, мала-памалу, сям-там*;

4) прыслоўі з прэфіксам *абы-* і суфіксам *-небудзь*: *абыдзе, абы-хто, абы-куды, абы-як, дзе-небудзь, калі-небудзь*.

Заўвагі. 1. Прыслоўі з часціцамі *бы* (б), *жа* (ж) пішуцца асобна: *тут бы, даўно б, там жа, тады ж*.

2. Фразеалагічныя злучэнні, у якіх паўтараецца адно і тое ж слова ў розных склонах, пішуцца асобна: *адзін на адзін, дзень у дзень, з дня на дзень, з хвілін на хвіліну, рука ў руку, след у след, час ад часу і ін.*

7. СЛОВЫ КАТЭГОРЫІ СТАНУ

7.1. Вызначэнне катэгорыі стану

Словы катэгорыі стану (безасабова-прэдыкацыйныя словы) — гэта група нязменных слоў, якія абазначаюць стан прыроды або чалавека і выконваюць ролю выказніка ў безасабовых сказах: «*У хаце стала ясна, шырэй і прасторней*» (Т. Хадкевіч); «*Дужа холадна на дварэ*» (І. Шамякін); «*Міколку стала вельмі гарача, падкашваліся ногі*» (М. Лынькоў).

7.2. Класіфікацыя слоў катэгорыі стану паводле значэння

У залежнасці ад значэння ў сучаснай беларускай мове выдзяляюцца такія групы безасабова-прэдыкацыйных слоў, якія могуць абазначаць:

а) фізічны і псіхічны стан чалавека або жывой істоты: *балюча, вёсела, добра, лёгка, прыёмна, радасна, сбрамна, сўмна, смешна, цяжка*;

б) стан прыроды або навакольнага асяроддзя: *горача, глўха, дўшна, свётла, утўльна, хмўрна, хбладна, цёмна, цёпла, цёсна, ціха, чыста*;

в) ацэнку якога - небудзь стану або становішча: *блізка, далёка, лёгка, пазна, рана, прыгожа, урачыста, хораша, цяжка, шкода* і ін.;

г) меру чаго - небудзь: *даволі, дастаткова, дбсьць, мала, многа*;

д) неабходнасць, магчымасць ці немагчымасць дзеяння: *можна, неабходна, нельга, немагчыма, трэба* і ін.

Безасабова-прэдыкатыўныя словы не скланяюцца, не спрагаюцца, не змяняюцца па родах і ліках. Але яны, як і якасныя прыслоўі, могуць мець формы ступеней параўнання (*весела — весалей, радасна — радасней, цяжка — цяжэй*) і формы суб'ектыўнай ацэнкі (*сумна — сумнавата, добра — дббранька, цёпла — цёпленька*).

8. ПРЫНАЗОЎНІК — ПРИЙМЕННИК

8.1. Вызначэнне прыназоўніка

Прыназоўнік — гэта службовая часціна мовы, якая ўдакладняе значэнні ўскосных склонаў і выражае адносіны паміж назоўнікам (займеннікам, лічэбнікам) і іншымі словамі ў сказе. Часцей за ўсё прыназоўнікі спалучаюцца з назоўнікамі і стаяць перад імі.

8.2. Утварэнне прыназоўнікаў

Паводле паходжання прыназоўнікі падзяляюцца на невытворныя і вытворныя (укр. прыменнікі непохідні і похідні).

Невытворныя прыназоўнікі: *а, аб, ад, без, да, для, дзеля, з (са), за, к (ка), ля, на, над, па, пад, паўз, пра, праз, пры, у (ва), цэраз; з-за, з-пад, па-за, па-над*.

Вытворныя прыназоўнікі паходзяць ад слоў — самастойных часцін мовы:

1) ад назоўнікаў ва ўскосных склонах з прыназоўнікамі і без іх: *з выпадку, з мэтай, з прычыны, з боку, за выключэннем, на працягу, на чале, пры дапамозе, па лініі, па меры, у выніку, у галіне, у параўнанні з, у сувязі з, у адпаведнасці з, у адносінах да, у залежнасці ад, у час, у імя, у ролі; шляхам, перад*;

2) ад прыслоўяў:

а) словы, якія канчаткова перайшлі ў прыназоўнікі і як прыслоўі ўжо не ўжываюцца: *акрамя, апрача (апроч), замест, каля, накіонт, паводле, сярод*;

б) словы, якія захавалі прыслоўныя значэнні месца або часу і ў сучаснай мове могуць ужывацца і як прыслоўі, і як

прыназоўнікі: *абáпал* (паабáпал), *вакóл* (навóкал), *міма*, *на-супраць*, *насу́страч*, *напéрадзе* (упéрадзе), *напярэ́дадні*, *пас-ля*, *побач*, *паблізу*, *скрозь*, *сярóд*, *узбóўж*, *упóперак* і ін.

Некаторыя прыназоўнікі ўтварыліся ў выніку злучэння прыслоўя з невытворнымі прыназоўнікамі: *вóддаль ад*, *збóку ад*, *згóдна з*, *незале́жна ад*, *побач з*, *пóплеч з*, *пóруч з*, *ра́зам з*, *слéдам за* і ін.;

3) ад дзеясловаў (дакладней — ад дзеепрыслоўяў, якія перайшлі ў прыназоўнікі): *дзя́куючы*, *выкляча́ючы*, *ук-ляча́ючы*, *канча́ючы*, *не лічачы*, *гледзячы на*, *нагледзячы на*, *па-чына́ючы з*. Ужываюцца яны пераважна ў публіцыстычным, канцылярска-дзелавым і навуковым стылях мовы.

8.3. Некаторыя асаблівасці ўжывання прыназоўнікаў

Ва ўжыванні прыназоўнікаў у беларускай мове назіраюцца шматлікія асаблівасці, якія з'яўляюцца яе адметнай рысай:

1. Пры дзеясловах руху (*ісці*, *бегчы*, *ехаць*, *плыць*, *ляцець*) і волевыяўлення (*адпра́віць*, *выпра́віць*, *пасла́ць*, *прысла́ць*), калі яны выражаюць мэту дзеяння, ужываецца прыназоўнік *на* з вінавальным склонам: *пабéг у магазін на чай*, *пайшлá на вадú*, *паéхаў у лес на сéна*, *паслáлі на до́ктара*. Ужыванне прыназоўніка *за* з гэтым значэннем — адхіленне ад літаратурнай нормы. Канструкцыі з прыназоўнікам *за* (*пайсці за вадбú*, *бегчы за бацькам*) у беларускай мове паказваюць не мэту дзеяння, а яго кірунак, напрамак.

Заўвага. У спалучэнні з назоўнікамі *ягады*, *грыбы* і іх назвамі ўжываецца прыназоўнік *у* з вінавальным склонам; *пайсці ў ягады* (*у суніцы*, *у маліны*, *у чарніцы*), *адпра́віць у грыбы*.

2. Для выражэння прадмета мовы, думкі, пачуцця (пры дзеясловах *ве́даць*, *гавары́ць*, *ду́маць*, *клапаці́цца*, *майча́ць*, *непакóіцца*, *хвалява́цца*, *шапта́ць* і пад.) звычайна ўжываецца прыназоўнік *пра* з вінавальным склонам: *ду́май пра сястру́*, *ве́дай пра гэ́та*, *расказа́ў пра сям'ю́*, *гавары́лі пра му́зыку*, *клапаці́лася пра бацько́ў*.

Заўвага. У афіцыйна-дзелавым стылі і ў мастацкіх творах ужываецца таксама прыназоўнік *аб* з месным склонам: *дэкрéт аб зямлі*, *закон аб школе*, *клапаці́цца аб выканáнні пláна*, *паду́маць аба мне*.

3. Пры дзеясловах, якія абазначаюць эмоцыі, перажыванні і пад. (*дзіві́цца*, *жартава́ць*, *здэ́кавацца*, *кпі́ць*, *насмяха́цца*, *падсмéйвацца*, *смяя́цца*, *це́шыцца*) і адпаведных назоўніках (*жа́рты*, *здэ́кі*, *кпі́ны*, *насме́шкі*, *смех* і ін.), як правіла, ужываецца прыназоўнік *з* (*са*) з назоўнікам (або займеннікам) у родным склоне: *здэ́кавацца з живе́лы*, *смяя́ліся з яго́*, *це́шыўся з дзяцця́й*.

Прыназоўнік з з творным склонам ужываецца і пры дзеяслове *жаніцца*: *Ён ажаніўся з Ганнай*.

4. Для выражэння пачуцця смутку, гора, жалю, тугі (пры дзеясловах *бедавіць*, *плакаць*, *сумаваць*, *тужыць* і адпаведных дзеяслоўных назоўніках) ужываецца прыназоўнік *на* з назоўнікам у месным склоне: *сумавалі на роднай зямлі*, *тужылі на памёршаму сыну* (ва ўкраінскай мове з дзеясловамі гэтай семантычнай групы звычайна спалучаюцца назоўнікі ў форме творнага склону з прыназоўнікам *за*: *плаче мати за сином*).

Заўвагі. 1. Пры выражэнні прасторавых, часавых, аб'ектных і іншых значэнняў назоўнікі з прыназоўнікам *на* ўжываюцца толькі ў форме меснага, а не давальнага склону: *Мы до ўга хадзілі на палях і лугах*. *Люблю чытаць на вечарах*. *Сястру зразумела на вачах*. *Пайшоў гул на зялёных лясах*. *Кабзар ударыў на струнах бандуры* (параўн. у рускай мове: *по вечерам, по глазам, по лесам, по струнам*).

2. Замест канструкцый з прыназоўнікам *на* ў беларускай мове часта выкарыстоўваюцца канструкцыі з іншымі прыназоўнікамі (*з, праз, на, над, у, паводле*) або без прыназоўнікаў: *пісаць на адрас* (=укр. *писати на адресу*), *вызначаць на смак*, *смуткаваць з прычыны* (=укр. *з приводу*), *адрознівацца значэннем, малы памёрам, новы як жанрам, так і формай, паводле баявых статытаў* і т. п.).

Прыназоўнік *на* ўжываецца і ў канструкцыях з часавым значэннем тыпу *прыехаць на восені*, *сустрэцца на вясне*.

5. Прыназоўнік *за* з вінавальным склонам часта ўжываецца пры іменнай частцы састаўнога выказніка: *будзь за сведку*, *быў у пана за пастуха*, *стала за гаспадыню ў хаце*, *выдавай сябе за журналіста*, *застаўся за камандзіра*.

Пры форме вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў і прыслоўяў звычайна ўжываецца прыназоўнік *за* з вінавальным склонам (*лепшы за яго*, *старэйшы за брата*, *хутчэй за ўсіх*) і радзей — прыназоўнік *ад* з родным склонам (*лепшы ад яго*; *Гэта кватэра намнога лепша ад маёй кватэры*).

6. Словазлучэнні з прыназоўнікам *за* ўжываюцца ў беларускай мове пры вызначэнні адлегласці (як і ва ўкраінскай мове): *Вёска была за пяць кіламетраў*; *Яго знайшлі метраў за сорак ад старога дуба* (укр.: *Село было за п'ять кілометрів*; *Його знайшли метрів за сорок від старого дуба*, але руск.: *Деревня была в пяти километрах*; *Его нашли метров в сорока от старого дуба*).

7. Прыназоўнік *на* з вінавальным склонам шырока ўжываецца пры дзеясловах *бачыць* і *слухаць* (*чуць*) у канструкцыях *бачыць на ўласныя* (*сваё*) *вочы*, *чуць на ўласныя* (*сваё*) *вухы*, а таксама пры дзеяслове *хварыць* і прыметніку *хворы*: *хварыў на грып*, *хворы на бранхіт*.

8. Прыназоўнік *між* (*паміж*) пры абазначэнні месца ўжываецца з родным склонам: *«Між дрэвамі агонь палае. Паміж вольхай рака, як штодзень не бурліць»* (Я. Купала). Але су-

стракаюцца і канструкцыі з творным склонам: *гаварыць паміж сабою*; «Раз пад вечар між жытамі Ганна з поля йшла адна» (Якуб Колас); *Паміж садамі віднелася рака*.

9. Для выражэння самых разнастайных аб'ектных адносін ужываюцца прыназоўнікі *праз, цераз* (*ісці праз лес, прыехаць праз тыдзень, спазніцца праз цябэ, перайсці цераз дарогу, гаварыць праз сон*), якім ва ўкраінскай і рускай мовах адпавядаюць розныя прыназоўныя канструкцыі.

Калі словазлучэнні з прыназоўнікам *праз* выражаюць прычынныя адносіны (*спазніліся праз цябэ*), то ім адпавядаюць ва ўкраінскай мове словазлучэнні з прыназоўнікам *чэрэз* (*спізналіся чэрэз тебе*), у рускай мове — з прыназоўнікам *из-за* (*опоздали из-за тебя*):

Пры выражэнні лакальных і тэмпаральных (часавых) адносін (*ідзе праз вароты, прыйшоў праз дзень*) беларускім словазлучэнням з прыназоўнікам *праз* адпавядаюць украінскія і рускія з прыназоўнікам *чэрэз*: укр. *іде чэрэз ворта, прыйшов чэрэз день*, руск. *идет чэрэз ворта, пришел чэрэз день*.

Беларускім словазлучэнням *праз сон, праз смех, праз слёзы* і пад., якія паказваюць, як пэўнае дзеянне адбываецца, ва ўкраінскай мове адпавядаюць канструкцыі з прыназоўнікам *крізь* (*смятисся крізь сон, гаворити крізь сміх, розпавіда-ти крізь слёзи*), у рускай — з прыназоўнікам *сквозь* (*сме-яться сквозь сон, говорить сквозь смех, рассказывать сквозь слезы*).

8.4. Правапіс прыназоўнікаў

1. Простыя прыназоўнікі (якія складаюцца з аднаго слова) пішуцца разам: *паабáпал, навóкал, накóнт, напéрадзе, насúстрач, насúпраць, павóдле, паміж, пасярéдзіне, упéрад*.

2. Складаныя прыназоўнікі (утвораныя шляхам спалучэння двух невытворных прыназоўнікаў) пішуцца праз злучок (дэфіс): *з-за, з-пад, па-за, па-над, з-па-над, з-па-за* і ін.

3. Састаўныя прыназоўнікі пішуцца асобна: *за кошт, з боку, з мэтай, з прычыны, на аснове, на працягу, на чале, пры дапамóзе, у адносінах, у выніку, у гóнар, у ім'я, у ліку, у справе, у сэнсе, у час; на чале з, па шляху да, у адказ на, у адносінах да, у адпавéднасці з, у адрóзненне ад, у залéжнасці ад, у кірунку да, у параўнанні з, у сувязі з* і ін.

4. Прыназоўнікі *аб, к, пэрад, над, пад* у становішчы перад займеннікам *мне* — *мною* пішуцца з додатковым *а*: *ка мне, аба мне, перада мною, нада мною*.

5. Прыназоўнік *у* перад словамі, якія пачынаюцца з *у*, замяняецца прыназоўнікам *ва*: *ва ўзрóсце, ва ўспамінах, ва ўжытку, ва ўніверма́зе, ва ўніверсітэце, ва Украіне, ва ўсіх*.

6. Перад словамі, якія пачынаюцца спалучэннем зычных, дзе першы *з, с, ж, ш, м*, замест прыназоўніка з вымаўляецца і пішацца прыназоўнік *са*: *са збору, са станцыі, са Жлббіна, са жмёню, са шкóлы, са мнбю*.

9. ЗЛУЧНІК — СПОЛУЧНИК

9.1. Вызначэнне злучніка

Злучнік — гэта службовая часціна мовы, якая не мае лексічнага значэння і служыць для сувязі слоў, словазлучэнняў і сказаў.

9.2. Класіфікацыя злучнікаў

Паводле паходжання злучнікі падзяляюцца на невытворныя і вытворныя.

Невытворныя злучнікі не суадносяцца з іншымі часцінамі мовы: *і, а, ды, бо, але, ці* і ін.

Вытворныя злучнікі ўтварыліся ад іншых часцін мовы і знаходзяцца з імі ў аманімічных адносінах: *хто, што, таму, калі, як, быццам, хоць, аднак, пакуль, затое, чый, які; таму што, пасля таго як, нягледзячы на тое што* і ін.

Паводле саставу злучнікі бываюць простыя і састаўныя.

Простыя злучнікі складаюцца з аднаго слова (*а, але, ды, бо, што, калі, пакуль, хіба, куды* і ін.).

Састаўныя злучнікі складаюцца з некалькіх слоў пераважна займеннікавага ці прыслоўнага паходжання; яны выступаюць як адна функцыянальная адзінка: *а то, таму што, як толькі, для таго каб, пасля таго як, тым часам як* і ін.

Паводле ўжывання злучнікі бываюць адзіночныя, паўторныя і парныя.

Адзіночныя злучнікі (*а, але, ды, бо, як, каб, хоць, які* і ін.) звычайна ўжываюцца ў сказе адзін раз і не паўтараюцца пры аднародных членах сказа ці частках складанага сказа.

Паўторныя злучнікі (*і — і, ні — ні, то — то, ці — ці, або — або, не то — не то* і ін.) паўтараюцца пры кожным члене сказа ці частцы складанага сказа.

Парныя злучнікі (*не толькі — але і, не то што — але (і), калі — то, як — так (і), хоць (і) — але (ды, аднак, усё ж)* і ін.) складаюцца з дзвюх частак, адна з якіх адносіцца да аднаго члена сказа ці часткі складанага сказа, другая — да іншага: «*Хоць дзядзька наш не паляўнічы, ды меў ахвоту і да дзічы*» (Якуб Колас).

П а з н а ч е н н ю злучнікі падзяляюцца на злучальныя, падпарадкавальныя і паясняльныя (укр. з'еднувальні, падпарадкавальні і пояснювальні сполучнікі).

З л у ч а л ь н ы я злучнікі служаць для сувязі раўнапраўных сінтаксічных канструкцый — аднародных членаў ці частак складаназлучанага сказа. Да іх адносяцца спалучальныя злучнікі *і, ды* (са значэннем *і*), *як — так і, ні — ні*; супастаўляльныя *а, але, ды, дык, аднак, адно, толькі, затое, а то, не толькі — але і ін.*; пералічальна-размеркавальныя *або, ці, або — або, ці — ці, не то — не то, ці то — ці то і ін.*

Падпарадкавальныя злучнікі звязваюць сінтаксічна нераўнапраўныя адзінкі — часткі складаназалежных сказаў: *што, хто, чым; бо, таму што, з прычыны таго што, з-за таго што, па прычыне таго што; калі, як, пакуль, з таго часу як, ледзь, чуць, як толькі; калі б, каб, як бы, раз; для (дзеля) таго каб, з тым каб, абы; хоць, хоць бы, нягледзячы на тое што, няхай, хай; як бы, нібы, нібыта, быццам, як быццам, так што і ін.*

Паясняльныя злучнікі звязваюць члены сказа ці часткі складаных сказаў, з якіх наступная сінтаксічная адзінка ўдакладняе змест першай: *або, ці, гэта, значыць, менавіта, а іменна і ін.*

9.3. Правапіс злучнікаў

1. Злучнікі *або, ажно, ды, таксама, нібы, нібыта* пішуцца разам.

2. Злучнікі *а то, ды і, затым што, пры гэтым, як бы, тым часам як, так што* пішуцца асобна.

3. Злучнікі *затое, паколькі, прытым, прычым*, якія пішуцца разам, трэба адрозніваць ад падобных да іх спалучэнняў прыназоўніка з займеннікам, якія пішуцца асобна.

10. ЧАСЦІЦЫ — ЧАСТКИ

10.1. Вызначэнне часціцы

Часціца — гэта службовая часціна мовы, якая не мае самастойнага значэння, а выражае розныя дадатковыя сэнсавыя, мадальныя і эмацыянальныя адценні слоў, словазлучэнняў і сказаў.

10.2. Разрады часціц

Паводле с а с т а в у часціцы падзяляюцца на простыя (аднаслоўныя): *але, аж, амаль, вось, не, ні, няхай, хіба, ці, як і састаўныя* (складаюцца з двух ці больш слоў): *вось дык, ні і, абы толькі, хоць бы, што за, як бы і ін.*

Паводле з н а ч э н н я і ролі ў сказе часціцы падзяляюцца на сэнсавыя, мадальныя, эмацыянальна-экспрэсіўныя і формаўтваральныя.

1. С э н с а в ы я часціцы надаюць словам, словазлучэнням і сказам дадатковыя сэнсавыя адценні. Да іх адносяцца ў к а з а л ь н ы я часціцы *вось, вунь, гэта, удаклядняльня акурат* «достоту, достеменно», *амаль, менавіта, іменная, ледзь, проста, прыблізна, ройна, сапраўды, чыста, якрэз*, што надаюць словам пэўную якасную ці азначальную характарыстыку; *выдзяляльня-абмежавальныя* *толькі, абы толькі, хіба толькі, хоць, хоць бы, ледзь, выключна*, якія ўжываюцца для сэнсавага выдзялення слоў і выражаюць адценні абмежавання, пажадання.

2. М а д а л ь н ы я часціцы надаюць выказванню адценні: сцвярджэнне, адмаўленне, пытанне, меркаванне, пабуджэнне, пажаданне і ін. Да іх адносяцца *сцвярджальныя* *але, ага, так, так-так, дапраўды, а як жа*; *адмоўныя* *не, ды не, ні, ані, ані-ні*; *пытальныя* *ці? хіба? няўжо? ды ну? што за?*; *ацэначныя* *мой, майляў, нібы, нібыта, быццам (бы), бадай (што); паранальныя* *бы, нібы, як бы, быццам, як быццам*; *пабуджальныя* *ану, ну, на, бадай, дай (дайце), давай (давайце), няхай, хай*.

3. Э м а ц ы я н а л ь н а - э к с п р э с і ў н ы я часціцы выражаюць эмацыянальныя адценні — радасць, захапленне, іронію, насмешку, здзіўленне і ін. Да іх адносяцца *клічныя* *што, за, як, ну і, вось дык, бач і ўзмацняльныя аж (ажно), вось — дык, ды, дык, ж (жа), нават, ні, і, такі, сабе, ужо, усё, усё-такі*, якія лагічна падкрэсліваюць сэнс пэўнага слова, словазлучэння або сказа.

Мадальныя і эмацыянальныя часціцы часцей за ўсё ўжываюцца ў размоўным, публіцыстычным і мастацкім стылях мовы.

4. С л о в а ў т в а р а л ь н ы я і ф о р м а ў т в а р а л ь н ы я часціцы выкарыстоўваюцца для ўтварэння новых слоў і некаторых форм дзеяслова.

Да словаўтваральных адносяцца часціцы *не, ні, ані* (служачь для ўтварэння няпэўных і адмоўных займеннікаў і прыслоўяў: *нэхта, неяк, ніхто, нідзе, нідзе, некалі, ніколі, аніяк, анідзе, аніколі*), *абы-*, *-небудзь*, *-кольвек*, *-сьці* (утвараюць няпэўныя займеннікі і прыслоўі: *абы-дзе, абы-які, хто-небудзь, хто-кольвек, куды-кольвек, калісьці, дзесьці, штосьці*).

Да формаўтваральных адносяцца часціцы *бы (б)* (служыць для ўтварэння форм умоўнага ладу дзеяслова: *прачытаў бы, прачытала б*); *-ся* (утварае зваротную форму дзеяслова: *вучыліся, слухаліся, спадзяваліся*), *няхай (хай), давай (давайце)* (утвараюць аналітычныя формы загаднага ладу: *няхай вывучаць, хай спяваюць, давайце сходзім у грыбы*).

10.3. Ужыванне часціц ні, не

1. Часціца ні заўсёды ўзмацняльная: яна можа выкарыстоўвацца для ўзмацнення адмаўлення (укр. заперечення) або сцвярджэння.

А д м а ў л е н н е часціца ні ўзмацняе ў сказах без дзейніка (*На небе ні хмурынкі. Вакол ні жывой душы*), у сказах з часціцай не або словамі няма́, нельга, немагчыма (*не спалі ні часіны, не мелі ні хвілінкі*), у пабуджальных сказах з загаднай інтанацыяй (*Ні з месца! Ні кроку назад!*).

С ц в я р д ж э н н е з адценнем ўзмацнення часціца ні мае ў спалучэнні з адноснымі займеннікамі і займеннікавымі прыслоўямі *хто ні, хто б ні, што ні, што б ні, які ні, які б ні, як ні, як бы ні, дзе ні, дзе б ні, куды ні, куды б ні* і ін.: «*Хто ні гляне на нас, сам, як мак, расцвітае*» (Якуб Колас); «*Куды б цябе ні завяла далёкая дарога, не забывай ніколі ты бацькоўскага парога*» (П. Броўка).

Са значэннем узмацнення або няпэўнасці часціца ні ўжываецца ва ўстойлівых зваротах *ні жывы ні мёртвы, ні рыба ні мяса, ні свет ні зарá, ні прайсці ні праехаць, ні складу ні ладу, ні тое ні сёе, ні за што ні пра што, ні сёла ні пала, ні туды ні сюды* і ін.

2. Часціца не — адмоўная, яна ўжываецца ў адмоўных сказах, пры супрацьстаўленні і пры адмоўным параўнанні: «*Адважны не байца няўдачы*» (Прыказка); «*Гэта не рака, а сапраўднае мора; То не гул завірухі мяцежнай і не рокаты ўпартага мора,— гэта Нёман разліўся бязмежна па грудах Беларусі прасторнай*» (П. Трус).

Калі ў сказе ўжываюцца дзве часціцы не або часціца не ў спалучэнні з пыталымі займеннікамі, часціцамі, прыслоўямі *нельга, немагчыма*, такі сказ мае сцвярджальны сэнс: «*Я не магу не сказаць вам праўды*» (Якуб Колас); «*Ці ж мы, хлопцы, рук не маем?*» (Якуб Колас); «*Не верыць ім нельга*» (І. Шамякін).

Заўвага. Трэба адрозніваць кампаненты не і ні ў сполучэннях *не хто іншы, як; не што іншае, як* (у значэнні іменна, толькі), дзе з часціцай не выступаюць адносныя займеннікі *хто, што, і ніхто* іншы, *нішто* іншае, дзе ўжываюцца адмоўныя займеннікі *ніхто, нішто* з прэфіксам *ні-*.

10.4. Правапіс часціц

1. Часціцы **бы (б), ж (жа)** пішуцца асобна: *прыехаў бы, напісала б, калі ж, як жа*.

2. Часціца такі пішацца ад слоў асобна: *Артыст такі добра спявае. Нам ўсё ж такі пашанцавала*. Праз злучок (дэфіс) часціца **-такі** пішацца пасля дзеясловаў (*расказаў -такі,*

прыйшла-такі) і ў складзе слоў *даблі-такі*, *зноў-такі*, *нарэшце-такі*, *так-такі*, *ўсё-такі*.

3. Часціцы *абы-* і *-нёбудзь* у няпэўных займенніках і прыслоўях пішуцца праз злучок, калі яны сталі марфемамі слова: *абы-хто*, *абы-дзе*, *абы-куды*, *абы-як*, *хто-нёбудзь*, *дзе-нёбудзь*, *калі-нёбудзь*. Калі ж яны аддзяляюцца ад займеннікаў і прыслоўяў прыназоўнікамі або часціцай ж, то пішуцца асобна: *абы з кім*, *абы ў каго*, *хто ж небудзь*, *калі ж небудзь* і ін.

4. Часціца *-сьці (-сь)* як частка слова заўсёды пішацца разам: *хто́сьці (хтось)*, *дзе́сьці (дзець)* і т. п.

11. ВЫКЛІЧНІК — ВИГУК

11.1. Вызначэнне выклічніка

Выклічнік — гэта асобная нязменная часціна мовы, якая выражае, але не называе разнастайныя пачуцці і волевыяўленні чалавека (радасць, захапленне, адабрэнне, задавальненне, здзіўленне, сумненне, спачуванне, хваляванне, гора, бяду, боль, смутак, тугу, страх, жах, жаль, злосць, абурэнне, асуджэнне, недавер, папрок і ін.; заклік, воклік, вокліч, згоду, зварот, запрашэнне, загад, забарону, пагрозу, прывітанне, развітанне, роздум, меркаванне, ветлівасць, падзяку і ін.): *ах! ай-яй-яй! эх! біс! ура! і т. п.*

Выклічнікі не маюць граматычных катэгорый, не падзяляюцца на марфемы, не з'яўляюцца членамі сказа.

11.2. Разрады выклічнікаў

Паводле п а х о д ж а н н я выклічнікі бываюць невытворныя і вытворныя.

Н е в ы т в о р н ы я выклічнікі складаюцца з аднаго ці некалькіх гукаў і не суадносяцца з іншымі часцінамі мовы: *а! о! э! у! ай! ой! эх! ух! ох! ага! ого! гм! хм! тпру!* і ін. Невытворныя выклічнікі могуць выступаць з поўным ці частковым паўтарэннем іх гукавога комплексу: *ай-я-яй! ну-ну! о-го-го! ха-ха-ха! цып-цып-цып!*

Вытворныя выклічнікі ўтварыліся ад самастойных часцін мовы ў выніку страты імі лексічнага значэння: *божа! жах! чорт! дзякуй! бывай! досыць! падумаеш! далоў! прэч! о-то-то! вось табе на!*

Паводле с е м а н т ы к і (значэння) выклічнікі бываюць эмацыянальныя, волевыяўленчыя і моўнага этыкету.

Э м а ц ы я н а л ь н ы я выклічнікі перадаюць розныя пачуцці і выражаюць эмацыянальную ацэнку з'яў рэчаіснасці: *о! ого! ох! ага! ай! ах! гм! ух! эх! ну! дудкі! чорт вазьмі!*

Волевыя ўленчыя (пабуджальныя) выклічнікі выражаюць валявыя імкненні і намеры таго, хто гаворыць, а іменна: а) просьбу, загад пачаць або спыніць дзеянне: **ану! гайда! давай! прэч! стоп! цыц!** б) патрабаванне цішыні, увагі: **тс-с! алё (ало)! ша!**; в) падкліканне і адгон жывёлы, птушак: **кыць-кыць-кыць! кось-козь-козь! дзю-дзю!** (да свінні), **цю-цю-цю! вуць-вуць-вуць! кыш! гыля!** і ін.

Выклічнікі моўнага этыкету служаць для выражэння прывітання ці развітання, ветлівага звароту, просьбы, падзякі, пажадання: **добрай раніцы! добры дзень! дабра-нач! усяго добрага! усяго найлепшага! бывайце здаровы! да пабачэння! дзякуй! калі ласка! выбачайце! даруйце! прабачце!** і ін.

Ад выклічнікаў трэба адрозніваць гукапераймальныя словы, якія перадаюць гукі жывых істот і нежывой прыроды: **гаў-гаў! мяў-мяў! ку-ку! ку-ка-рэ-ку! ква-ква! му-у! кра! г-гух! гу-у-у! ш-ш-ш!** і ін. Ад выклічнікаў яны адрозніваюцца тым, што не выражаюць пачуццяў і волевыяўлення асобы.

ІХ. СІНТАКСІС — СИНТАКСИС

Граматычны тэрмін сінтаксіс (ад гр. σύνταξις «пабудова, сувязь, размяшчэнне ў пэўным парадку») мае два значэнні:

Сінтаксіс як навука — гэта раздзел мовазнаўства, у якім вывучаецца будова і значэнне словазлучэнняў і сказаў.

Сінтаксіс канкрэтнай мовы (беларускай, украінскай, рускай, нямецкай) — гэта сукупнасць заканамернасцей, якія рэгулююць будову сінтаксічных адзінак — словазлучэнняў і сказаў.

1. СЛОВАЗЛУЧЭННЕ — СЛОВСПОЛУЧЭННЯ

Словазлучэнне — гэта свабоднае сэнсавае і фармальнае аб'яднанне двух або некалькіх самастойных слоў, звязаных падпарадкавальнай сувяззю: *наро́дная пэ́сня, чыта́ць кні́гу, па-сапра́ўднаму выда́тны.*

Свабодныя сінтаксічныя словазлучэнні трэба адрозніваць ад устойлівых фразеалагічных словазлучэнняў, якія не ствараюцца ў часе маўлення, а ўзнаўляюцца як гатовыя цэласныя моўныя адзінкі: *біць лы́нды, збі́цца з ног, не спаць у ша́пку* і ін.

Не з'яўляюцца словазлучэннямі:

а) **складаныя** (аналітычныя) **формы слоў**: *буду працава́ць* (форма будучага часу дзеяслова), *пайшо́ў бы*

(форма ўмоўнага ладу дзеяслова), *самы блізкі* (форма найвышэйшай ступені параўнання прыметнікаў), *больш актыўна* (форма вышэйшай ступені параўнання прыслоўя);

б) с а с т а ў н ы я л і ч э б н і к і: *шэсцьдзесят чатыры, сбрак сёмы, трысяча дзевяцьсот дзевяноста чатыры* і ін.

2. СУВЯЗЬ СЛОЎ У СЛОВАЗЛУЧЭННІ І СКАЗЕ — ЗВ'ЯЗОК СЛІВ У СЛОВОСПОЛУЧЭННІ І РЕЧЕННІ

У словазлучэннях і сказах словы звязаны паміж сабою не толькі сэнсам, але і граматычна — пры дапамозе падпарадкавальнай сінтаксічнай сувязі дапасавання, кіравання і прымыкання.

Дапасаванне (укр. узгоджэння) — гэта такі спосаб падпарадкавальнай сувязі, пры якім залежнае слова набывае тых жа форм ліку, роду і склону, што і галоўнае. Дапасуюцца да назоўнікаў прыметнікі, парадкавыя лічэбнікі, абагульнена-якасныя займеннікі і дзеепрыметнікі: *зялёныя лясы, наш народ, на пятым павёрсе, у тваёй кнізе, чырванёючыя ружы, любімы пісьмённік* і ін.

Прыкіраванні залежнае слова (назоўнік ці іншая часціна мовы, ужытая ў значэнні назоўніка) ужываецца ў форме пэўнага ўскоснага склону, зыходзячы не з формы галоўнага слова, а з яго значэння: *жаць жыта, жнеш жыта, капіць бульбу, капіем бульбу, берагчы прыроду, мўдрасць старога, убачыць яе*.

Кіраванне бывае *б е с п р ы н а з о ў н і к а в а е* (*чытаць кнігу, пачаставіць чаём*) і *п р ы н а з о ў н і к а в а е* (*ісці з заняткаў, пад'ехаць пад гару*).

Прымыканне (укр. прылягання) — гэта такі спосаб падпарадкавальнай сувязі, пры якім залежнае нязменнае слова (прыслоўе, дзеепрыслоўе, інфінітыў) звязваецца з галоўным толькі па сэнсу: *гаварыць шчыра, сядзець нахіліўшыся, паеха-лі вучыцца*.

Паколькі многія склонавыя і склонава-прыназоўныя формы знаходзяцца ў працэсе пераходу ў прыслоўі, паміж назоўнікамі і прыслоўямі цяжка бывае правесці мяжу, а таму невыразная яна і паміж кіраваннем і прымыканнем.

Практычна кіраванне і прымыканне адрозніваюць наступным чынам. Калі да залежнага слова можна паставіць пытанне і дапаўнення, і акалічнасці, то словы і словазлучэнні звязаны кіраваннем:

прыехаў (чым? як?) *айтбусам*;

лёг (на што? як?) *на спіну*;

гуляў (у чым? дзе?) *у полі*.

Калі ж да залежнага слова нельга паставіць склонавага пытаньня, то яно звязана з асноўным словам спосабам прымыканьня:

сцямнэла пад вёчар (ка л і?, а не п а д ш т о?);
жыць на відзі (я к?, а не н а ч ы м?).

3. НЕКАТОРЫЯ АСАБЛІВАСЦІ БЕЛАРУСКАГА КІРАВАННЯ — ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ БІЛОРУСЬКОГО КЕРУВАННЯ

У словазлучэннях ярка праяўляецца нацыянальная спецыфіка мовы. Гэта выразна відаць пры параўнанні нават блізкароднасных усходнеславянскіх моў. Увогуле ж у галіне сінтаксісу беларуская мова больш падобна да ўкраінскай, чым да рускай мовы:

1. Дзеясловы *дзякаваць, падзякаваць, аддзячыць, выбачаць, прабачыць, дараваць* спалучаюцца з назоўнікамі ці займеннікамі давальнага склону (у рускай мове — з родным склонам назоўнікаў): *дзякаваць сябру, прабачце мне*.

2. Прыслоўе вышэйшай ступені **больш**, якое ўжываецца ў канструкцыі са злучнікам **як** або **чым**, трэба адрозніваць ад прыназоўніка **звыш**, які патрабуе роднага безпрыназоўнікавага склону: *Больш як (чым) сорок сартоў яблынь і груш расло ў нашым садзе. Але: Старажытныя пароды маюць узрост звыш аднаго мільярда гадоў*.

3. У беларускай мове паралельна ўжываюцца словазлучэнні *падобны да* (каго? чаго?) і *падобны на* (каго? што?): *падбны да бацькі, падбны на бацьку, падобны да грэма, падбны на грэм*.

4. Да слова **дзякуй**, ужытага ў ролі назоўніка, словы дапасуюцца не толькі ў ніякім, але і ў мужчынскім родзе: *вялікае дзякуй табе і Наш вялікі дзякуй паэту за такі цудоўны пераклад паэмы. Шчыры дзякуй табе, брат балгарскі мой!*

4. СКАЗ — РЕЧЕННЯ

Сказ — гэта граматычна і інтанацыйна аформленая адзінка мовы, якая выражае думкі, пачуцці, пытанне або пабуджэнне: *Пачыналася ранняя вясна. Люблю цябе, мой родны край! Вы падрыхтаваліся да заняткаў? Не адставаць!*

Па мэце выказвання сказы падзяляюцца на апавядальныя, пыталыя, пабуджальныя і клічныя.

А п а в я д а л ь н ы я сказы (укр. розповідні речення) — гэта сказы, у якіх паведамляецца пра розныя паняцці, падзеі, з'явы і факты: *Спяваюць жайранкі. Дрэва без каранёў не бывае*.

У п ы т а л ь н ы х сказах (укр. питальних реченнях) заключаюцца пытанні, якія патрабуюць адказу: *Якімі мовамі вы валодаеце? Якое сёння чысло?*

У беларускай мове (як і ўкраінскай) пыталыныя сказы часта будуюцца з пыталынымі часціцамі **ці, хіба, няўжо** ў пачатку сказа.

П а б у д ж а л ь н ы я сказы (укр. спонукальны речення) выражаюць загад, пажаданне, заклік, просьбу, запрашэнне: *Слухаць маю каманду! «Прынясі нам хмарку, вецер легкакрыль»* (М. Машара).

Сказы, у якіх паведамленне, запытанне ці пабуджэнне набывае эмацыянальны, узрушаны або ўрачысты характар, вымаўляюцца са спецыфічнай клічнай інтанацыяй і з'яўляюцца клічнымі сказамі. Да іх адносяцца таксама прывітанні, развітанні, здравіцы, пажаданні: *«Колькі слаўных падзей можа адбыцца за адны толькі суткі!»* (І. Шамякін); *«Няхай званяць нашы нівы зернем звонкім, залатым!»* (З. Бядуля).

П а в о д л е с т р у к т у р ы сказы падзяляюцца на простыя і складаныя.

П р о с т ы я сказы маюць адну граматычную аснову — дзейнік і выказнік або толькі дзейнік ці толькі выказнік, якія паясняюцца даданымі членамі сказа або без іх: *Пачынаецца лес. Шумяць дрэвы. Пахне хвой і смалой, мохам і грыбамі.*

С к л а д а н ы я сказы маюць дзве і больш граматычных асноў: *«Ляжыць земля ў адзенні белым, і дрэвы ў шэрані стаць»* (Якуб Колас); *«Спадала лета, ішоў ранні верасень»* (В. Адамчык); *«З сняжынак сонца тчэ маністы, каб выглядала прыгажэй зямля»* (А. Астрэйка).

Простыя сказы могуць быць неразвітыя і развітыя.

Н е р а з в і т ы сказ (укр. непоширене речення) складаецца толькі з галоўных членаў ці аднаго з іх: *Свеціць сонца. Спяваюць птушкі. Лета. Мы адпачылі.*

Р а з в і т ы сказ (укр. поширене речення) уключае ў сябе галоўныя члены (два або адзін з іх) разам з даданымі: *Зімовы вечар. Свеціць серабрысты месяц. Маці апранула дзіця. «На пажойклым лісці блішчалі кропелькі расы»* (В. Хомчанка).

Развітыя і неразвітыя сказы могуць быць д в у х с а с т а ў н ы м і (сказы з саставам дзейніка і з саставам выказніка) і а д н а с а с т а ў н ы м і (сказы з саставам аднаго галоўнага члена).

Кантэкст ці сітуацыя могуць прыводзіць да пропуску таго ці іншага члена сказа. Калі ў сказе прапушчаны той ці іншы член, сказ называецца н я п о ў н ы м і: *Птушка рада вясне, а дзіця — мацеры.*

5. ПРОСТЫ СКАЗ — ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ

5.1. Двухсастаўныя сказы

5.1.1. Галоўныя і даданыя члены сказа

Граматычную аснову і структурны цэнтр двухсастаўнага сказа ўтвараюць дзейнік і выказнік, якія выражаюць асноўны сэнс сказа. Яны — галоўныя члены сказа. Даданыя члены сказа (укр. другорядні члени речення) — азначэнне, дапаўненне і акалічнасці (укр. означення, додаток і обставини) — уваходзяць у састаў дзейніка або ў састаў выказніка, удакладняюць і паясняюць галоўныя члены сказа.

5.1.2. Дзейнік

Дзейнік (укр. підмет) — гэта галоўны член сказа, які абазначае асобу, прадмет, паняцце, што характарызуецца выказнікам, і адказвае на пытанне хто? што?: «*Чалавек (хто?) павінен чалавеку радасці прыносіць кожны дзень*» (С. Грахоўскі); «*Марозная ціхая ноч (што?) плыве над зямлёй*» (Э. Самуйлёнак).

Дзейнік найчасцей выражаецца назоўнікам або займеннікам у назоўным склоне, але ў яго ролі могуць выступаць і іншыя часціны мовы, якія ўжываюцца ў значэнні назоўніка, незначальная форма дзеяслова (інфінітыў), а таксама ўстойлівыя спалучэнні слоў.

5.1.3. Выказнік

Выказнік (укр. присудок) — гэта галоўны член сказа, які абазначае дзеянне, стан, прымету, уласцівыя дзейніку, і адказвае на пытанні: што робіць прадмет? што з ім робіцца? хто ён такі? што ён такое? які ён?: «*Расце (што робіць?) на кургане сасна*» (Максім Танк); *Трактар — машына. «Зялёны май заліў пагоркі і лагчыны»* (Н. Гілевіч).

У залежнасці ад будовы і спосабу выражэння выказнікі падзяляюцца на простыя, састаўныя і складаныя. У беларускай граматыцы традыцыйна вылучаюць простыя і састаўныя дзеяслоўныя выказнік, простыя і састаўныя іменныя і складаныя выказнік.

Простым дзеяслоўным называецца **выказнік**, выражаны дзеясловам у формах абвеснага, умоўнага і загаднага ладу, а таксама інфінітывам. У простым выказніку лексічнае і граматычнае значэнні заключаны ў адным слове. «*Шануй бацьку з маткаю: другіх не знойдзеш*» (Прыказка);

«Так бы сядзець, майчаць і глядзець на зачараваны азёрны прастор» (С. Грахоўскі); «Сады цвілі ў наваколлі» (А. Звонак); *Студэнты выконваюць лабараторную работу. Студэнты выканалі б лабараторную работу, калі б былі неабходныя прылады.*

Састаўны дзеяслоўны выказнік складаецца з дапаможнага дзеяслова-звязкі, выражанай у асноўным асабовымі формамі дзеяслова, і выказальнага слова ў форме інфінітыва. Дапаможны дзеяслоў-звязка выражае граматычнае значэнне выказніка — ладу, асобы, часу, а таксама наступныя лексічныя значэнні:

а) пачатку, працягу ці канца дзеяння: *пачаць, стаць, застацца, працягваць, кінуць, перастаць, скончыць і ін.:* *Радзіе пачало (працягвала, кончыла) гаварыць. «На дварэ стала цямнець»* (А. Пальчэўскі).

б) уменне, здольнасць, імкненне выканаць дзеянне, яго непазбежнасць або магчымасць: *хацець, жадаць, магчы, умець, думаць, імкнуцца, рашыць, любіць, марыць, саромецца, спадзявацца, старацца, збірацца і ін.:* «*Я часта іду тваёй дарогай, імкнуся сэрцам пераняць твае адвечныя легенды, каб іх у песнях перадаць*» (А. Русак); «*Я жадаў бы чытаць свае вершы Дзвіне і Бярозе*» (П. Панчанка).

У ролі дапаможных дзеясловаў могуць ужывацца кароткія прыметнікі *гатоў, павінен, рад і ін.:* «*Кожны з нас адзін другому рад зайсёды памагаць*» (А. Вольскі).

Лексічнае значэнне састаўнога дзеяслоўнага выказніка выражаецца інфінітывам.

Просты імённы выказнік звычайна выражаецца назоўнікам, прыметнікам ці займеннікам: «*Даніла Платонавіч — вельмі паважаны настаўнік у Крыніцах*» (І. Шамякін); *Дні ўжо цёплыя, вясновыя.*

Састаўны імённы выказнік складаецца з дапаможнага дзеяслова-звязкі і імённай часткі (назоўніка, прыметніка, займенніка). Дзеяслоў-звязка выражае граматычнае значэнне выказніка, а іменная частка — яго лексічнае значэнне.

У ролі звязкі ў састаўным імённым выказніку ўжываюцца:

а) дзеяслоў *быць* у форме будучага і прошлага часу абвеснага, умоўнага і загаднага ладу: «*Хлопцу ўсё было тут нова*» (Якуб Колас); «*Будзе жыццё прыгажэць і святлець*» (П. Панчанка); «*Вада ў рэчцы была чыстая і халодная*» (І. Ноўікаў);

б) дзеясловы з аслабленым лексічным значэннем: *з'яўляцца (з'явіцца), зрабіцца, здавацца, бываць, відацца, лічыцца, называцца, станавіцца (стаць);*

«Пасля дажджу лес зрабіўся панурым, непрытульным» (М. Лынькоў);

в) дзеясловы руху, стану, дзейнасці: *прыйсці, ляжаць, вярнуцца, рабіць, стаяць, працаваць* і ін.: «Дзень стаіць ветраны, спёка не дужа вялікая» (В. Быкаў); «Былая вясковая вуліца стала шырокай і зялёнай палявой дарогай» (Я. Брыль).

Складаны выказнік выражаецца мнагачленным (складаным) словазлучэннем, у якім спалучаюцца элементы састаўнога дзеяслоўнага і састаўнога іменнага выказніка: «Спевы, грукат перуновы слухаць буду рад, толькі не грыві ты, лесе, грукатам гармат» (А. Русак); *Пасля добрага адпачынку дзеці пачыналі старацца вучыцца лепш.*

5.1.4. Дапасаванне выказніка да дзейніка ў ліку і родзе

1. Пры дзейніку, выражаным спалучэннем колькаснага лічэбніка з назоўнікам, выказнік можа стаяць у форме адзіночнага і ў форме множнага ліку.

Калі гаворка ідзе пра жывыя істоты або падкрэсліваецца актыўнасць дзеяння, выказнік звычайна ставіцца ў множным ліку: «У хаце сядзелі тры дарослыя дачкі лесніка» (І. Шамякін); «*Перад яго позіркам прамільгнулі няясна толькі дзве постаці*» (Якуб Колас).

Калі ж дзейнікам з'яўляюцца назвы нежывых прадметаў ці звяртаецца ўвага на агульную, прыблізную колькасць іх, сукупнасць, выказнік мае форму адзіночнага ліку: «У сталавай за доўгім сталом сядзела чалавек з дваццаць — незнаёмых людзей рознага полу і ўзросту» (Якуб Колас).

Выказнік мае форму адзіночнага ліку і тады, калі ў склад дзейніка ўваходзяць зборныя лічэбнікі, а таксама словы *усяго, толькі, пара, двойка, дзесятак, сотня, тысяча, мільён, мільярд, процьма, безліч, маса, група*: «*Жанчыну пахавалі, чацвёрта сірот засталося*» (Е. Лось); «*Аднекуль наляцела мільярд матылёў*» (М. Лынькоў). «*Тут ужо было безліч народу*» (У. Краўчанка).

Калі ў склад колькасна-іменнага словазлучэння ўваходзяць азначэнні ці словы *ўсе, гэтыя*, выказнік ставіцца толькі ў множным ліку: «*Усе трое ўвайшлі ў хату*» (Якуб Колас).

2. Пры дзейніку, выражаным спалучэннем назоўніка або займенніка ў назоўным склоне і назоўніка (займенніка) у творным склоне з прыназоўнікам з (*са*), выказнік ужываецца ў множным ліку: «*Дзед з Сымонам пад вярбою селі буру пераждаць*» (Якуб Колас); «*Туравец з Сільчанкам паставілі вартавых*» (І. Мележ); «*Я і Сцёпка ідзем па лясной дарозе*» (В. Хомчанка).

Калі пры аднародных дзейніках, выражаных назоўнікамі назоўнага склону, выказнік мае форму адзіночнага ліку, ён дапасуецца толькі да аднаго з дзейнікаў: «*Мароз і цішыня па-нуе ў полі*» (А. Жук).

3. Калі дзейнік выражан спалучэннем няпэўна-колькасных слоў **мно́га, ма́ла, шма́т, не́калькі, ко́лькі, бага́та, нямáла, нямно́га** з назоўнікам у родным склоне, выказнік звычайна мае форму адзіночнага ліку ніякага роду: «*На двары шмат гуляе дзетвары*» (А. Александровіч); «*Тут было некалькі дзсяткаў сялян з сем'ямі*» (М. Лынькоў); «*У парку сядзела нямала людзей*».

4. Пры дзейніку, у склад якога ўваходзяць словы **бо́льшасць, бо́льшая ча́стка, ме́ншая ча́стка, рад** у спалучэнні з назоўнікам роднага склону множнага ліку, выказнік ужываецца ў форме множнага ліку пры абазначэнні асоб і ў форме адзіночнага ліку пры абазначэнні прадметаў: «*Большасць студэнтаў не ведалі яшчэ адзін аднаго*» (А. Карпюк); «*Большая частка камандзіраў былі згодны на неадкладны штурм горада*» (газ.); «*Большасць экспанатаў прывезена на выставку з Эрмітажа*» (газ.).

5. Калі дзейнік выражан спалучэннем адмоўных і няпэўных займеннікаў з назоўнікамі ўскосных склonaў, выказнік мае форму адзіночнага ліку: «*Хтосьці з хлопцаў ступіў крок наперад і гучна спытаў: «А што тут будзе?»*» (Г. Шыловіч); «*Ніхто з дамашніх не згадае, чым рэчка Костуся займае*» (Якуб Колас).

6. Калі ў склад дзейніка ўваходзяць словы **гадо́ў, ме́сяцаў, ты́дняў, дзе́н, гадзі́н, хвілі́н, зі́м, ле́таў** і г. д., выказнік ставіцца ў адзіночным ліку: «*Дваццаць гадоў прайшло з таго векапомнага часу для нашай краіны*» (Н. Гілевіч); «*Два тыдні праляцела, як адзін дзень*».

7. Пры дзейніку, выражаным складанаскарочаным словам, выказнік дапасуецца да апорнага слова абрэвіятуры: *БелТА* (Беларускае тэлеграфнае агенцтва) *паведаміла*; *Аблана* (абласны аддзел народнай адукацыі) *пастанавіў*.

8. Іменны выказнік, выражаны назоўнікам, звычайна дапасуецца да дзейніка ў ліку і склоне, дапасаванне ў родзе назіраецца не заўсёды: «*Мая радзіма — жытні колас, сіль мурага, язіну цвет*» (Е. Лось).

9. Калі дзейнік выражан назоўнікам мужчынскага роду са значэннем прафесіі, пасады, звання, выказнік звычайна ставіцца ў мужчынскім родзе незалежна ад таго, якога полу гэта асоба: *урач выказаў думку, прафесар прачытаў даклад*. Калі пры гэтых словах ужываецца ўласнае імя, то выказнік дапасуецца да яго: *Дацэнт Піліпава прачытала цікавую лекцыю*.

5.1.5. Даданыя члены сказа (укр. Другорядні члени речення)

Даданымі членамі сказа называюцца члены сказа, якія служаць для паяснення, удакладнення, дапаўнення галоўных або іншых даданых членаў сказа і знаходзяцца з імі ці паміж сабой у падпарадкавальнай сувязі.

Даданымі членамі сказа з'яўляюцца дапаўненне, азначэнне (яго разнавіднасць — прыдатак) і акалічнасць.

5.1.6. Дапаўненне

Дапаўненне (укр. додаток) — гэта даданы член сказа, які абазначае прадмет — аб'ект дзеяння, стану ці прыкметы, паясненне выказнік або, радзей, іншыя члены сказа і адказвае на пытанні ўскосных склонаў: «*Сонца пяршчотна асвятляла (што?) паянку*» (Якуб Колас); «*Расчасалі вішні (што?) шобўкавыя косы*» (П. Трус); «*Шчасце (што?) мы творым сваімі рукамі*» (У. Дубоўка); «*Вясна пачала (што?) пераможны паход*» (П. Панчанка); «*Сямёра аднаго не ждуць*» (прыказка); «*Шлю я (каму?) сонцу прывітанне*» (М. Хведаровіч).

Дапаўненне можа быць выражана назоўнікам, займеннікам, субстантывіраваным прыметнікам і дзеепрыметнікам, інфінітывам, любой часцінай мовы, ужытай у значэнні назоўніка, рознымі спалучэннямі слоў і нават цэлымі сказамі: «*Пафарбавала восень пазалотай (чым?) над возерам заспаныя лясы (што?)*» (А. Астрэйка); «*Яму (каму?) было балюча і крыўдна*» (М. Ваданосаў); «*Ніколі не бярыцеся за (што?) наступнае, не зрабіўшы як след (што?) папярэдняе*» (прыказка); «*Маці падала (што?) снедаць, а сама пайшла ў горад*» (Ц. Гартны); «*Ура*» (што?) *так моцна вы крычыце, калі кладуцца дзеці спаць*» (П. Панчанка); «*У прасветы хмар заслоны сыпле сонца стрэл мільёны — шле зямлі дары*» (Якуб Колас).

Пры членах сказа, выражаных дзясловамі і словамі катэгорыі стану, адрозніваюць дапаўненне прамое і ўскоснае.

П р а м о е д а п а ў н е н н е (укр. прамыі додаток) — гэта дапаўненне ў форме вінавальнага (радзей — роднага) склону без прыназоўніка, якое адносіцца да пераходнага дзяслова і абазначае прадмет, на які накіравана дзеянне: «*Як брыльянты, рассявае ночка летняя (што?) расіцу*» (Я. Купала); «*Мінула ноч, і сонца ўстала, (чаго?) пярэсткаў скрозь нарасыпала*» (П. Галавач); «*Поле страціла (што?) залацісты бляск*» (З. Бядуля); «*Хлопчык выніў (чаго?) мінеральнай вады*».

У с к о с н а е д а п а ў н е н н е (укр. непрямыі додаток) — гэта дапаўненне, выражанае формамі вінавальнага склону з прыназоўнікамі ці формамі іншых ускосных склонаў з прыназоўнікамі або без іх, а таксама прымыкаючым інфінітывам:

«Ідзе (з чым?) з лапатай дзядзька з хаты і адграбае снег зайзята» (Якуб Колас); *«Я рад служыць (каму?) радзіме дарагой»* (М. Чарот); *«Бабка накарміла (каго?) дзяцей (чым?) абедам»* (В. Вітка); *«Ветрык (з кім?) з каласкамі вядзе прыемную размову і цешыць душу леснікову»* (Якуб Колас).

5.1.7. Азначэнне

Азначэнне (укр. озна́чення) — гэта даданы член сказа, які адносіцца да слова з прадметным значэннем, абазначае прымету, якасць ці ўласцівасць прадмета і адказвае на пытанні які? чый?: *«На (які?) пуховы белы снег ночка крылы звесіла»* (М. Васілёк); *«Буйныя (якія?) галойкі суніц усцілаюць (якім?) яркім агнём зямлю»* (І. Мележ).

Азначэнні бываюць дапасаванымі і недапасаванымі.

Д а п а с а в а н ы я а з н а ч ё н н і (укр. узгоджені означення) звязаны з азначаемым словам па спосабу дапасавання (у ліку, склоне, а ў адзіночным ліку — і ў родзе): *«Белым (якім?) снегам замятае восень (якія?) чорныя палі»* (Якуб Колас); *«Сялянская хата стаяла над светлаю ракою»* (А. Куляшоў); *«Тут пад гамонку хваль (якіх?) дняпроўскіх раслі за волю змагары»* (П. Броўка).

Дапасаванія азначэнні, выражаныя прыметнымі ці дзеепрыметнымі словазлучэннямі, на пісьме выдзяляюцца коскамі, калі стаяць пасля азначаемага слова: *«На паляныцы, засеянай айсом, стаяла хата лесніка»* (А. Васілевіч); *«Прыемна пахла сасной, нагрэтай за дзень»* (І. Шамякін). Але: *«Скуты марозам снег ззяў і рыпеў пад нагамі»* (В. Хомчанка); *«На паплавах узвышаліся крыху парыжэлыя ад дажджу і ветру стагі, пахла духмяным сенам»* (І. Гурскі).

Недапасаваныя азначэнні (укр. неузгоджені означення) выражаюць прымету ці якасць прадмета не прама, а праз аб'ектныя ці акалічнасныя адносіны, а таму звязваюцца з азначаемым словам па спосабу кіравання або прымыкання: *«Слёзы (якія?) радасці стаялі ў дзедавых вачах»* (К. Чорны); *«Жаданне (якое?) вучыцца зайсёды трэба вітаць»* (Якуб Колас).

5.1.8. Прыдатак

Прыдатак (укр. пры́кладка) — гэта асобны тып дапасаванага азначэння, выражанага назоўнікам, які звычайна дапасуецца да азначаемага слова ў склоне: *«Новы Мінск-прыгажун сёння бачу ізноў»* (Я. Журба); *«Доўгімі вякамі стаяў дуб-асілак у самай добрай згодзе з суседам Нёманам»* (Якуб Колас).

Характарызуючы прадмет, прыдатак дае яму іншую назву. Прыдаткі бываюць не адасобленыя і адасобленыя (укр. невідокремлені і відокремлені), могуць быць выражаны адным словам ці спалучэннем слоў: «*І плыве, плыве імкліва светлы Нёман-чарадзея*» (Я. Пушча); «*Між магутных ствалоў высокіх дрэў зіхаціць сіня гладзь возера Свіцязь*» (А. Вольскі); «*Зайгралі на баяне вальс «На сопках Маньчжурый»*» (І. Гурскі); «*Трактар — конь стальнапалосы — імчыцца віхрам да мяжы*» (П. Трус).

Прыдатак можа далучацца да азначаемага слова пры дапамозе паясняльных злучнікаў гэтак значыць, галоўным чынам, або, ці, як, слоў напрыклад, па прэзвішчу, па мянушцы, па клічцы і пад.: «*Палешукі, галоўным чынам старыя жыхары, важна селі на лаўках*» (Якуб Колас); «*У беларускіх лясах гнездзіцца жайна, або чорны дзяцел*» (В. Вольскі); «*Каля воза стаяў Раман Чачотка, па мянушцы Свісток*» (Я. Брыль).

Заўвага. Спалучэнні прыдаткаў з азначаемым словам трэба адрозніваць ад некаторых блізкіх па форме словазлучэнняў. У прыватнасці, не з'яўляюцца прыдаткамі:

а) складаныя тэрміны, якія абазначаюць адно паняцце: *дом-музей, музей-кватэра, хата-чытальня, раман-газэта* і ін.;

б) сінанімічныя спалучэнні: *акіян-мора, думкі-мары, гуся-лебедзі, трава-мурава, род-плёмя, шляхі-дарогі* і ін.;

в) антанімічныя спалучэнні: *купля-продаж, эк-спарт-імпарт, прыход-расход* і ін.);

г) парныя словазлучэнні асацыятыўнага характару: *грыбы-ягады, хлеб-соль, каліна-маліна, рўкі-ногі* і ін.;

д) складаныя словы, састаўной часткай якіх выступаюць азначаныя словы: *гром-баба, гора-кіраўнік, жар-пташка* і ін.;

е) імёны і імёны па бацьку ў поўных формулах іменавання асобы: *Іван Дамінікавіч Луцэвіч, Канстанцін Міхайлавіч Міцкевіч, Іван Паўлавіч Мележ* і ін.

5.1.9. Акалічнасць

Акалічнасць (укр. обставина) — гэта даданы член сказа, які ўказвае на абстаноўку і характар дзеяння, стану ці прыметы: «*Мутна (як?) гаснуць асеннія дні*» (М. Танк); «*Чорныя скалы (калі?) цяпер стаялі (як?) спакойна і сур'ёзна*» (Я. Маур); «*Замігцелі (дзе?) ў небе зоркі*» (С. Грахоўскі).

Акалічнасці звычайна выражаюцца прыслоўямі або назоўнікамі ў формах ускосных склонаў з прыназоўнікамі ці без іх, а таксама дзеепрыслоўямі, інфінітывамі, устойлівымі фразеалагічнымі спалучэннямі прыслоўнага тыпу: «*Якое гэтак задавальненне (як?) паволі ехаць па лясной дарозе (калі?) раницю!*» (А. Чарнышэвіч); «*Захарка сеў (з якой мэтай?) рых-*

таваць урокі» (В. Хомчанка); «*Стаміліся ўсе і ішлі (як?) нага за нагу*» (П. Пестрак).

Абазначаючы якасную характарыстыку дзеяння, стану ці прыметы, а таксама ўмовы, якія суправаджаюць іх (напрыклад, дзе, калі, чаму, з якой мэтай, якім спосабам адбываецца дзеянне), акалічнасці дзеяцца па значэнню на акалічнасці месца, часу, прычыны, мэты, умовы, спосабу дзеяння, уступкі, меры і ступені: «*Луналі чайкі (дзе?) ў сінім паднябессі і крыкам нас віталі (адкуль?) з вышыні*» (М. Аўрамчык); «*Снег выпаў (калі?) уначы*» (І. Шамякін); «*У небе зоркі (з якой прычыны?) ад марозу пахаладзējuшыя стаяць*» (М. Багдановіч); «*Няхай жа (для чаго?) для шчасця цвіце ваша доля*» (А. Русак); «*Не пакармішы каня (пры якой умове?), многа не наарэш*» (прыказка); «*Дзед Талаш ішоў (як?) не спяшаючыся*» (Якуб Колас); «*У вёсцы (не гледзячы на што?) не гледзячы на позні час, чуваць былі песні дзядзят*» (У. Краўчанка); «*Я табе (у якой ступені?) вельмі ўдзячны*» (К. Крапіва).

5.1.10. Аднародныя члены сказа

Аднароднымі называюцца два або некалькі членаў сказа, якія адносяцца да аднаго і таго ж слова ці словазлучення, выконваюць аднолькавую сінтаксічную функцыю і спалучаюцца паміж сабой злучальнай сувяззю. Аднароднымі могуць быць усе члены сказа — як галоўныя, так і даданыя: «*Зноў зацвітаюць лугі, даліны*» (Якуб Колас); «*Міхал сабраўся, апрагнуўся і ў лес павольна пацягнуўся*» (Якуб Колас); «*Я малым хлапчуком палюбіў твае пушчы і нівы, і блакітныя рэкі, і мора зялёных лугоў*» (П. Панчанка); «*Над полем хадзілі мяккія і халаднаватыя веснавія хмары*» (П. Галавач); «*Удваіх нам з табой па жыцці гэтак добра і лёгка ісці*» (А. Астрэйка).

Аднародныя члены звычайна выражаюцца слёвамі адной часціны мовы, але могуць быць выражаны і рознымі часцінамі мовы ці рознымі іх формамі: «*Усход жыве, гарыць, палае, слупы-праменні падымае*» (Якуб Колас); «*Міхал злез з воза, кінуў вокам, у двор шыбуе мерным крокам*» (Якуб Колас);

Па аб'ёму аднародныя члены сказа могуць выражацца як асобнымі словамі, так і словазлучэннямі: «*Згінулі сюжы, марозы, мяцеліцы*» (Я. Купала); «*Лес наступай і расступайся, лужком зялёным разрываўся*» (Якуб Колас); «*Пад раніцу Аляксей і двое танкістаў былі ў горадзе*» (І. Новікаў).

Заўвага. Аднароднымі членамі сказа не з'яўляюцца:

1. Словы, якія паўтараюцца для ўзмацнення выказвання: «*У ніцай лазе крычаў і крычаў драч*» (І. Пташнікаў); «*Я іду, іду між дрэў па асінавай алеі*» (А. Пысін).

2. Члены сказа, якія ўдакладняюць, канкрэтызуюць сэнс па-

пярэдніх слоў: «*На пагорку, каля рэчкі, у вясёлым школьным садзе вішні, слівы і парэчкі, яблынькі, і грушы садзім*» (Я. Пушча).

3. Азначэнні, якія характарызуюць прадмет у розных адносінах, паказваюць яго неаднародныя прыметы (велічыню і колер, уласцівасць і форму) або два азначэнні, выражаныя якасным і адносным прыметнікамі: «*Дарога крута падымалася ўгору праз жоўты сыпучы пясок*» (Якуб Колас); «*Песціцца на сонцы залацістае жытнёвае поле*» (Т. Хадкевіч).

Абагульняючыя словы, злучнікі і знакі прыпынку пры аднародных членах сказа ў беларускай мове ўжываюцца так сама, як і ва ўкраінскай мове.

5.1.11. Адасобленыя даданыя члены сказа (укр. Відокремлені другорядні члени речення)

Адасобленымі даданымі членамі сказа называюцца выдзеленыя інтанацыйна і сэнсава даданыя члены ў структуры сказа: «*Лес жыў сваім жыццём, багатым і разнастайным*» (І. Мележ).

У сказе могуць адасабляцца азначэнні, дапаўненні і акалічнасці. Асноўнай умовай адасаблення з'яўляецца дадатковая сэнсавая нагрузка, якую нясе той ці іншы даданы член сказа. Таму пры аднолькавых граматычных умовах адно і тое спалучэнне слоў можа адасабляцца і не адасабляцца ў залежнасці ад яго сэнсавай нагрукі. Параўн.: «*Асветлены сонцам горад віднеўся на даляглядзе*» (І. Грамовіч) і *Асветлены сонцам, горад віднеўся на даляглядзе*.

Заўсёды адасабляюцца і выдзяляюцца коскамі:

а) азначэнні, выражаныя дзеепрыметнымі і прыметнымі словазлучэннямі, і аднародныя словы-азначэнні, калі яны стаяць непасрэдна пасля назоўніка, які паясняюць: «*Месяц, яркі і круглы, абліў наваколле халодным святлом*» (З. Бядуля); «*Раптам сыпануў дождж, цёплы, без бліскавіц і перуноў*» (А. Чарнышэвіч);

б) дапасаваныя і недапасаваныя азначэнні, якія адносяцца да асабовага займенніка (незалежна ад яго месца ў сказе): «*Разважны, горды, працавіты, ён перамог усе пакуты*» (У. Дубоўка); «*Усхапіўся дзядзька наш праворна і за кандуктарам пакорна ідзе ён, стомлены, заспаны*» (Якуб Колас);

в) развітыя і адзіночныя прыдаткі, якія адносяцца да асабовага займенніка або да агульнага назоўніка і стаяць пасля яго: «*Сын лесніка, я сам з маленства любіў паліць касцёр, пасадзець ля вогнішча*» (І. Шамякін); «*Светлыя хмаркі — дзеткі прастору — ціха па небе плывуць*» (Якуб Колас).

Прыдатак са злучнікам як можа адасабляцца і не адасабляцца залежна ад яго значэння. Адабляецца толькі такі прыдатак са злучнікам як, які мае дадатковае адценне прычы-

ны або ўступкі: «Як спецыяліста чыгуначнай справы, накіравалі дзядзьку ў падрыўную групу» (М. Лупсякоў); «Сцяпана, як смелага салдата, часта пасылалі ў разведку» (І. Новікаў). Калі ж злучнік як ужыты са значэннем «у якасці» і не мае адцення прычыны, коска перад ім не ставіцца: *У наш час шыррока выкарыстоўваецца камень як будаўнічы матэрыял.*

Абасабляюцца ў сказе ўдакладняльныя акалічнасці месца, часу, спосабу дзеяння. Але ўдакладняльнымі яны з'яўляюцца толькі тады, калі абмяжоўваюць папярэдняю акалічнасць, удакладняюць і звужаюць яе значэнне: «Далёка, аж за лесам, ледзь прыкметна блішчалі агні горада» (П. Пестрак); «Дзесьці там, каля вёскі, чуліся галасы людзей» (М. Лынькоў); «Учора, раніцай, дзеці хадзілі ў грыбы» (Б. Мікуліч).

Заўвага. Не адасабляюцца і не выдзяляюцца коскамі дзеепрыслоўныя словазлучэнні, якія сталі фразеалагічнымі выразамі: «*Ён рукі склаўшы сядзець не будзе*» (П. Пестрак); «*І слухаюць яго вушы развясцішы*» (А. Макаёнак).

5.1.12. Зваротак — Звертаньня

Звароткам называецца слова або спалучэнне слоў, што абазначаюць асобу (ці прадмет), да якіх звяртаюцца з мовай, просьбай, заклікам або якім адрасуецца выказванне, выражанае ўсім сказам: «*Ну як, зямляк, ты жыві-здароў?*» (В. Вітка); «*Вясна, вясна жаданая! Ты прыйдзеш зноў, ты вернешся!*» (Якуб Колас); «*Украіна дарагая, сустракай братоў-гасцей!*» (П. Панчанка).

У беларускай мове зваротак можа выражацца не толькі назоўным склонам, але і клічнай формай: «*Вось і сустрэліся, браце, з табой*» (М. Танк); «*Бачу, бачу, мой саколе, ты музыка ад душы*» (А. Русак); «*Не бойся, дружа, бур і цішыні*» (М. Лужанін).

У сказе можа быць два і больш звароткаў, якія з'яўляюцца аднароднымі: «*Бывайце здаровы, дубровы, дубы і сасонкі!*» (Э. Агняцвет); «*Заходзьце ж вы і набірайце сілы, прыйзнасць, дружба, ласка і любоў*» (А. Бачыла).

Ад звычайных звароткаў трэба адрозніваць сказы-звароткі (вакатыўныя сказы), «назоўны ўяўлення» і намінацыўныя сказы.

В а к а т ы ў н ы я сказы выражаюць эмацыянальную ўзрушанасць, радасць, здзіўленне, папрок, перасцярогу. Яны вымаўляюцца з павышанай інтанацыяй і афармляюцца як простая (укр. прямиа) мова: «*Надзя!*» — мімаволі вырвалася ў мяне» (І. Шамякін); «*Ён падышоў на два крокі, пільна заглянуў мне ў вочы, уздыхнуў: «Эх, Шапятавіч, Шапятавіч...»*» (І. Шамякін).

Так званы «назоўны ўяўлення» называе ўспаміны і намаляваны ва ўяўленні таго, хто гаворыць, асобу, прадмет, з'яву або факт, пра якія ў наступным сказе выказваецца пэўная думка, выражаецца пачуццё: «Бацька! Ціхі і майклівы быў ён у сям'і...» (А. Чарнышэвіч); «Радасць і вясна!.. А ці ва ўсіх яна ёсць?» (В. Каваль); «Полацк! Ён самы старажытны наш горад, наш гонар і наш боль!» (газ.).

Намінатывныя сказы выражаюць розныя эмацыянальныя адценні без цеснай сэнсавай сувязі са сказам, перад якім яны стаяць: «Гарачы дзень! Эх, спёка, спёка! А прохладзь вечара далёка» (Якуб Колас); «Вясна!.. Вясна!.. У цвеце нівы, цвітуць асмуглыя сады» (П. Трус).

5.2. Аднасастаўныя сказы

Аднасастаўнымі называюцца сказы з адным галоўным членам сказа, які сумяшчае ў сабе значэнне лагічнага суб'екта і прэдыката: «Спрачайся да слёз, а ў бойку не лезь» (прыказка).

Спецыфічнай асаблівасцю гэтых сказаў з'яўляецца наяўнасць у іх толькі аднаго галоўнага члена — дзейніка або выказніка. Другі галоўны член і не ўзнаўляецца, і не падраўмаецца. Гэтым аднасастаўныя сказы адрозніваюцца ад няпоўных.

У залежнасці ад формы выражэння галоўнага члена аднасастаўныя сказы падзяляюцца на два асноўныя тыпы: дзеяслоўныя (*Прадавалі яблыкі. Спяшаюся ва ўніверсітэт. Вечарэ. Марозіць.*) і іменныя (*Халодны вечар. Зіма. Народу!*).

Дзеяслоўныя аднасастаўныя сказы дзеляцца на чатыры тыпы: пэўна-асабовыя, няпэўна-асабовыя, абагульнена-асабовыя, безасабовыя. Асобую разнавіднасць дзеяслоўных аднасастаўных сказаў складаюць інфінітыўныя сказы.

Да аднасастаўных іменных сказаў адносяцца намінатывныя (назыўныя) і генітыўныя сказы.

5.2.1. Тыпы аднасастаўных сказаў

1) Пэўна-асабовыя сказы (укр. означено-особові речення) — гэта аднасастаўныя сказы, галоўны член якіх выражан дзеясловам у форме 1-й ці 2-й асобы адзіночнага і множнага ліку цяперашняга і будучага часу, што ўказвае на пэўную дзеючую асобу (**я, мы, ты, вы**): «*Табе складаю гэты гімн, мой горад!*» (М. Танк); «*Люблю цябе, мой Нёман родны, мая любімая рака*» (А. Русак); «*Сядзь на ложак, вось сюды, бліжэй да мяне*» (І. Шамякін); «*Што ж будзем рабіць?*» (А. Кулакоўскі).

2) Ня пэўна-асабовыя сказы (укр. неозначено-особові речення) — гэта аднастаўныя сказы з галоўным членам, які выражан дзеясловам у форме 3-й асобы множнага ліку цяперашняга, будучага ці прошлага часу і ўказвае на дзеянне, якое выконваюць няпэўныя асобы: «*Пакасілі пожні, знялі з ніў красу*» (М. Машара); «*Спявалі недзе ў дальнім канцы вёскі*» (І. Шамякін); «*Са мною заўсёды вітаюцца ветліва*» (Р. Барадулін); «*На граніцы паласу барануюць, нібы ў полі. Ды ні жыта, ні айса тут не сеялі ніколі*» (А. Пысін); «*Заўтра ўжо будуць сеяць*» (І. Мележ).

3) Абагульнена-асабовыя сказы (укр. узагальнено-особові речення) — гэта аднастаўныя сказы, галоўны член якіх выражан дзеясловам у форме 2-й асобы адзіночнага ліку або ў форме 3-й асобы множнага ліку цяперашняга ці будучага часу і абазначае дзеянне, якое ў аднолькавай меры адносіцца ці можа адносіцца да любой асобы: «*Работу словам не заменіш*» (прыказка); «*Не за сваю справу не бярыся*» (прыказка); «*Хваробу леаць і атрутамі*» (М. Багдановіч); «*Аб адсутных не гавораць кепска*» (І. Шамякін).

Абагульнена-асабовыя сказы ўжываюцца пры выражэнні толькі такіх назіранняў, якія з'яўляюцца бяспрэчнымі, аксіёматычнымі, паколькі яны натуральна выцякаюць з аб'ектыўных асаблівасцей пэўных з'яў ці сітуацыі, з шматвяковага жыццёвага вопыту народа.

У некаторых выпадках абагульнена-асабовыя сказы цяжка адрозніць ад няпэўна-асабовых сказаў. У такіх выпадках можна кіравацца такімі крытэрыямі: калі ў сказе замест адсутнага дзейніка можна ўставіць няпэўны займеннік **нэхта (хтосьці)**, ад чаго сэнс выказвання амаль не зменіцца, такі сказ — няпэўна-асабовы. У абагульнена-асабовых сказах гэтых займеннікаў уставіць нельга, бо іх дзеянне адносіцца не да кагосьці канкрэтнага, а да кожнага, усякага: «*Клін клінам выганяюць*» (прыказка); «*Сустракаюць чалавека на адзенню, а праводзяць па розуму*» (прыказка); «*Папрацуеш да поту — над'ясі ў ахвоту*» (прыказка).

4) Безасабовыя сказы — гэта аднастаўныя сказы, галоўны член якіх абазначае дзеянне ці стан незалежна ад вытворцы дзеяння ці носьбіта прадмета: «*З боку дыхнула цёплым наветрам*» (А. Савіцкі); «*На возеры было ціха і спакойна*» (В. Вольскі); «*Холадна. Хочацца есці*» (П. Глебка).

У безасабовых сказах выражаецца фізічны і псіхалагічны стан асобы, паведамляецца пра з'явы прыроды, працэсы ў арганізме чалавека і жывёл. Сярод безасабовых няма пабуджальных сказаў.

Разнавіднасцю безасабовых сказаў з'яўляюцца **інфінітыўныя** сказы. У гэтых аднастаўных сказах галоўны

член выражан незалежным інфінітывам: «*Не, нашых пожняў больш ніколі чужому танку не таптаць*» (А. Бачыла); «*Не пражыць без надзейных і верных сяброў*» (М. Шаховіч); «*Быць ураджаю сёлета*» (Т. Хадкевіч); «*Адшукаць пераправу!*» (І. Новакаў); «*Але дзе ўзяць людзей?*» (А. Куляшоў); «*Убачыць толькі б родны Сож — не шкода ўсё аддаць*» (П. Панчанка).

5) **Намінатыўныя (назыўныя) сказы** — гэта аднастаўныя сказы, якія сцвярджаюць наяўнасць, існаванне прадметаў, з'яў, падзей без дадатковых паведамленняў пра іх. У намінатыўных сказах ніколі не ўжываюцца дзеясловы: «*Зіма. Снягі. Мароз. Завеі*» (П. Глебка); «*Зямля! Знаёмая даль. Бярозы на снежных адхонах*» (П. Панчанка); «*Ціхі сонечны, вераснёвы ранак*» (П. Пестрак); «*Сонца. Мароз. Вецер*» (Я. Брыль).

Намінатыўныя сказы бываюць апавядальнымі і клічнымі, развітымі і неразвітымі (укр. поширеними і непоширеними): «*Якія горы! А сады якія! Светлы вечар алтайскі. Цішыня і прастор*» (Э. Агняцвет); «*Радзіма, казачны мой кут, лясы старыя, пералескі. Знаходзіў я калісьці тут паміж прагалінаў пралёскі*» (М. Шушкевіч); «*Ноч. Халодная зямлянка. Перастрэлка. Цішыня*» (П. Глебка).

Заўвага. Намінатыўныя сказы з прыметнікам у функцыі азначэння трэба адрозніваць ад двухстаўных сказаў з іменным выказнікам, выражаным прыметнікам. Параўн.: *Бедны, але чысты пакой* (намінатыўны сказ); *Пакой бедны, але чысты* (двухстаўны сказ).

6) **Генітыўныя сказы** складаюць у беларускай мове своеасаблівую групу. У гэтых аднастаўных сказах галоўны член выражан родным склонам імені і, выражаючы наяўнасць, існаванне прадмета, адначасова характарызуе яго ў колькасных адносінах: «*А дарог жа, дарог, ды прасторных якіх, што яснотай дышучь*» (Якуб Колас); «*А ў гарадах, кажуць, што тавару ў магазінах!*» (К. Крапіва). «*А людзей — бясконца многа, ажно страх!*» (З. Бядуля); «*Песень скрозь у нас багата*» (П. Панчанка); «*На такой гаспадарцы, як наша, зімой работы няшмат*» (Я. Брыль).

Генітыўныя сказы выражаюць колькасную, прасторавую або часавую меру таго, што называецца ў родным склоне: *Дзяцей трое; Язды тры гадзіны; Вады ў рэчцы на пояс.* Колькаснае значэнне ў гэтых сказах можа быць выражана фразеалагічнымі спалучэннямі: *Клопатаў — на горла! Ягад — хоць прыгарычамі збірай!*

5.3. Няпоўныя сказы

Няпоўныя — гэта такія сказы, у якіх прапушчаны якія-небудзь галоўныя або даданыя члены, неабходнасць якіх абумоўлена інфарматыўнай семантыкай і сувяззю з наяўнымі

членамі сказа. Апушчаныя члены сказа можна аднавіць па сэнсу з папярэдніх сказаў, з абставін размовы: «*Сонца дае цеплыню і святло, зямля — свае жыватворчыя сілы*» (І. Навуменка); «*У чырвонай медзі стаяць дубы, у празрыстым золаце — бярозы*» (П. Пестрак).

Паколькі пропуск пэўнага члена (галоўнага ці даданага) можа быць у любым сказе — развітым і неразвітым, аднасастаўным і двухсастаўным, простым і складаным — няпоўныя сказы не з'яўляюцца асобным структурным тыпам сказа. Такім чынам, непаўната і аднасастаўнасць сказа — гэта розныя паняцці: няпоўны сказ суадносіцца з поўным, аднасастаўны — з двухсастаўным: 1) *Ці скоро ты закончыш вучобу?* — *Скора* (няпоўны двухсастаўны сказ); 2) *Ці скоро падмарозіць?* — *Скора* (няпоўны аднасастаўны сказ).

Зыходзячы з такога разумення няпоўных сказаў, няпоўнымі нельга лічыць аднасастаўныя пэўна-асабовыя, няпэўна-асабовыя і абагульнена-асабовыя сказы, у якіх дзейнік не з'яўляецца структурна неабходным элементам; яго адсутнасць — гэта норма для беларускай літаратурнай мовы. Тым больш нельга гаварыць пра пропуск выказніка ў намінацыйных сказах. Адсутнасць выказніка тут з'яўляецца характэрнай тыпалагічнай прыметай.

Заўвага 1. Няпоўныя сказы трэба адрозніваць ад іншых відаў сказа, напрыклад, ад няпэўна-асабовых сказаў. Параўн. няпэўна-асабовыя сказы: «*Нас перакінулі на той бок заліва, на заходні*» (І. Шамякін); «*Перш за ўсё пачалі перапраўляць раненых*» (І. Мележ); Няпоўны двухсастаўны сказ: *Артысты пайшлі шукаць дом культуры. Прайшлі станцыю, апынуліся на невялікім дворыку, дзе стаяла некалькі чыгуначнікаў*» (А. Чарнышэвіч).

Заўвага 2. Ад няпоўных сказаў трэба адрозніваць далучальныя члены сказа: «*Людзі змагаюцца і перамагаюць. Вайну. Страж. Голад. Дэспатызм, тупасць*» (І. Шамякін); «*Хлапчуком мары ў пра караблі. Вялікія. Магутныя. Мары ў пра мора. Сіняе. Неабдымнае, Пеністае*» (А. Савіцкі).

6. СКЛАДАНЫ СКАЗ — СКЛАДНЕ РЧЕННЯ

Сказ, які складаецца з дзвюх або некалькіх частак (простых сказаў), аб'яднаных па сэнсу і інтанацыяй у адно цэлае, называецца **складаным**. Але часткі складанага сказа адрозніваюцца ад простых сказаў: яны не маюць інтанацыйнай закончанасці, уласцівай самастойным сказам, па сэнсу і ў вымаўленні зліваюцца ў адно цэлае.

У складаным сказе яго асобныя часткі звязваюцца пры дапамозе злучнікаў або злучальных слоў або без злучнікаў і злучальных слоў — толькі інтанацыяй: «*Густы туман прыкрыў зялёны луг, і першай песняй празвінела птушка*» (П. Пан-

чанка); «*Мы хочам, каб мірнае неба не знала пажараў вайны*» (А. Бачыла); «*Па дрэвах прабягаў парывісты вецер, шапацела лісце асіны, гаманілі высокія стромкія хвоі*» (А. Стаховіч).

6.1. Складаназлучаныя сказы — Складносурыдні речення

Складаназлучанымі называюцца сказы, састаўныя часткі якіх аб'яднаны пры дапамозе злучальных злучнікаў (*і, ды, але, а, затое, аднак, ці, або, то-то, ні-ні і ін.*); «*Работу кончыў серп у полі, і лета хіліцца на спад*» (Якуб Колас); «*Было бязветрана, а мора ўсё роўна бушавала*» (І. Шамякін); «*Ні колас на ніве не ўскалыхнецца, ні ліст на дрэве не ўзварухнецца*» (М. Багдановіч).

Састаўныя часткі складаназлучанага сказа слаба залежаць адна ад другой, але яны ні пры якіх умовах не могуць быць самастойнымі, незалежнымі. У саставе складаназлучанага сказа яны не маюць сэнсавай і інтанацыйнай закончанасці і, такім чынам, не ўтвараюць асобных сказаў.

Часткі складаназлучаных сказаў могуць мець агульныя члены, якія аб'ядноўваюць іх у адзінае цэлае: «*У зацішнай цемнаце стрымана шумелі садкі, гучала з вокнаў радзьё і ўсё ляталі скрозь беспрытульныя пушынкi таполяў*» (В. Быкаў); «*Пад вечар неба завалакло хмарами і ўзняўся вецер*» (І. Шамякін).

Паміж часткамі складаназлучанага сказа на пісьме ставіцца коска. У сказах з агульным даданым членам перад злучнікамі *і, ды, або* коска не ставіцца: «*У гэты час злёжку скрыпнулі дзверы і ўвайшоў чалавек*» (К. Чорны). Але ад такіх сказаў трэба адрозніваць складаназлучаныя сказы, у якіх даданы член, падобны на агульны (пераважна акалічнасць месца і часу) адносіцца толькі да першай часткі і не звязаны з другой. У такіх сказах перад злучнікамі *і, ды, або* коска ставіцца: «*На нейкую хвіліну хмары на небасхіле разарваліся, і з іх цікайна глянула сонца*» (І. Мележ); «*Апоўначы паліўся дружна цёплы дождж, і Аляксей вярнуўся ў зямлянку*» (І. Мележ). Коска ставіцца перад гэтымі злучнікамі і тады, калі выказнікі асобных частак складаназлучанага сказа маюць пры сабе залежныя словы — аднолькавыя члены сказа: «*Пры пыльнай дарозе шумяць палыны, і вясёлыя плачуць наводдаль каліны*» (К. Чорны). У першай частцы гэтага сказа да выказніка *шумяць* адносіцца акалічнасць месца *пры дарозе*, а ў другой частцы выказнік *плачуць* удакладняецца акалічнасцю месца *наводдаль*. Агульны член сказа для абедзвюх частак быў бы ў такім выпадку: *Пры пыльнай дарозе шумяць палыны і вясёлыя плачуць каліны* (коска не ставіцца).

6.2. Складаназалежныя сказы — Складнопідрядні речення

Складаназалежnymi называюцца такія складаныя сказы, у якіх галоўная і даданая часткі звязаны падпарадкавальнай сувяззю пры дапамозе падпарадкавальных злучнікаў і злучальных слоў (яны знаходзяцца ў даданай частцы): «У вачах адлюстравана тое, што ў душы хаваецца на дне» (Я. Непачаловіч); «Дзе прайшло маленства, там пачынаецца радзіма» (К. Чорны); «Каб паслухаць прыроду жывую, рана-рана ўстаю на зары» (А. Бялевіч).

6.2.1. Тыпы складаназалежных сказаў

У залежнасці ад граматычнага значэння даданай часткі складаназалежных сказаў яны падзяляюцца на наступныя тыпы:

1) Складаназалежныя сказы з даданымі дзейнікавымі (укр. складнопідрядні речення з підрядними підметовими), у якіх гэтыя даданыя сказы дапаўняюць і ўдакладняюць дзейнік галоўнага сказа, выражаны займеннікамі **той, кожны, усякі, усе, усё** або выконваюць ролю дзейніка, калі яго няма ў галоўнай частцы; яны адказваюць на пытанні **х т о? ш т о?:** «Той не можа быць другам, хто ў бядзе абыйдзе кругам» (прыказка); «Здавалася, што ў гэтым напале маланкі свішчуць і гудуць вятры» (С. Грахоўскі); «Хто б'ецца за волю Радзімы, таго няхай смерць не кране» (М. Машара).

2) Складаназалежныя сказы з даданымі **выказнікавымі** (укр. складнопідрядні речення з підрядними присудковими). Даданыя сказы гэтага тыпу ўдакладняюць выказнік у галоўным сказе, выражаны займеннікам **такі (такая, такое), гэтакі, той, тая, усе** ў форме назоўнага (зрэдку творнага) склону. Яны адказваюць на пытанні **які іменна? хто іменна? што іменна?**; з галоўным сказам звязваюцца злучальнымі словамі і злучнікамі **які, што, хто, быццам** і ін.: «Мароз такі, што скоўвае дыханне» (А. Звонак); «Якая заслуга, такая і пашана» (прыказка); «А чалавек той, хто змагаецца за роўнае права на ішчасце ўсіх людзей» (У. Караткевіч).

Даданыя выказнікавыя сказы адрозніваюцца ад падобных да іх азначальных тым, што апошнія паясняюць займеннікі **такі, той**, якія ў галоўным сказе з'яўляюцца не выказнікамі, а азначэннямі: «Лінуў такі дождж, што вада праз сцены зацякла ў хату» (Якуб Колас); «Як не любіць той край, адкуль ты родам» («Полымя»).

3) Складаназалежныя сказы з даданымі **азначальнымі** (укр. складнопідрядні речення з підрядними означальними). Да-

даня сказы ў іх часцей за ўсё адносяцца да назоўніка галоўнай часткі і абазначаюць яго прымету, радзей паясняюць указальныя словы-азначэнні **той, такі, гэтакі**, напаўняючы іх канкрэтным зместам. Даданыя азначальныя сказы адказваюць на пытанні *я к і?* (*я к а я?* *я к о е?* *я к і я?*), з галоўным сказам звязваюцца злучальнымі словамі **які, што, чый, каторы**, а таксама **дзе, калі, куды**, каб: «*Мяккі ветрык варушыў жыта, якое ўжо налівалася*» (П. Пестрак); «*Тут бой такі быў, што зямля стагнала*» (Максім Танк); «*Люблю наш край — старонку гэту, дзе я радзілася, расла*» (К. Вуйла); «*Заспявай ты мне песню такую, каб мне душу паліла яна*» (Якуб Колас).

4) **Складаназалежныя сказы з даданымі дапаўняльнымі** (укр. складнопідрядні речення з падряднымі додатковымі). Даданыя сказы ў іх або канкрэтызуюць дапаўненне галоўнага сказа, выражанае ўказальным займеннікам **той** у розных ускосных склонах ці азначальнымі займеннікамі **кожны, усякі, усе, усё**, або выконвае ролю дапаўнення да галоўнай часткі складаназалежнага сказа. З галоўным сказам гэтыя даданыя сказы звязваюцца злучнікамі і злучальнымі словамі **што, хто, які, як, калі, каб**, злучнікам-часціцай **ці і ін.**: «*Зямля павінна належаць тым, хто працуе на ёй*» (І. Шамякін); «*Ніколі не думайце, што вы ўжо ўсё ведаеце*» (І. П. Паўлаў); «*Прасіла яблынька адна, каб не садзілі ля дарогі*» (Максім Танк); «*Я люблю, калі спяваюць*» (У. Караткевіч); «*А там сама пакажа справа, ці варта шуму ўся аблава*» (Якуб Колас).

Даданыя дапаўняльныя сказы трэба адрозніваць ад блізкіх да іх даданых дзейнікавых такім чынам: пры даданых дапаўняльных указальнае слова галоўнай часткі стаіць ва ўскосных склонах (пры адсутнасці яго можна ўстанавіць) і выконвае ролю дапаўнення, а ў даданых дзейнікавых гэта ўдакладняльнае слова стаіць у назоўным склоне і выконвае ролю дзейніка: «*Што пасееш, тое і пажнеш*» (прыказка) — займеннік **тое** — прамое дапаўненне, даданы сказ — дапаўняльны; «*Хто дбае, той і мае*» (прыказка) — займеннік **той** — дзейнік, даданы сказ — дзейнікавы.

5) **Складаназалежныя сказы з даданымі месца** (укр. складнопідрядні речення з падряднымі месца). У іх даданыя сказы, як правіла, удакладняюць акалічнасць месца ў галоўным сказе, выражаную прыслоўямі **тут, там, туды, адтуль, адсюль, усюды, скрозь, адусюль** або выконваюць ролю акалічнасці пры выказніку галоўнага сказа; яны адказваюць на пытанні *д з е?* *к у д ы?* *а д к у л ь?* і звязваюцца з галоўным сказам злучальнымі словамі **дзе, куды, адкуль**: «*Над ракой, дзе млела ціша, раптам грукнуў гром*» (К. Кірэнка); «*Дзе ляжалі радком снарады — дзіцяня бесклапотна спіць*» (П. Панчанка).

6) Складаназалежныя сказы з даданымі часу (укр. складно-підрядні речення з підряднімі часу). Даданыя сказы гэтага тыпу звычайна ўдакладняюць акалічнасць часу ў галоўнай частцы або паясняюць выказнік галоўнага сказа, у якім могуць быць суадносныя словы і словазлучэнні **туды, заўсёды, датуль, у той час, да таго часу, пасля таго і ін.** Яны адказваюць на пытанні **калі? як доўга? з якога часу? да якога часу?,** звязваюцца з галоўным сказам злучнікамі **калі, як, аж (ажно́), як толькі, пакуль, ледзь і ін.:** «*Удзень, як лекцыі канчалі, на рэчку хлопцы выбягалі*» (Якуб Колас); «*Доўга лес на гуслях граў зялёных, пакуль не выплыў вераснёвы дзень*» (Максім Танк); «*Дружба сапраўдная пачынаецца тады, калі людзі як мае быць ведаюць адзін аднаго*» (К. Чорны).

7) Складаназалежныя сказы з даданымі спосабу дзеяння (укр. складнопідрядні речення з підряднімі спосабу діі). Даданыя сказы гэтага тыпу характарызуюць спосаб дзеяння, пра якое гаворыцца ў выказніку галоўнага сказа, або раскрывае ў галоўным сказе змест указальнага слова **так**, якое выконвае ролю акалічнасці спосабу дзеяння; адказваюць на пытанні **як? як і м чы нам?,** з галоўным сказам звязваюцца злучнікамі **што, як, каб і ін.:** «*Як смяюцца толькі дзеці, усміхнуўся тут Сымон*» (Якуб Колас); «*Гэты дворык так змяніўся, так гожа траўкай заіскрыўся, што проста глянуць было любя*» (Якуб Колас); «*Лепш рабіць усё так, каб ніхто не бачыў*» (К. Чорны).

8) Складаназалежныя сказы з даданымі мэты (укр. складнопідрядні речення з підряднімі меті). Даданыя сказы мэты паказваюць на мэту дзеяння, пра якое гаворыцца ў галоўным сказе, і адказваюць на пытанні **для чаго? з якой мэтай? навошта?** З галоўным сказам яны звязваюцца злучнікам **каб:** «*Лістамі сцеле вожык норку, каб цёпла ў ёй зімой было*» (А. Бялёвіч); «*Тут у бой ішоў з пагардай да смерці, каб ратаваць мой родны край*» (П. Панчанка).

Заўвага. У беларускай мове сустракаюцца канструкцыі, у якіх даданы сказ мэты звязваецца з галоўным пры дапамозе злучніка **абы:** «*Нехта іграе на раялі, барабанячы як папала, абы мацней гуло*» (Я. Скрыган). Параўн. укр.: «*Я Нептуну Півкопи грошей в руку суну, Аби на морі шторм утих*» (І. Котляревський); «*Щодалі доводилося все частіше звертати з колії, аби дати дорогу автомашинам*» (П. Панч).

9) Складаназалежныя сказы з даданымі прычыны (абгрунтавання, падставы) [укр. складнопідрядні речення з підряднімі прычыны (обгрунтування, підстави)]. Даданыя сказы прычыны раскрываюць прычыну таго, што выражана выказнікам галоўнага сказа і адказваюць на пытанні **чаму? з якой прычыны?** Яны звязваюцца з галоўным ска-

зам злучнікамі бо, што, таму што, ад таго што, з-за таго што, дзеля (для) таго што, а то і ін.: «Туман не разыходзіўся, бо не было ветру» (Я. Маур); «Цэлыя вякі стаяла пушча і радалася, што навакол згода і супольнае жыццё» (Якуб Колас); «Вы абмінаеце асенні лес таму, што вецер абарваў лістоту» (Максім Танк).

10) **Складаназалежныя сказы з даданымі ўмовы** (укр. складнопідрядні речення з підряднімі умовы). Даданыя сказы ўмовы паказваюць на ўмову, пры якой можа адбыцца дзеянне галоўнага сказа, і адказваюць на пытанне пры якой умове? Яны звязваюцца з галоўным сказам злучнікамі **калі, як, раз, то, дык**, а пры адценнях пажадання і мэты — злучнікамі **каб, абы**: «А вось як будзеце вучыцца, то можна сэнсу і дабіцца» (Якуб Колас); «Куды живеца весялей, калі сябры навакал» (П. Броўка); «Калі справа не пад сілу, дык на плечы не бяры» (М. Лужанін).

11) **Складаназалежныя сказы з даданымі меры і ступені** (укр. складнопідрядні речення з підряднімі міры і ступеня). Даданыя сказы гэтага тыпу раскрываюць, канкрэтызуюць змест у галоўнай частцы ўказальных слоў са значэннем меры і ступені: прыслоўяў **так, столькі, настолькі**, займеннікаў **такі, гэтакі** або спалучэнняў **да такой меры, да такой ступені, да таго**. Яны адказваюць на пытанні **як? у якой ступені? як многа?** і далучаюцца да галоўнага сказа злучальнымі словамі **колькі, наколькі, што, аж**, злучальнай канструкцыяй **па меры таго як і ін.:** «Гаворыць дзязька, сам смяецца, аж лыжка з клёцкамі трасецца» (Якуб Колас); «Мароз так цісне, ажно дух займае» (З. Бядуля); «Трапляецца такая цвёрдая зямля, што і рыдлёўка не хоча браць» (Максім Танк).

12) **Складаназалежныя сказы з даданымі ўступальнымі** (укр. складнопідрядні речення з підряднімі допустовымі). Даданыя ўступальныя сказы паказваюць на умову, насуперак якой адбываецца тое, пра што гаворыцца ў галоўным сказе, і адказваюць на пытанне **ня гледзячы на што?** Такія даданыя сказы падпарадкоўваюцца галоўнаму сказу пры дапамозе злучнікаў **хоць (хаця), (ня)хай** і спалучэнняў слоў **што ні, як ні, колькі ні, куды ні, нягледзячы на тое, што**. Паміж галоўным і даданым сказам могуць ужывацца супраціўныя злучнікі **але, а**: «Хай там будзе сонца ці туман, цеплаход мяне больш не трывожыць» (П. Панчанка); «Ноч была хоць і не месячная, але ярка зіхацелі зоркі» (А. Чарнышэвіч); «Як ні трымай сябе ў руках Андрэй, але і ў яго вачах бліснула слязінка» (Якуб Колас).

13) **Складаназалежныя сказы з даданымі вьніку** (укр. складнопідрядні речення з підряднімі наслідковымі). Даданыя

сказы выніку паказваюць на вынік таго, пра што гаворыцца ў галоўным сказе. Яны адносяцца да галоўнага сказа ў цэлым, стаяць пасля яго і звязваюцца з ім пры дапамозе непадзельнага састаўнага злучніка так што, а таксама злучнікаў і злучальных слоў дык, тады, таму, часціц то, аж, ажно, у выніку чаго: «У маім жыцці многа цяжкага і страшнага было, так што мяне не спалохаеш» (М. Машара); «Учора прайшоў добры дождж, дык за ноч, відаць, грыбой нарасло» (З. Бядуля); «Відаць, утаміўся за ўчарашні дзень і вечар, таму і заснуў так моцна» (М. Лынькоў); «Свішчуць птушкі над балотам, аж гамоніць лес і гай» (Якуб Колас).

14) **Складаназалежныя сказы з даданымі супастаўляльнымі** (укр. складнопідрядні речення з падряднымі зіставнымі). Даданыя супастаўляльныя ў такіх сказах характарызуюць змест галоўнай часткі шляхам супастаўлення ў адносінах часу ці колькасці прыметы. Даданыя супастаўляльныя з часавым адценнем звязваюцца з галоўным сказам састаўнымі злучнікамі у той час як, тады як, між тым як: «На полі бушавала завіруха, у той час як у лесе было шмат зацішней» (К. Чорны); «Клубчасты, кучаравы хвост дыму ўсё падаўжаўся і шырыўся і, здавалася, нерухома застыў у марозным паветры, тады як галава яго ўсё выцягвалася як бы са свайго ўласнага цела» (Якуб Колас). Даданыя супастаўляльныя з колькасным адценнем звязваюцца з галоўным сказам падвойнымі злучнікамі чым — тым, як — так, як — гэтак: «Чым ніжэй апускалася асенняе сонца, тым гусцей спавіваў туман лесавыя сенажаці» (З. Бядуля).

15) **Складаназалежныя сказы з даданымі параўнальнымі** (укр. складнопідрядні речення з падряднымі парівняльнымі). У такіх сказах даданыя параўнальныя характарызуюць змест галоўнага сказа шляхам параўнання, адказваюць на пытанне я к? і звязваюцца з ім параўнальнымі злучнікамі як, як бы, быццам, бы, нібы, чым, што і ін.: «І гасне дзень у задуменні, як гаснуць жыцця летуценні» (Якуб Колас); «Тонкіх хмарах валаконцы сталі хараша ў радок, як бы ўюць яны для сонца з тых валоканаў вянок» (Якуб Колас); «Лёгкі туман праплывае над Мінскам, быццам пялёсткамі сыплюць сады» (С. Грахоўскі); «Думкі ўюцца, нібы пчолы» (А. Гурло).

16) **Складаназалежныя сказы з даданымі далучальнымі** (укр. складнопідрядні речення з падряднымі прыеднувальнымі). Такія даданыя сказы змяшчаюць дадатковыя звесткі да зместу галоўнага сказа і звязваюцца з ім злучальным словам што ў форме назоўнага і ўскосных склонаў без прыназоўнікаў і з прыназоўнікамі, прыслоўямі дзе, куды, адкуль: «У тоне Сцёпкавага адказу была пашана да стрэлачніка, што таму вельмі спадабалася» (Якуб Колас); «Галаву Волькі акаймляў

чорны шаль, ад чаго твар яе выглядаў, як у рамцы карціны» (П. Пестрак); «*І тады яны апынуліся раптам на невялікай паллянцы, дзе і адпачылі трохі*» (У. Агіевіч).

7. ПРОСТАЯ, ПАЎПРОСТАЯ, НЯЎЛАСНА-ПРОСТАЯ І ЁСКОСНАЯ МОВА — ПРЯМА, НАПІВПРЯМА, НЕВЛАСНЕ-ПРЯМА І НЕПРЯМА МОВА

У гутарцы, расказе пра што-небудзь, у літаратурнай мове (асабліва ў мастацкім і публіцыстычным стылях) часта ўзнікае неабходнасць перадаць слухачу (чытачу) чужую мову — выказванні іншай асобы. Чужое выказванне можа перадавацца ў форме простага, паўпростага, няўласна простага і ўскаснага мовы.

Простая мова (укр. прыма мова) — гэта дакладна ўзноўленае чужое выказванне ад імя той асобы, якой яно належыць: *Прайдзі казала калісьці маці мая: «Як бы ты ні быў стомлены, а напіся крынічнай вады — і ўсё як рукою здыме»* (А. Пальчэўскі); *«Што ты думаеш рабіць сёння»*, —спытай у *Славіка Косця»* (І. Шамякін).

У сказах з простага мовай захоўваецца не толькі змест чужой мовы, але і ўсе асаблівасці яе формы і інтанацыі.

Паўпростая мова (укр. напівпрыма мова) — гэта чужое выказванне, якое перадаецца ў форме даданага часткі са злучнікамі **што** і з захаваннем асабовых форм дзеясловаў, асабовых займеннікаў і лексічных асаблівасцей простага мовы: *«Максім адмовіўся падпісаць і сказаў, што няхай мяне караюць»* (М. Машара).

Няўласна-простая мова (укр. невласне прыма мова) — гэта такая форма перадачы чужой мовы, пры якім захоўваецца яе асноўныя лексічныя, фразеалагічныя і сінтаксічныя сродкі, а марфалагічныя паказчыкі (асабовыя займеннікі і дзеясловы) змяняюцца. Аўтар як бы перадае «ўнутраную мову» персанажа: *«Ён [Аусянкін] стаяў і прыслухоўваўся, ці хаця ж дома яны. А то сама яна мо ў сваім тэатры, а дзеці зноў мо пайшлі дзе да суседзяў на тэлевізар. Спачатку не чуло было ніякага голасу. А потым ён пачуў смех»* («Полымя»); *«Палазок адпоўз бліжэй да ўзгорка. Сэрца яго моцна білася. Не прамахнуцца б! Не зайважылі б яго гітлераўцы раней часу»* (Якуб Колас).

Ускасная мова (укр. непрыма мова) — гэта чужая мова, якая падаецца не ад імя асобы, якой яна належыць, а ад імя аўтара (апавядальніка). Ва ўскаснага мове захоўваецца толькі змест чужога выказвання, а лексічныя, граматычныя і стылістычныя асаблівасці чужой мовы тут не перадаюцца. Такія канструкцыі афармляюцца як складаназалежныя сказы, у

якіх галоўны сказ адпавядае аўтарскай мове, а даданы — чужому выказванню. Параўн. простая мова: *«Сядайце, Кірыла Васільевіч», — ласкава запрасіла гаспадыня»* (І. Шамякін); Ускосная мова: *«Гаспадыня запрасіла ласкава, каб Кірыла Васільевіч сеў»* (Або: *Гаспадыня ласкава запрасіла Кірылу Васільевіча сесці*). *«Добра на лузе ў час сенакосу», — прызнаўся Янка»* (Якуб Колас). — *Янка прызнаўся, што добра на лузе ў час сенакосу.*

Ускосная мова пазбаўлена экспрэсіўнасці і эмацыянальнасці. Выклічнікі, пабочныя словы, экспрэсіўныя часціцы, звароткі, мадальныя словы, элементы гутарковага стылю ва ўскоснай мове апускаюцца.

БІЛОРУСЬКІ ТЕКСТИ ДЛЯ ЧИТАННЯ І ВПРАВ —
БЕЛАРУСКІЯ ТЭКСТЫ ДЛЯ ЧЫТАННЯ
І ПРАКТЫКАВАННЯЎ

Цётка

(Алаіза Сцяпанаўна Пашкевіч)
1876—1916

ПРЫСЯГА НАД КРЫВАВЫМІ РАЗОРАМІ

Быў цёплы асенні дзень. Нівы ціха адпачывалі пасля летняй працы. Цёмны лес шаптаўся ў глыбокай задуме. Буслы тужліва ляцелі на вырай.

Гэтага дня, маркотны і згорблены пад цяжкаю хмараю невясёлых дум, ледзьве-ледзьве поўз стары Мацей у поле.

— Галава баліць, рук не зняць,— бурчэў ён, падцягваючыся.— Дзяцей дагадаваўся, а адпачыць некалі і няма за кім.

Так ён сам сабе жаліўся.

Праўда, у Мацея было трое сыноў: аднаго ўзялі ў войска, другі паехаў да Пецярбурга шукаць хлеба, трэці пайшоў за парабка да двара, а бедны Мацей з жонкаю і дзвюма малодшымі дзяўчаткамі астаўся ў хаце на сваёй гаспадарцы.

Бедната, адзіноцтва, сілы ўжо не тыя,— а рабі і рабі, працуй без канца... Мардасовічу — за лён, Бізуноўскаму — за пашу, а там і за бульбу плужы і плужы штодзень на адработках, так што сваё, хоць і вузка, але і то лында¹, і то няхват часу ўпару засеяць. Вось і цяпер,— суседзі ўжо даўно пасеялі і пабаразнілі, а Мацей толькі першы дзень выйшаў на сваё і то быў хворы. Аднак, перамагаючы сябе, насыпаўшы жыта ў хвартух, напляваў у жменю, чарпануў зярнят і са словамі «радзі, Божа» сыпануў зерне на чорную глебу.

Зярняты замільгацелі на раллі. А Мацей стаяў з пасалавеўшымі вачыма і шаптаў: «Не магу... Надта ж галава баліць і сон морыць».

І, не ўкладаючыся і не пасцілаючыся, ён, як стаяў, так і лёг, так і заснуў...

Спаў, як пласт, упоперак загона з раскінутымі рукамі. Ліцо было бледна, губы чорныя ад смагі; дыхаў ён часта і з якімсьці хрыпам. Здалёк выглядаў на чалавека, каторага вот-вот раскрыжавалі і прыбілі да зямлі, і так ён паволі канае.

¹ Лында — гультай, абібок; тут: няўпраўка,

Мацей спаў і сніў. Сніў ён, што сабралася моц народу на яго ніве: былі там і маладыя, і старыя, і мужчыны, і кабеты, і дзеці — у розных апратках, і ўсе крычалі:

— Вузка! Цесна! Мала!

А Мацею здавалася, што і ён сам стаіць пасярод гэтага народу, і што ўсе чакаюць, што і ён сам, Мацей, скажа, і што вот-вот к яго сэрцу падыходзіць нечы жаль, і што ён таксама пачынае крычаць:

— Вузка! Цесна! Мала!

Аж, здаецца, выбягае сам сусед Астap, заціснуўшы кулакi, і крычыць яшчэ мацней ад Мацея:

— А скуль узяць? Скуль дастаць? Кажы, скуль?..

Тады захістаўся народ і зароў:

— Глядзіце, во прасторы! Во нівы, лясы, палі! Усё гэта наша!..

А Астap:

— Лжэце! Няпраўда! Не дадуць: то казённае, дворнае, — ні я, ні вы не маем права... Не дадуць, паб'юць...

Вось далей здаецца Мацею, што з цьмы народу выходзяць яго тры сыны: парабак дворны, салдат і работнік пецярбургскі — і становяцца на калені і прысягаюць громка, ясна, паволі:

— Мы дамо! Мы — сіла! Мы — права!

Мацей абліваецца потам, сэрца яго б'ецца... І здаецца яму, што ўсё гэта спавіў туман: толькі разоры стаяць, поўныя крыві, а над імі вісяць тры скрыжаваныя далоні... І раздаецца ціха ясны голас:

— Мы — сіла! Мы — права!..

1906 г.

ШАНУЙЦЕ РОДНАЕ СЛОВА!

Роднае слова!

З малых дзён чуем мы цябе з матчыных вуст. Ты нам тлумачыш усе дзівы свету, якія дзіцячае вока бачыць навокал сябе першы раз. І табе выказваем мы свой дзіцячы жаль, крыўду, жаданне, радасць...

Што можа быць даражэй сэрцу чалавека, як у сталых гадах пачуць цябе, роднае слова, у чужой старане? Здаецца, быццам з далёкай чужыны пераносіш ты нас у родны край — родную вёску, дзе мы ўзраслі, дзе першыя думкі складалі, дзе гора і радасць першы раз спазналі...

Чаму ж, роднае слова, гэтак часта забываюць цябе людзі — нават тут, між сваімі? Чаму сыны нашага народу так лёгка адракаюцца ад матчынай гутаркі?

Кажуць: бо цёмны нашы беларусы. Але гэта няпраўда:

забываюць родную мову, адракаюцца бацькоў і братоў сваіх найбольш тыя, хто дайшоў навук, выйшаў у людзі. Яны няцёмны: яны пераймаюць чужое — дзеля карысці.

У сэрцы такіх людзей загасла любоў да свайго народу і роднай мовы. Дачэсная карысць, жаданне пашаны ў чужых, смешны гонар — усё гэта заняла мейсца ў апусцеўшай іх душы. А за іх прыкладам і наша вясковая моладзь, наламываючы сябе, пачынае праз несвядомасць чурацца таго, што яе выдзяляе з паміж іншых народаў, пачынае глядзець на ўсё сваё, роднае чужымі вачыма, думаючы, быццам гэта добра, калі людзі «вышэйшых станаў» так робяць...

Але няма на свеце такіх скарбаў, што б вечна цешылі нашае сэрца. Хваробы, калецтвы, смерць паказваюць, якую малую цану маюць дастаткі, гонар, высокае становішча. Здрада, ашуканства — вось адплата за прыязнь і любоў да вышэйшых ад нас. Чым больш пазнаем мы свет, тым меншую цану маюць для нас яго скарбы, тым болей бачым благога, болей здзеку, крыўд і слёз...

Бедны той, хто, апрача грошы, апрача багацця, каторае пры першым няшчасці счэзне дазв'ання, не мае скарбаў вечных — скарбаў душы. Такі скарб, каторы ніхто і ніколі адабраць ад нас не здалее, гэта любоў да бацькаўшчыны, да свайго народу, да роднай мовы, — гэта вялікае мілаванне чалавека — слабога, пакрыўджанага.

Яркім полымем гарыць такая любоў у душы, сагравае яе, асвятляе дарогу ў жыцці. Хто любіць свой народ, хто ў кожным бачыць брата-чалавека, той не сагнецца перад крыўдай, перад здзекам: ён бачыць навакол сябе мільёны падобных сабе, і яго думкі, яго жаданні зліваюцца з думкамі і жаданнямі вялікай людскай грамады. Такі чалавек ніколі не будзе адзін — самотны і пакінуты.

Але поруч з любоўю да сваіх братоў патрэбна яшчэ нешта, што злучае людзей у суцэльны народ — гэта родная мова.

Яна, быццам цэмент, звязвае людзей. Яна дае ім найлепшы спосаб разумець адзін аднаго, адной думкай жыць, адной долі шукаць. Хто адрокся мовы бацькоў сваіх, хто ўздзеў чужую апратку — той адышоў ад народу далёка-далёка. Ён чужы ў роднай вёсцы, у сваёй сям'і. І на яго браты глядзяць, як на чужынца...

Да нашай моладзі звяртаемся мы з гэтымі словамі. Вы, маладыя, найчасцей пападаеце між чужых людзей, што вашай мовы не шануюць, «простай», «мужыцкай» завуць. З вас часта насмяхаюцца, калі гаворыце па-свойму. І вы, чуючы гэта, пачынаеце саромецца матчынай мовы, свайго народу, сваёй радні. Так разрываецца тая жывая звязь, што злучае вас з

беларускім народам. Аб ім вы забываеце. Чужых багоў прымаеце: чужую гутарку, звычаі, чужое імя.

Для сваіх вы прападаеце. Адны служаць чужым — бо свайго Бога не маюць, бо ад вялікай грамады народнай адарваліся, як галіна ад дрэва. Другія — затым, што добрую плату даюць ім... Але няма такой заплаты, што дае забыццё ад здрады. Юдавы срэбнікі не ўцешаць іх, калі, змогшыся жыццём і няшчасцямі, захочуць яны знайсці спакой душы, сагрэць яе чыстай любоўю.

Быў у нас пясняр, што ў час спячкі народнай першы адважыўся клікаць беларусаў, каб шанавалі мову бацькоў і дэдаў сваіх. «Не кідайце мовы сваёй, каб не ўмерлі»,— пісаў Мацей Бурачок¹ да беларусаў. І гэты вокліч збудзіў прыспаныя сэрцы. Народ прагнуўся. Ён пазнаў, хто ён. Родная мова яго — загнаная, пагарджаная — паднялася высока і стае ўжо поруч з «панскімі» мовамі. І здабывае пашану ў людзей: людзі бачаць, што мы яе шануем, што яна для нас мае вялікую цану,— ды самі пачынаюць інакш глядзець і на нас, і на яе.

На вас — моладзі — ляжыць вялікая павіннасць: развіваць далей родную мову, узбагачываць свой народ знаннем і культурай. Вы здабываеце навуку для сябе, дык дзяліцеся ёю з тымі, хто для вас цяжкай працай здабывае кусок хлеба. Толькі не кідайце роднай мовы: бо запраўды для свайго народу тады вы ўмерлі!

Мейце сілу і адвагу дзяржацца роднага слова. Мейце смеласць усюды голасна казаць па-свойму. І, гледзячы на вас, асмеляцца і іншыя, зразумеюць, што шчырае сэрца беларускае б'ецца не толькі пад мужыцкай сярмягай, павераць у ўласныя сілы свае і пойдучь цвёрдай ступой да лепшай будучыны, да ясных зор шчасця народнага.

1914 г.

Янка Журба
(Іван Якаўлевіч Івашын)
1881—1964

ПЕРАД СВЯТАМ

Зімовы дзень пагасаў. Сцюдзёнае сонца хавалася за борам. Прашчальныя касыя праменні яго гарэлі крывавым агнём на засыпаных снегам стрэхах будынкаў, на белым дашчатым пе-

¹ Мацей Бурачок — адзін з псеўданімаў вядомага беларускага паэта, празаіка, публіцыста і перакладчыка Францішка Багушэвіча (1840—1900), які ў прадмове да свайго паэтычнага зборніка «Дудка беларуская» (1891) абгрунтоўваў права беларускага народа на развіццё сваёй мовы.

ралазе і, пралязаючы праз дзверы адчыненай клеці, адлівалася мядзяна-чырвонымі плямамі на бявеннай сцяне.

Марознае паветра было сухое і спакойнае. Зверху, з лёгкіх пушыстых хмараў, сыпаліся рэдкія крупінкі падобнай на манны шэраш.

— То як жа, дзядзька!.. Ужо ты павінен даць веры, што, каб не нуда, не пайшоў бы да цябе прасіць, — казаў Андрэй, малады русавалосы селянін. — Сапраўды не пайшоў бы, але схарчваліся мы вельмі. Ужо аб нас з бабай няма што гаварыць, але дзеткі скігляць не еўшы, вось што...

Сямён, валасны старшыня, таўсты, сярэдняга росту чалавек, усыпаўшы з мяшка ў дзежку мукі, струсіў яго, павесіў на засекаў і ўзяўся ў бокі.

— Я гэта, братка, і без цябе ведаю, без нуды да мяне не ходзяць, асабліва радня, — насмешліва згадзіўся ён. — Толькі быццам я такі багатыр, каб раздаваць сваё дабро ўсялякаму, хто спаткаецца? Ты думаеш, у мяне нет ведама якія скарбы. Не, братка, — толькі тое, што бачыш; больш нічога няма.

Андрэй пры гэтых словах зірнуў на поўныя збожжа засекаў, апусціў галаву і цяжка ўздыхнуў.

— Дзякаваць Богу маеш, — ціха азваўся ён. — Сям'я твая невялікая: ты ды цётка Аўдоця — не лішне шмат губ, не тое, што мая сям'я: сам дзясят!.. А вось каб ты мне памог, век памятаў бы на тваё дабро. Прыдзе час, упраўлюся ўлетку і ўсё аддам з гарой. Свята ж цяпер прыйшло.

— Ну, гэта, хлопца, мы чувалі. Святы не я, бач, зрабіў, — нахмурыўся Сямён. — Я ў святых не прычасны. Гэта божая справа, — няхай Бог і падае.

— Калі ты дасі, усё адно як ад Бога прыму... — пачаў ізноў пляменнік, але не скончыў: жаль здушыў яго сэрца: дзядзька не хацеў зважаць на яго нуду.

Андрэй адварнуўся і зірнуў на запаршаны снегам падворак.

Сонца ўжо закацілася; але заходны край неба пылаў, як водбліск далёкага бяздымнага пажару. Ад бору па палёх пацягнуўся доўгі шэры цень.

Старшыня яшчэ троху пакапаўся ў кутку клеці, шукаючы чагось, крэкнуў і пайшоў да здварэй.

— Пара, хлопец, дахаты. Скора ўжо і зорку спатыкаць, — прамовіў ён.

Дзядзька з пляменнікам выйшлі з клеці.

— Дзядзенька, хоць бы крошку жытца! — паспрабаваў яшчэ прасіць Андрэй. — У кожнага хрышчонага штосьці ладзяць к святу; хоць і позна, але як-небудзь зладзіла б і мая гаспадыня. Памажы, дзядзенька, дзеля Бога!

— Ну ты, хлопец, з Богам да мяне не лезь! — сярдзіта крыкнуў старшына. — Калі ў мяне просіш, дык вось я сказаў табе, што не дам; а калі ў Бога просіш, дык на вось, сабяры ды вары, — жыта будзе важнае. — Пры гэтым старшына паказаў рукой на крупінкі падаючай з неба шэрашы.

Павярнуўшы злосна ключ у замку, Сямён пайшоў дахаты, не зважаючы на стаяўшага без шапкі Андрэя. Апошнія балючыя словы разанулі яго па сэрцы. Ён доўга не мог апамятацца. Твар яго быў скрыўлены горам і беднасцю. Ён усё яшчэ стаяў на адным месцы. Шэраш гусцела; на русавую галаву Андрэя садзіліся адна за адной і таялі дзіўнай формы сняжынкi.

Андрэй нічога не адказаў на апошнія словы старшыны, глынуў слязу, апусціў галаву і ціха пацягнуўся дамоў.

Дома яго ждала галодная сям'я.

— Гарчыка жыта не даў... Што ж мы будзем рабіць цяпер? — пачаў жаліцца Андрэй сваёй жонцы. — У кожнага хрышчонага будуць зоркай вячэраць, а мы і ў святэ галадаць будзем. Вось табе і каляды!..

Галодныя абдзёртыя дзеці плакалі на печы. Хліпала матка, апёршыся аб печ, каля стала сядзеў, апусціўшы нізка галаву Андрэй.

Гэтак спатыкалі галодныя людзі нараджэнне Хрыстова.

Максім Багдановіч
1891—1917

КРАЮ МОЙ РОДНЫ! ЯК ВЫКЛЯТЫ БОГАМ...

Краю мой родны! Як выкляты Богам —
Столькі ты зносіш нядолі.
Хмары, балоты... Над збожжам убогім
Вецер гуляе на волі.

Поруч раскідалісь родныя вёскі.
Жалем сціскаюцца грудзі! —
Бедныя хаткі, таполі, бярозкі,
Ўсюды панурыя людзі...

Шмат што зрабілі іх чорныя рукі,
Вынеслі моцныя спіны;
Шмат іх прымусілі выцерпець мукі
Пушчы, разлогі, нізіны.

Кінь толькі вокам да гэтага люду —
Сціснецца сэрца ад болю:
Столькі пабачыш ты гора усюды,
Столькі нуды без патолі.

Песня пяе, як удовіна сына,
Янку, каханне згубіла;
Там, дзе панура схілілась каліна,
Беднага хлопца магіла.

Ў гутарках-казках аб шчасці, аб згодзе
Сэрца навін не пачуе.
Сціснула гора дыханне ў народзе,
Гора усюды пануе.

Хваляй шырокай разлілась, як мора,
Родны наш край затапіла...
Брацця! Ці зможам грамадскае гора?
Брацця! Ці хваце нам сілы?!

1909 г.

САНЕТ

Беззаганны санет варты адзін
цэлай паэмы!

Буало¹

Паміж пяскоў Егіпецкай зямлі,
Над хвалямі сінеючага Ніла,
Ўжо колькі тысяч год стаіць магіла:
Ў гаршку насення жменю там знайшлі.
Хоць зернейкі засохшымі былі,
Усё ж такі жыццёвая іх сіла
Збудзілася і буйна ўскаласіла
Парой вясенняй збожжа на раллі.
Вось сімвал твой, забыты краю родны!
Зварушаны нарэшце дух народны,
Я верую, бясплодна не засне,
А ўперад рынецца, маўляў крывіца,
Каторая магутна, гучна мкне,
Здалейшы з глебы на прастор прабіцца.

1911 г.

СЛУЦКІЯ ТКАЧЫХІ

Ад родных ніў, ад роднай хаты
У панскі двор дзеля красы
Яны, бяздольныя, узяты
Ткаць залатыя паясы.

¹ Буало (1636—1711) — французскі паэт.

І цягам доўгія часіны,
Дзявочыя забыўшы сны,
Свае шырокія тканіны
На лад персідскі ткуць яны.
А за сцяной смяецца поле,
Зіе неба з-за акна,—
І думкі мкнуцца мімаволі
Туды, дзе расцвіла вясна;
Дзе блішча збожжа ў яснай далі,
Сінеюць міла васількі,
Халодным срэбрам ззяюць хвалі
Між гор лючайся ракі;
Цямнее край зубчаты бора...
І тчэ, забыўшыся, рука,
Заміж персідскага узора,
Цвяток радзімы васілька.

1912 г.

РАМАНС

Зорка Венера ўзышла над зямлёю,
Светлыя згадкі з сабой прывяла...
Помніш, калі я спаткаўся з табою,
Зорка Венера ўзышла.
З гэтай пары я пачаў углядацца
Ў неба начное і зорку шукаў.
Ціхім каханнем к табе разгарацца
З гэтай пары я пачаў.
Але расстацца нам час наступае;
Пэўна, ўжо доля такая у нас.
Моцна кахаў я цябе, дарагая,
Але расстацца нам час.
Буду ў далёкім краю я нудзіцца,
Ў сэрцы любоў затаіўшы сваю;
Кожную ночку на зорку дзівіцца
Буду ў далёкім краю.
Глянь іншы раз на яе,— у расстанні
Там з ёй зліём мы пагляды свае...
Қаб хоць на міг уваскрэсла каханне,
Глянь іншы раз на яе...

1917 г.

ПАГОНЯ

Толькі ў сэрцы трывожным пачую
За краіну радзімую жах,—
Ўспомню Вострую Брамү святую
І ваякаў на грозных канях.

Ў белай пене праносяцца коні,—
Рвуцца, мкнуцца і цяжка хрыпяць...
Старадаўняй Літоўскай Пагоні
Не разбіць, не спыніць, не стрымаць.

У бязмерную даль вы ляціце,
А за вамі, прад вамі — гады.
Вы за кім у пагоню спяшыце?
Дзе шляхі вашы йдуць і куды?

Мо яны, Беларусь, панясліся
За тваімі дзяцьмі уздагон,
Што забылі цябе, адракліся,
Прадалі і аддалі ў палон?

Бійце ў сэрцы іх — бійце мячамі,
Не давайце чужынцамі быць!
Хай пачуюць, як сэрца начамі
Аб радзімай старонцы баліць...

Маці родная, Маці-Краіна!
Не усцішыцца гэтакі боль...
Ты прабач, Ты прымі свайго сына,
За Цябе яму ўмерці дазволь!..

Ўсё лятуць і лятуць тыя коні,
Срэбнай збруяй далёка грымяць...
Старадаўняй Літоўскай Пагоні
Не разбіць, не спыніць, не стрымаць.

1917 г.

ТРЫЯЛЕТ

Мне доўгае расстанне з Вамі
Чарней ад Вашых чорных кос.
Чаму ж нядобры час прынёс
Мне доўгае расстанне з Вамі?
Я пабляднеў ад горкіх слёз
І трыялет пачаў славамі:
Мне доўгае расстанне з Вамі
Чарней ад Вашых чорных кос.

1913 г.

МУЗЫКА

Жыў на свеце музыка. Многа хадзіў ён па зямлі ды ўсё граў на скрыпцы. І плакала ў яго руках скрыпка, і такая была ў яго гранні нуда, што аж за сэрца хапала...

Плача скрыпка, льюць людзі слёзы, а музыка стаіць і выводзіць яшчэ жаласней, яшчэ нудней. І балела сэрца, і падступалі к вачам слёзы: так і ўдарыўся б груддзю аб землю ды ўсё слухаў бы музыку, усё плакаў бы па сваёй долі...

А бывала яшчэ й так, што музыка быццам вырастаў у вачах людзей і тады граў моцна, гучна: гудзяць струны, звоніць рымка, бас, як гром, гудзіць і грозна будзіць ад сну і завець ён народ. І людзі падымалі апушчаныя голavy, і гневам вялікім блішчалі іх вочы.

Тады бляднелі і трасліся, як у ліхаманцы, і хаваліся ад страху, як тыя гадзюкі, усе крыўдзіцелі народу. Многа іх хацела купіць у музыкі скрыпку яго, але ён не прадаў яе нікому. І хадзіў ён далей між бедным людям і граннем сваім будзіў ад цяжкага сну.

Але прыйшоў час, і музыкі не стала: злыя і сільныя людзі кінулі яго ў турму, і там скончылася жыццё яго... І тыя, што загубілі музыку, узялі яго скрыпку і пачалі самі граць на ёй народу.

Толькі іхняе гранне нічога людзям не сказала. «Добра граеце, — гаварылі ім, — ды ўсё не тое!» І ніхто не мог растлумачыць, чаму ад грання музыкі так моцна білася сэрца бедакоў. Ніхто не ведаў, што музыка ўсю душу сваю клаў у ігру. Душа яго знала ўсё тое гора, што бачыў ён па людзях; гэта гора грала на скрыпцы, гэта яно вадзіла смыкам па струнах; і ніводзін сыты не мог так граць, як грала народнае гора.

Прайшло шмат гадоў з таго часу. Скрыпка разбілася. Але памяць аб музыку не згінула з ім разам. І з-паміж таго народу, катораму ён калісь граў, выйдуць дзесяткі новых музыкаў і граннем сваім будуць будзіць людзей к свету, праўдзе, брацтву і свабодзе...

1907 г.

ХТО МЫ ТАКІЯ?

Ліст да простых людзей

— Хто вы такія? Што вы за народ?

Так пытаюцца ў нас, простых людзей. Але мы і самі не ведаем.

Вакол усе кажуць: я — паляк, я — літвін, я — жyd. А мы нават імя свайго народа забыліся. Вось і адмаўляем:

я — праваслаўны, я — каталік. Але ж гэта названне нашай веры, а не нашага народа.

Каталікі часам прабуюць звацца палякамі, бо вера ў іх тая ж. Але варт толькі пачуць польскую гаворку, каб пераканацца, што гэта не такі народ, як мы.

Другія, а надта праваслаўныя, называюць сябе рускімі. Але калі глянуць на рускіх з-пад Масквы або з-пад Кіева, дык шмат у чым пабачыш рожніцу між намі ды імі.

Гэта таму, што рускіх народаў тры. Усе яны аднаго каранню, але шмат часу жылі паасобку, і так сталася з іх тры розных рускіх народы; у кожнага — сваё найменне, свая гаворка, свае звычаі, свае песні, свая вопратка.

Адзін рускі народ жыве пад Масквою і далі; завецца ён **б е л і к а р у с к і м**. Другі жыве пад Кіевам і завецца ў **к р а і н с к і м**.

Мы — трэці народ рускага каранню, завёмся **б е л а р у с а м і**, і старонка наша завецца **Б е л а р у с ь**. Ёсць паміж нас праваслаўныя, ёсць і каталікі, але народ з нас адзін, бо ўва ўсіх адна гаворка, адны звычаі, адны песні, адна вопратка, адзін лад жыцця.

Беларусы! Мы — вялікі народ, нас дваццаць мільёнаў, шырока раскінуліся мы і спрадвеку жывём тут. Гэта наш край, наша старонка. Калісьці ў нас было сваё гасударства, скрозь чутно было нашу беларускую гаворку. У ёй пісалі законы, разбіралі справы па судах, вучылі ў школах, друкавалі кнігі, спраўлялі набажэнствы ў царквах ды касцёлах. І ўсе размаўлялі па-нашаму: і чыноўнікі, і папы, і паны над панамі, і вялікія князі, што правілі гасударствам.

Праз соткі год жылі мы так, не даючыся нікому; але, урэшце, перамаглі нас палякі і запанавалі ў нашай беларускай старонцы. А калі знішчылі Польшчу, дасталіся мы Расіі.

Жывём мы паміж палякаў і велікарусаў, народаў моцных, і маем шмат крыўды ад іх. Бо ёсць велікарусы, што намагаюцца, каб мы забыліся на ўсё сваё, беларускае, выракліся яго ды звярнуліся ў велікарусаў, гаварылі б і жылі па-іхняму. Ёсць і палякі, каторыя таксама хочуць змяніць нас на свой капыл, каб і мы сталіся палякамі.

Агляніцеся: усё наша роднае, беларускае, марнуецца, нішчыцца, знікае, бо яго забіваюць, яго прыглушаюць, ім пагарджаюць, а чужое пануе, пышаецца, мае сабе пашану і павагу. І — хто ведае? — быць можа, пройдзе колькі часу, і не пазнаем мы ні нашага краю, ні нашых дзяцей. І будзе скрозь усё чужое, нязвычайнае, а свайго роднага — нічога.

Дык няхай жа не станецца так! Не пакінем свае гаворкі, сваіх песняў, сваіх звычаяў — свайго кроўнага, спрадвечнага, беларускага. Не адракомся, не забудзем, не кінем на глум;

будзема шанаваць, бараніць, дзецям сваім аб тое запавёдаць.

Нялёгка нам вытрываць. Мы людзі цёмныя, людзі бедныя. Цяжкае наша жыццё, горкі наш хлеб, вялікую крыўду маем мы. Ёсць шляхі да лепшай долі, ды не бачым мы іх праз сваю цемнату. Але не ўсягды будзе так! Чытайма, браткі, кніжкі і газеты, пісаня ў нашай беларускай гаворцы. Тады прыйдзе канец нашай цемнаце, праясняцца нашыя вочы, і кожны крок, што мы ступім па зямлі, будзе крокам да блізкага шчасця, да светлага жыцця.

1918 г.

Янка Купала
(Іван Дамінікавіч Луцэвіч)
1882—1942

А ХТО ТАМ ІДЗЕ?

А хто там ідзе, а хто там ідзе
У агромністай такой грамадзе?
— Беларусы.

А што яны нясуць на худых плячах,
На руках ў крыві, на нагах у лапцях?
— Сваю крыўду.

А куды ж нясуць гэту крыўду ўсю,
А куды ж нясуць на паказ сваю?
— На свет цэлы.

А хто гэта іх, не адзін мільён,
Крыўду несць наўчыў, разбудзіў іх сон?
— Бяда, гора.

А чаго ж, чаго захацелась ім,
Пагарджаным век, ім, сляпым, глухім?
— Людзьмі звацца.

1907 г.

ЯВАР І КАЛІНА

Песняй вясны лебядзінаю,
Скінуўшы зімнія чары,
Шэпчуцца явар з калінаю
У сўмнай даліне над ярам.

Лісцікі зеленяй хваляцца
Небу панятлівай мовай;
Росамі мыюцца раніцай,
Песцяцца сонцам паўднёвым.

Захадам модлы пакорныя
З маткай-зямлёй адпраўляюць;
Тайна у ночаньку чорную
Месяца, зор выглядаюць.

Слухаюць смехаў русалчыных,
Лопату крылляў начніцы,
Ветру павеваў ап'янчаных,
Плюскату шклістай крыніцы.

Чуецца музыка дзіўная
Ў повесцях сонных імшараў...
Цешыцца явар з калінаю,
Скінуўшы зімнія чары.

1910 г.

ГЭЙ, НАПЕРАД!

Гэй, наперад, покi сэрца
Б'ецца, рвецца на прастор,
Годзе млеці ў паняверцы;
Гэй, да сонца! гэй, да зор!

Хай бацькі стагналi ўчора,
Йшлі на той свет без пары;
Сёння ў нашай моцы гора,
Мы — жыцця гаспадары!

Думка ў думку, дружна, смела,
Ўсе наперад грамадой!
Кожны ведай сваё дзела,
Знай, за праўду крэпка стой!

К новай долі шлях нам ляжа,
Як на небе Млечны Шлях,
Слова, дум ніхто не звяжа,
Жыць, цярпець не будзе страх!

І не стане больш пакуса
Першых-лепшых з боку браць,
Славяніна-беларуса
Вечна ў лапці абуваць.

Дык наперад, покi сэрца
Б'ецца, рвецца на прастор,
Годзе млеці ў паняверцы!
Гэй, да сонца! гэі, да зорі!

1911 г.

ЛЕТА

Лета ты, лета прыгожа-квяцістае,
Колькі ты ўносіш аздобы з сабой!
Цягнуцца стройна шнуры каласістыя,
Пахне павабна трава над ракой.

Гнуцца на лузе касцы немарудныя,
Дзе-нідзе ў постаці серп засакаў;
Песня пачулася наская, нудная,—
Рэха панеслася — бор адказаў.

Шум пакаціўся ад лесу адзетага;
Сонца купаецца ў польску рос;
Эх! каб, здаецца, ды шчасце да гэтага!
Эх, каб, здаецца, менш гора і слез!..

1908—1910 гг.

З КУТКА ЖАДАННЬЎ

З цэлым народам гутарку весці,
Сэрца мільёнаў паслухаць біцця —
Гэткай шукаю цэлы век чэсці,
Гэта адно мне падпай жыцця.

Песню стварыці ясну, як неба,
Ў кожнай з ёй хаце быць мілым гасцём —
Гэтакіх толькі скарбаў мне трэба,
Гэткім я толькі жыву пачуццём.

Што не загубяць крыўды жывую
Душу народа, што ўстане са сну,—
Гэткай надзеяй толькі жыву я,
Гэткую толькі чакаю вясну.

К яснаму сонцу з цьмы, з беспрасвецця,
К славе з бяслаўя ўсім нашым людзям —
Гэткай шукаю сцежкі на свеце,
Гэткаму Богу і душу аддам.

За лепшу долю роднага краю,
За сваіх браццяў ў святой барацьбе —
Гэтакай толькі смерці жадаю,
Памяткі гэткай чакаю сабе.

1912 г.

СПАДЧЫНА

Ад прадзедаў спакон вякоў
Мне засталася спадчына;
Паміж сваіх і чужакоў
Яна мне ласкай матчынай.

Аб ёй мне баюць казкі-сны
Вясеннія праталіны,
І лесу шэлест верасны.
І ў полі дуб апалены.

Аб ёй мне будзіць успамін
На ліпе бусел клёкатам
І той стары амшалы тын,
Што лёг ля вёсак покатам;

І тое нуднае ягнят
Бляянне-зоў на пасьбішчы,
І крык вароніных грамад
На могількавым кладзьбішчы.

І ў белы дзень і ў чорну ноч
Я ўсцяж раблю агледзіны,
Ці гэты скарб не збрыў дзе проч,
Ці трутнем ён не з'едзены.

Нашу яго ў жывой душы,
Як вечны святач-полымя,
Што сярод цемры і глушы
Мне свеціць між вандаламі ¹.

Жыве з ім дум маіх сям'я
І сніць з ім сны нязводныя ²...
Завецца ж спадчына мая
Ўсяго Старонкай Роднаю.

1918 г.

¹ Вандол — роў, вузкая глыбокая даліна. Выраз мае значэнне: асвятляе шлях, памагае пераадолеваць на шляху перашкоды,

² Нязводныя — тут у значэнні: неадступныя.

МАЯ НАВУКА

(скарочана)

Мне мудрасці кніжнай не даў Бог пазнаці,
Мой бацька не мог даць раскошаў такіх,—
Наўчыўся я слоў беларускіх ад маці
І дум беларускіх без школы і кніг.

Ад самай красы маіх дзён невясёлых
Настаўнікам быў беларускі абшар;
Усходы палеткаў і гомані ў сёлах
Навуку сваю мне прыносілі ў дар.

Душу акрылялі прыгожасці свету,
Па гонях пад небам лунала яна,
Купалася ў сонцы вясёлкай распетай,
Сама, як вясёлка, як казка-вясна.

Бурлівая рэчка і млын гутарлівы
Адмерным, раскоцістым плюскатам вод
Складалі мне рытму мастацкія звівы,
Парадквалі складаў раскоцісты ход.

Зялёнае поле рунеючым збожжам,
Цвітучая ў сонечны цвет сенажаць
Мне песню квяцілі узорам прыгожым,
Вучылі, як словы ў вянок завіваць.

Ад шопату спелых пшанічных калоссяў,
Ад шэлесту лісцяў узмежных іграш
Музычнае водгулле ў песню лілося,
Злівалася з жальбамі скрыўджаных душ.

Шум бору адвечнага казкавым оказам
Нашэптываў смутную повесць жыцця
І песню ў шум-гоман захопліваў разам,
Заснуўшыя думы будзіў з небыцця.

А сонца, скрозь сеючы іскры па свеце,
Мне песню іскрыла нябесным святлом,
А вецер, што ў полі рве дзёрны і сеці,
Даў волю і крылле лунаці арлом.

Каса, і сякера, і цэп малацьбітны
Магутную волатаў сілу далі;
Марозы і спёкі далі гарт нязбытны —
Мне песню, як звон, як пярун, адлілі.

Так іншай не знаўшы навукі і школы,
Ў пацёмках шукаў і знайшоў божы дар;
Цяпер маймі скарбамі — думы-саколы,
Цяпер беларускай я песні ўладар.

1919 г.

ЗА ЎСЕ

За ўсё, што сёння маю,
Што даў мне мой народ:
За кут у родным краю,
За хлеб-соль без клопот,—

Я адплаціў народу,
Чым моц мая магла:
Зваў з путаў на свабоду,
Зваў з цёмры да святла.

Для бацькаўшчыны беднай,
Для ўпаўшых яе сіл
Складаў я гімн пабедны
Сярод крыжоў, магіл.

Змагаўшыся з напасцяй
За шчасце для людзей,
Не раз пісаў ў няшчасці
Крывёй в сваіх грудзей.

Уносіў гэтым долю
Сваю для ўсіх добра,
А болей... Што ж там болей
Жадаць ад песняра?!

1926 г.

Якуб Колас
(Канстанцін Міхайлавіч Міцкевіч)
1882—1956

РОДНЫЯ ВОБРАЗЫ

Вобразы мілыя роднага краю,
Смутак і радасць мая!
Што маё сэрца да вас парывае,
Чым так прыкованы я

К вам, мае ўзгорачкі роднага поля,
Рэчкі, курганы, лясы,
Поўныя смутку і жальбы нядолі,
Поўныя сумнай красы?

Толькі я лягу і вочы закрою,
Бачу я вас прад сабой.
Ціха праходзіце вы, як жывыя,
Ззяючы мілай красой.

Чуецца гоман мне спелае нівы,
Ціхая жальба палёў,
Лесу высокага шум-гуд шчаслівы,
Песня магутных дубоў...

Вобразы мілыя, вобразы смутныя,
Родныя вёскі і люд!
Песні цягучыя, песні пакутныя...
Бачу і чую вас тут.

1908 г.

НЕ БЯДУЙ!

Не бядуй, што сонца нізка,
Што праходзіць нудны дзень,
Не бядуй, што восень блізка
І лягла на землю цень.

Не бядуй, што снег халодны
Скрые землю ад вачэй;
Не загіне край твой родны
У тэй цемені начэй!

Будзе час, і снег растане,
Прыйдзе зноў да нас вясна,
Ціха з неба сонца гляне,
Ачуняе старана.

Не бядуй, што цяжка стала
Жыць у вечнай цемнаце,
Што нас доля вечна гнала,
Што жывём у беднаце.

Не бядуй, што звіслі хмары,
Што нам сонца не відаць,
Не бядуй, што ў ноч пажары
Сталі неба заліваць,—

Дымам пайдзе ўсё ліхое,
Усё, што душыць нас і гне.
Вер, брат,— жыцце залатое
Будзе ў нашай старане.

1907 г.

ПЕСНЯРУ

Заспявай ты мне песню такую,
Каб душú мне паліла яна,
Каб у ёй ты нядолю людскую
І ўсё вычарпаў гора да дна.

Скажы, як у няволі живеца,
Як нам шыі здушыла ярмо,
Як душа наша томіцца, рвецца,
Як жыццё прападае дармо.

А той мут, што жыццём называем,
Страсяні і да дна ўскалышы,
Няхай сэрца ў грудзях узыграе
І зазвоняць ўсе струны душы.

І каб кожны пачуў тваё слова,
І той нават, чый дух заскаруз;
Каб хіліліся з жалю галовы,
Каб затросся узбурана вус.

Заспявай жа ты песню такую,
Каб маланкай жахала яна
І паліла нядолю людскую,
Каб грымела, як гнеў перуна.

1910 г.

ДА ПРАЦЫ!

Браты! Вялікая дарога
Чакае нас і родны край —
Жніво настала, працы многа,—
Навукі семя засявай!

Святло насіце — ў мроку дрэмле
Наш мілы край, наш родны кут.
Хай уваскрэснуць нашы землі,
Няхай асветліцца наш люд.

Хай будзе спор нам у прыгодзе!
Не царскі біч, не панскі хам,
Хай будзе лад ў сваёй гасподзе
Ствараць народ-уладца сам.

1917 г.

ГОЛАС ЗЯМЛІ

Я чую голас несціханы —
Зямля мая мяне заве
І кроіць сэрца мне на раны,
Звініць, як звон касы ў траве.

І шум дубровы, і стогн пушчы,
І рэк усхліп, і плач крыніц,
І немы зрок балотнай тлушчы
Нясуць мне весць пра чужаніц.

Я бачу постаці тэўтонаў —
Халодны твар, звярыны від.
Не знае жалю, ні законаў
У сталь закованы капыт.

О, каб я меў такія рукі,
Зямля, абняў бы я цябе,
Каб сцішыць гора тваё, мукі
І сілу даць у барацьбе!

Зямля мая, мая краіна!
Я чую твой прызыўны звон.
Прымі ж хоць слова твайго сына —
Не доўгі будзе твой палон.

Шумляць гняўліва твае пушчы,
Трасуцца помстаю бары,
І дзень твой хмурны зрок расплюшчыць —
Ёсць у цябе багатыры!

1941 г.

КАМЕНЬ

(З алегарычных апавяданняў «Казкі жыцця»)

Такіх прыгожых месцаў, як гэты куток, рэдка дзе можна знайсці. Прынамсі так думаў даўганогі бусел, які меў тут, на старадрэвіне, пышны палац. А бусел ўсё ж такі трэцца па свеце і на яго словы можна мець увагу.

Шумлівая рэчка, цёмны лес, поле, луг і гурт старасвецкіх

дубоў, дзе асталяваўся бусел з сям'ёй, выглядалі весела, а часам і шчасліва, і гэтым самым як бы пацвяджалі, што тут і сапраўды не кепска. Але бывалі і такія выпадкі, што ўсе тутэйшыя жыхары крыху сумавалі, крыху гаравалі — без гэтага не абыходзіцца ў жыцці. І хто ведае: можа, чым часцей даведваюцца да нас нягоды, тым глыбей пачуванне цаны жыцця, тым ясней яго светлыя моманты.

Але самым шчаслівым жыхаром быў тут, вядома, камень, — так вырашылі і згадзіліся яго суседзі: рэчка, лес і іншыя. І праўда, якія ні моцныя дубы, а ўсё ж іх матлашылі і сушылі вятры, паліла сонца, цяжарныя хмары мерыліся на іх залатымі стрэламі пякучых маланак, а ў час навальніцы па іх каранях тапталіся людзі.

Рэчка таксама пакутавала ад сушы ў сваіх берагах пад косамі гарачага сонца і агаляла пясчанае дно. Яе чыстая лона не раз заносілася смеццем, гразёю і розным брудам няпрошаных гасцей-ручаёў, што вынікалі з ласкі навальніцы.

Пра лес і казаць няма чаго. Ой, колькі разоў даводзіцца яму, старому, перадрыжаць усімі жылкамі за долю сваіх сыноў, калі прыходзіў з бліскучай сякерай на плячах бязлітасны чалавек!

Бывалі цяжкія часы і для бусла. Не трапіш у парў вярнуцца з выраю, намерзнешся, стоячы на гняздзе, і духі табе падцягне, бо дзе знойдзеш спажытак у такую сцюжу?

А камень што? Кажуць жа — моцны, як камень, маўклівы, як камень. Дык што яму тут? Ляжыць сабе, як пан, у мяккім доле. Ні дождж, ні гарачыня яму не страшны. Блісне сонца, дзьмухане вецер — і сухі камень, і цёпла яму. І месца выбраў прыўдалае! Тут і рэчка відаць, лес і белыя хмаркі-гускі, што плаваюць па бязмежным прасторы сініх нябёс.

А колькі жыцця навокал яго! Чарнабровыя плісачкі любяць крыху падурэць каля каменя, а то проста сядуць на самы яго верх і пачнуць такія гамонкі, што толькі можна пачуць увесну. Лясны жаваранак прылятае сюды начаваць і, пэўна, гэта каменю пяе ён такія прыгожыя песні, што душа замлявае. Што ж, шанцуе яму — і толькі! Кожнаму свая доля.

Так казалі суседзі шчаслівага каменя. Аднаго толькі не маглі сцяміць тутэйшыя жыхары: камень ніводным слоўцам не выявіў свае радасці, што вельмі ўсіх тут здзіўляла.

— Ну, што ж? Такая ўжо натура ў яго!

Але здарылася вось якая рэч. Прылятае раз на сваё гняздо бусел ды кажа да дубоў:

— А ведаеце, браткі, што?

— А што? — усе разам запыталі яго.

— Шчаслівы наш камень... рассыпаўся.

— Ну?!

— Не можа быць! — зашумела рэчка.
— Што ж гэта такое? — прагукаў лес.
І ўсе дзівіліся з такога здарэння.
— Ад чаго ж такое ліха прылучылася з ім?
І ніхто не ведаў, што сказаць на гэта.

1913 г.

НАБЛІЖЭННЕ ВЯСНЫ

(Урывак з аповесці «Дрыгва»)

Неспадзяваны мароз, раптоўна наваліўшыся на Палессе пасля некалькіх ціхіх і мяккіх дзён на сходзе зімы, пратрымаўся нядоўга. Надвор'е змянілася адразу. Паветра стала цёплым і лагодным, а над далечамі балот і палёў звісла сінечасмуга — адзнака цяпла і адлігі. Асеў глыбокі снег па лясках і балотах. Жычліва калыхнуў паўднёвы вецер настывшыя галіны, атрос засеўшыя на іх белыя снежныя покрывы, з песняю на веснавы лад прайшоўся над акачанелымі хмызнякамі і весцю аб вясне шаргануўся па саламяных стрэхах сялянскіх хат. Весялей зірнулі на свет вызваленыя ад холаду дрэвы, радасна адгукнуліся густым шумам на павевы цёплага ветру. Заплакала зіма пад капяжамі мільёнамі слёз. Размяклы, працяты вадою снег гурбінамі папоўз з саламяных стрэх, трывожным шэптам парушаючы цішыню, а на вуліцах і дарогах пачалі выступаць жаўтавата-мутныя лужыны, і рушылі ў свае дарогі першыя веснавыя ручайкі-перавальчыкі. Гімнамі вясне зазвінелі звонкія песні жаваранкаў... У тысячах з'яў заўважалася набліжэнне вясны, вясны ранняй і дружнай.

Вясна — малады, бурлівы вір жыцця, імклівы, неспакойны рух у неакрэсленыя прасторы, шырокія, як сама воля, і няясныя, як засмужаныя іх далечы; рух, якому падпарадкоўваецца людзі і жывая прырода.

НАД НЁМАНАМ

(Урывак з трылогіі «На ростанях»)

Адзін край лугу стыкаўся з лесам, уразаўся ў яго, адхопліваючы дугаватыя лукі і павялічваючы свае травяністыя прасторы. І ўздоўж, і ўпоперак луг перасякаўся вузкімі, доўгімі і глыбокімі тонямі, заросшымі аерам, сітняком, чаротамі і мяккімі ніцымі лозамі, дзе хаваліся розныя лугавыя птушкі. Срэбнаю стужкаю вывіваўся Нёман, то падыходзячы пад самы лес, падразаючы карэнне дрэвам, то бегучы сярэдзінаю лугу, то падступаючы да поля, апяразваючы бліскучым жывым паскам яго пясчаныя схілы. Сям-там па лугавых грудах раскіда-

ліся бародкі-кудзеркі астраўкоў, дзе буяў малады, сакавіты дубняк, кусты арэшніку, брызгліны, чаромхі і крушыны, а самая понізь засцілалася мяккаю лугавою канпелькаю, што зацвітае летам такімі прыгожымі сінеўкімі кветачкамі...

Эх, як прывольны прасторы наднямонскіх лугоў! Часамі над прасторами зялёнага мора, як вартаўнікі, узнімаліся пышныя постаці адзінокіх дрэў, пераважна дубоў, параскіданых дзе-нідзе сярод лугу, а месцамі і цэлыя дубовыя гаі. Многа тут для іх прастору і сонца. Ёсць дзе разгарнуцца іх магутным карэнням, камлям і галінам.

Між гэтых дрэў асабліва кідалася у вочы падарожнага старадрэвіна-хвоя, што стаяла зусім адна на высокім грудзе непадалёку ад Нёмана. Тоўсты, гладкі, бы вытачаны, камель з карою накшталт адмысловай чарапіцы высока ўзнямаў верхавіну, заламаўшы яе набок пад простым вуглом; на гэтым заломе змайстраваў сабе бусел даўгавечнае гняздо. Ад уся адзінокае хвоі, ад гэтай нахіленай у бок лесу верхавіны павявала нейкім смуткам, як бы ўзлажыла яна цяжар на свае плечы і схіліла пад ім галаву.

У лузе было пуста і бязлюдна. Адны толькі драчы не ведалі супачынку і не шкадавалі горла. Адзін перад другім, схаваўшыся ў траве, дзерлі яны свае аднагучныя скрыпучыя песні, як бы ўвесь сэнс іх жыцця складаўся з таго, каб перакрычаць адзін другога.

—Драч-драч! Драч-драч!— і так без канца, і так без адпачынку.

Пачынала развідняцца.

Прыбрэжныя кусты ўсё больш і больш вырысоўваліся, выплывалі з ранічнага змроку, святлелі, развясельваліся, і шырэй разгортваліся прыгожыя краявіды, поўныя радаснага спакою і маўклівага задумення.

Дарога павярнула ўлева, пайшла грудамі, шчыльней тулячыся да Нёмана, дзе ён апісваў вельмі зграбную луку, падыходзячы да лесу. Уся гэта лука выглядала пышным стара-свецкім садом, дзе замест пладовых дрэў раслі разложыстыя, дуплястыя, з асмаленымі жараламі дубы, убраныя чорнымі шапкамі буславых гнёздаў. Часамі гэтыя гнёзды, заціснутыя ў разваліны стромкіх аголеных шпянёў, высока ўзнятых над зялёнаю каронаю дуба, што пачынаў сохнуць зверху, здаваліся нейкімі дзіўнымі падвескамі над дубамі, бо самыя шпяні скрадваліся адлегласцю і губляліся ў празрыстых хвалях паветра.

Не даходзячы да лукі, выгнуўшыся яшчэ раз каля лесу вельмі прыгожаю дугою, Нёман забіраў управа, пралегшы роўнаю, бліскаваю стужкаю паміж лугамі і полем. На адным канцы дугі стаялі кучаравыя пышныя хвоі, звесіўшы над ва-

дою махрыстыя галіны і аплёўшы пясчаны бераг цэлаю сеткаю смаляных карэнняў. За імі пачыналіся маладыя сакавітыя баравіны, перамешаныя са старым лесам. Там-сям з зялёнага мора маладога хвойніку высока ўзнімаліся парасоны-верхавіны хвой-старадрэвін, што як бы аглядалі зялёныя, зялёныя прасторы свая маладое змены, цешачыся яе размахам і сакавітаю жыццёвасцю. І гэты малады хвойнік, і гэты лес, і гэтыя хвоі зліваліся ў адну сцяну лесу, вырысоўваючы прыгожую вычварную лінію паваротаў, разгортваючы свая цёмна-зялёнае крыло і ахватваючы пясчанае поле, дзе раскінуліся маўклівыя пагоркі. А над усім над гэтым ляжала цішыня і спакой раніцы.

.....
Над ускрайкам лесу, дзе пачыналіся жоўтыя пяскі, зазвінела песня ляснога жаваранка. Ён першы тут вітаў надыход дня, і песня расплывалася ў маўклівым паветры звонам тонкага дарагога металу, напаўняючы ясна-сінія разлогі надзем'я і глыбокую цішыню зямлі, агорнутаі затоена-радаснаю задуменнасцю. Здавалася, усё навокала занямела, зачараванае цудоўнымі тонамі песні гэтага вольнага песняра ўзлескаў і пясчаных пустак між лесу. Снуючыся высока ў небе, раняла птушка мяккія, ласкавыя мелодыі, сатканыя са звону срэбраных струн, з булькання лясных ручайкоў, з зумкання пчаліных крыльцаў, шолаху красак. І ўсе гэтыя тоны сплталіся так гарманічна-своеасабліва ў песні ляснога жаваранка, што яна даходзіла да самых глыбінь сэрца і калыхала самыя тонкія струны душы.

Ніякая іншая птушка, нават праслаўлены салавей, не можа параўнацца ў спевах з лясным жаваранкам. Толькі свая песні спявае ён у бязлюдных мясцінах, дзе рэдка бывае чалавек, і мала хто чуе іх. Мелодыя ж спеваў надзвычайна багатая, разнастайная, дзівосна прыгожая і такая чоткая, такая выразная, што яе можна палажыць на ноты, а мастак-музыка, напэўна, змог бы выканаць на скрыпцы, але афарбоўкі яе тонаў не патрапіць перадаць ніякі музычны інструмент.

Змітрок Бядуля
(Самуіл Яфімавіч Плаўнік)
1886—1941

СНЯЖЫНКІ

Сняжыначкі-пушыначкі
Ляцелі матылькамі.
Над хмызамі над шызымі
Дыміліся дымкамі.

Зіхцеліся, мігцеліся
У розныя калёры.
Драбнютка, пякнютка,
Як зоранькі, як зоры.

Насіліся, кружыліся
Над ціхімі палямі,
Даліначкі, сняжыначкі
Пакрылі дыванамі.

Над елкамі, над хвойкамі
Спявалі спевы-баі:
«Мы хатачкі-палатачкі
Будуем тут у гаі.

Маленькія, міленькія
Дзіцяtkі-птушаняtkі,
Ляціце вы, скачыце вы
У светленькія хаткі!

Вушастыя, пушыстыя,
З драцінкамі-вусамі
Вы, зайчыкі-малойчыкі,
У хаткі к нам таксама!»

Сняжыначкі-пушыначкі
Спявалі песні-баі:
«Мы хатачкі-палатачкі
Будуем тут у гаі».

АПОШНІ СНЕГ

(Урывак з рамана «Язэп Крушынскі»)

Па лясах, па тых гушчарах, якія ўлетку мала даступны сонечным косам, дзе-нідзе яшчэ туляцца ад неба закарэлыя латачкі снегу. На іхнія крохкія спіны сеюцца з дрэў пажоўклыя хвойныя голкі. Сюды ледзь пралазіць цёплы вецер. Ён трэцца-ціскаецца каля шурпатых грудзей стагодніх пнёў і кідае праз густыя галіны сонечныя кропачкі на забытыя вясною кавалкі снегу. Смочка вецер прытоеныя ў лесе рэшткі зімы, і вакол замурзаных снежных латак блішчаць лужыны. Воддаль рупліва ёрзаюць па моху розныя мурашкі. Над дрэвамi па-вясноваму чылікаюць птушкі, разгульвае сонца.

Па зялёных лясах і палянах, па лугах і палях, па азімай руні, па рэчках і вёсках вандруе красавік у жаўранкава-со-

нечнай світцы. Як бы ніколі сюды не даплываў воўчы лямант з асівелай сцюжы хвойнікаў.

Пад босымі нагамі красавіка сцелецца юнацкая пахучая глеба, разгортваецца ярка-зялёная далячыня, апушаная мяккай, як дзіцячыя валасы, травою.

ЗАГАДКА

Вытапталі мы сабе месца сярод высокай травы на лузе ля ракі і селі, нібы ў шацёры. Млела блізка рэчка сярод цішы летняй ночы, і праменні месяца залацілі нямы чарот...

Маўчала яна, толькі маё сэрца не маўчала. Неяк мне хацелася нешта сказаць ёй, але я не ведаў што.

— Загадай загадку! — выпаліў я раптам ні з таго ні з сяго.

Зірнула яна на мяне, а ў гэты самы момант месяц зірнуў на яе. Шаўковымі хвалямі былі распушчаны валасы на плячах. Ад іх ляглі на твары паўцені, і вочы глыбокімі зрабіліся, а яна зрабілася таемнай — здаецца, любіла не любіла, жартавала і не жартавала, не то клікала да сябе, не то адганяла... і не мог разгадаць...

Нямела ноч. Чорныя вольхі драмалі. Адны зоркі гаслі, другія запаліліся.

Я не ведаў, ці мне ў нейкім забыцці быццам мрамурную багіню цалаваць, ці з пагардасцю адварнуцца ад яе ды захаваць у сэрцы маладое, шчырае пачуццё — яна загадала загадку...

ПРЫТУЛІЯ КА МНЕ

Прытуліся ка мне, дзяўчынка каханая! бо сонейка заходзе, бо цені гусцеюць і каля млына над возерам устаець, быццам белая воўна, пахучы туман...

А мо і праўда, што ў розных там замчышчах крышталёных ваююць паміж сабой рыцары дня з рыцарамі ночы?

А мо і праўда, што на пурпурных хмарках ручайкамі ліецца чырвоная кроў?

А мо і праўда, што ў цёмным хмызе русалкі з доўгімі валасамі пяюць цяпер песню захаду?..

Нешта казачнае бачу я ў багатых калёрах неба...

Нешта таемнае гаворыць мне вячэрняя зорка...

Сэрца маё ператлумачыць сабе ўсе гэтыя дзіўныя малюнкi.

Цені кладуцца над вёскай, цені гусцеюць на канюшыне за пусткай, і неяк робіцца сумна, сумна... Цямней і вялізней становяцца вочы твае, і душа мая тоне ў глыбокім моры іх ззяння.

У гэты самы час тку я са смутку свайго карону для шоўка-
вых валасоў тваіх... Здаецца, нашуся з табой куды-то далёка,
далёка за рэчкай, за хмызняком...

Заскрыпелі варотамі касцы, зачырванелася вогнішча на
пасецы... Прытуліся ка мне, дзяўчынка каханая...

Цішка Гартны
(Зміцер Хведаравіч Жылуновіч)
1892—1938

ДА НЁМНА

Эх ты, Нёман-рака!
Ці ты думаў, ці сніў,
Як слязу мужыка
Ў свае воды лавіў;

Як стаяў над табой
Сын нядолі худы
І над цёмнай вадой
Спяваў песні нуды,—

Што надыдзе пара —
Знемажэнне міне,
Адраджэння зара
Над народам блісне?

Што з балючых грудзей
Беларусі дзяцей
Над табой загудзе
Песня вольных людзей?

1909 г.

НА СЕНАЖАЦІ

(Урывак з рамана «Сокі цаліны»)

Над зялёнымі паплавамі насіліся дробныя хвалькі густо-
га паветра; качалі на сабе матылькоў, стрэлак, вос; блыталі
лёгкія нітачкі-павуцінкі. Трапяталі незгамонныя жаўранкі,
то ўзнямаючыся высока ўверх, то каменем падаючы ў траву.
А трава, падцятая касою, выдыхала сваё зялёнае жыццё гус-
тым мядовым водахам. Дзяцельнік выпускаў белы мёд, мя-
цёлка — крышталёвыя капелькі сіропу, малачайнік — ліп-
кую, белую смятанку, казачкі — цукроўку. Кожная травінка,

кожная зялінка вылівала апошнія сокі, варочаючы іх паветру, касцям, каб пасля пераняла іх зямля дзеля новага ўзросту травы. І шырокімі бурлівымі пацёкамі разліваўся пахучы вондар над поплаўным галам, паіў касцоў, бадзёрыў іх для неспынной працы, жывільнаю сілаю пераліваўся па разгарачаных постацях, асвятляў кроў, бунтаваў сэрца, роіў бадзёрыя жыццярадыя думкі і надзеі.

АДВЯЧОРКАМ

Стаяла летняя цёплая пара. Дзень выпаў вельмі харошы і пагодлівы. Неба ад самай раніцы да змяркання было чыстае, яснае.

Пасля цэлага дня цяжкай працы ў цеснай, душнай майстэрні надумаў я адвячоркам выйсці ў поле — на волю, туды — к невялікаму хваёваму хмызнячку, што раскідаўся недалёка мястэчка, на невысокай заросшай дзірваном горцы.

Я часта любіў хадзіць у гэты ціхі і мілы вугалок, садзіцца на пакрытым мохам каменьчыку ці на гнілым пянёчку і думаць... Найбольш я любіў думаць аб жыцці і аб долі-нядолі працавітага беднага людю, бо я сам працаўнік, сам бяздольны...

І вось на гэты раз, калі я прыйшоў к хмызнячку і прысеў там на вузенькай сцяжынцы, мяне зразу ахапілі неадчэпныя думкі-гадкі. І я ім паддаўся. У маёй змучанай галаве пачалі рысавацца такія вобразы: я чалавек такі, як і ўсе другія людзі. Я працаўнік шчыры і верны, зжыўся са сваёй майстэрняй, — дык чаму ж мне так міл гэты зялёны лясок, гэтае шырокае нязмернае вокам поле, гэтыя вясёлыя пташкі? Чаму я так рвуся сюды — да гэтай прыроды? Я рвуся, а мяне стрымліваюць, не пушчаюць. Іншыя здаволены ўсім, ім гэта не патрэбна... Чаму ж мне няхват? Чаму мне мала? Чаму?

А проста затым, што я бязвольны, слабы раб; затым, што я скаваны па руках і нагах кайданамі нядолі; затым, што я прымушаны цяжкім лёсам сваім, як пташка ў клетцы, сядзець дзень і ноч у цесных, халодных сценах апрацівеўшай майстэрні, у задусе, у дыму. Затым, што я, як адрэзаны ад свету, волі, сонца і людзей, вельмі рвуся на прастор, на волю, да прыроды... А там, — у балючых грудзях б'ецца маладое, гарачае сэрца, рвецца да свабоды... А дарога загароджана, завалена... І за што? Чаму? Ці затым, што я чалавек працоўны, што я працую для другіх, што свет жыве з гэтай маёй працы... Зачым?? Недзе адазваўся звон, і думкі абарваліся. Быццам са сну схапіўся я, аглянуўся ўкруг, — ці не відаць дзе жывой душы, каб падзяліць з ёю мае цяжкія, дакучлівыя думкі і гадкі жыцця... Нікога нідзе. На дварэ змяркалася. Сярод цішы гулка

несліся з мястэчка зыкі звона, раўняліся са мною, міналі мяне і прападалі недзе далёка, далёка...

Услед з імі ляцелі і мае думкі...

Алесь Гурло
1892—1938

АХВЯРА

Прычাপілася да Янкавай жонкі нейкая паганая хвароба. Спалохаўся Янка, каб не памёрла яго Анеля, дый пачаў маліцца, а нават ахвяраваўся прадаць сваю кабылу і грошы, што возьме за яе, аддаць у цэркаў. Прайшло крыху часу, жонка ачуняла, але Янка (скупы быў гад!) неяк забыўся на сваю ахвяру. Жонка, праўда, часта ўспамінала аб ёй мужыку, але той, паказваючы пальцам у неба, адказваў: «Ты думаеш, калі іх, то і ашукаць не можна?»

Але нядоўга прыйшлося цешыцца Янку, бо ўскорасці жонка за першы раз горш асунулася, і — чым далей — усё больш слабела і слабела.

Кепска прыйшлося Янку; не ў галаве ўжо яму выкруткі перад Богам; давай ён шчыра маліцца і прыракаць, што калі толькі хворая і цяпер ачуняе, дык ужо пэўне прадасць кабылу і грошы, што возьме за яе, аддасць у цэркаў.

Прайшло ізноў трохі часу, — жонка паздаравела. Янка баючыся, каб і ізноў не занядужала Анеля, — узяў кабылу, курыцу дый пайшоў на торг.

— Прадаеш кабылу? — пытаюць яго.

— Прадаю, — адказвае той.

— А колькі просіш?

— Два злоты, — кажа Янка.

Глядзяць людзі, як на шалёнага. Ажно нарваўся нейкі чалавек дый суліць яму трыццатку.

— Адна кабыла, — кажа Янка, — не прадаецца, а з курыцай разам.

— А што за курыцу? — пытае яго.

— Сто рублёў.

Бачыць купец, што мае справу з нейкім прыдуркаватым, як яму здалася, чалавекам, а што кабыла была важная і гэтых грошай вартая, — выняў сотку, далажыў двузлотку і аддаў Янку.

«Вясёлку» за курыцу Янка схваў у капшук; а за двузлотку, што ўзяў за кабылу, цяжка ўздыхнуўшы, паставіў у царкве свечку.

ВЯСНА

Доўга, доўга ждаў я цябе, дарагая вясна... Я замучыўся, ждучы цябе! А ты, непакорная, не хацела прыйсці да мяне, супакоіць мае сэрца і даць волю маім думкам, каторыя праз усю зіму скаваныя, сціскалі і душылі гэта сэрца!..

Але цяпер ужо чую, быццам палягчэла на маёй збалелай душы.

На дварэ пачаў таяць снег, каторы столькі часу ляжаў на зямлі, як белы хаўтурны саван на цэле нябожчыка; мароз, што так здэкаваўся і душыў мужыка-беларуса пры цяжкай працы яго, пачаў прападаць невядома куды, не астаўляючы нават свайго следу; з стрэх паліліся каплі вады, як даўней ліліся слёзы з вачэй таго ж мужыка, каторы дрыжэў на марозе; пацяклі — зашумелі рэчкі вады з усіх старон нашай маткі — Беларусі, спалоскваючы сабой усё старое, ліхое; дрэўцы, каторыя ўсю зіму стаялі панура, апусціўшы ўніз галінкі пад навалай снегу і інею, страхануўшы з сябе гэты цяжар, павесалелі і пачалі адзявацца ў новую апратку: з маленькіх пучкоў ужо чуць-чуць сталі паказвацца светла-зялёныя лісточкі, каторыя праз усю зіму не бачылі свету Богага. Траўка таксама стала прабівацца праз сцяпліўшуюся ад вясны зямлю і цікава адтуль выглядаць на новы свет. Пташачкі, каторыя ўсю зіму жылі недзе далёка на чужыне, пачалі злятацца з усіх старон у свой родны незабыты кут, у свае родныя лясы, дзе яны выгадаваліся, пражылі сваё маладое жыццё і, запяўшы свае вясёлыя песні, каторыя так цешаць душу чалавека, рупна ўзяліся за працу каля сваіх хатак-гнездачак; у іх маняцца яны ўзгадаваць сваіх дзетак, сваё новае пакаленне... Бліснула сонца і заліло сваім залатым светам дарогу да нівы, на каторай ужо паднімалася ўгару — да гэтага сонца — рунь-хлеб, уся надзея мужыка-беларуса.

Вясна! Вясна! І ўсё як бы набрала новай, свежай сілы і ахвоты, каб хутчэй ісці супольнымі сіламі да новай, вялікай працы, да новага жыцця, ісці далей, далей...

ВОСЕНЬ

Жуда ахапіла маё сэрца... Душа мая чуе нешта невясёлае страшнае... Гляну навакол сябе, — і вачам маім пакажацца нешта новае, небывалае... Замест таго, як даўней усё жыло поўнае сілы, цяпер стаіць панура, быццам нешта думае і чагось чакае. Чакае яно невясёлай будучыні — восені з яе халадамі, сіверамі і марозамі. У полі маркотна, пуста; толькі часам збярэцца стада варон і шпакоў...

Не шуміць лес, як спярша шумеў; дрэўцы, каторыя ўсё

лета стаялі пекна адзетыя, цяпер памалу пачалі скідаць з сябе пажайцеўшае лісце, а тыя з ветрам разлятаюцца па полі. Не чутна ў лесе і пташчыных песень, што вясной і летам так весялілі душу чалавека: толькі часам пачуеш стук дзятла, ды сава і каршак ціхусенька пралынуць над лесам, шукаючы сабе пажывы, а там недзе каркне варона, і ўсё заціхае...

Травіца, што так пекна зелянела, цяпер пажоўкла і прыпала да зямлі, прыкрытай густым туманам.

Сонейка, што давала ўсяму жыццё і сілу, цяпер захавалася за хмары і не сагравае ўжо зямелькі залацістымі праменнямі .

Чуецца ў вышы нечы жаласлівы, працяжны крык: гэта лятуць жураўлі ў вырай, у цёплы край; пакінуць роднае гняздо прымусіў іх холад. А колькі бедных не даляціць туды? Колькі асіленых змогай патоне ў хвалях шырокага мора?

Падумаеш аб гэтых бедных вандроўцах, і аж сэрца сціснецца ад болю і жалю! Хто гоніць іх? Чыя моцная рука зрывае лісце, клоніць да зямлі травіцу?

Усё гэта робіць восень, што ўжо запанавала ў нас.

Восень хмарная, непагодная абняла зямлю ў халодныя абоймы свае, каторымі сціскае грудзі ўсякага стварэння і прымушае ўсіх іх дрыжаць і дрыжаць без канца...

Восень... Восень... Маркотная восень! Калі ж прыйдзе тая вясёлая пара вясны, а ты пойдзеш ад нас?!

Канстанцыя Буйло
(Канстанцыя Антонаўна Калечыц)
1898—1986

ЛЮБЛЮ

Люблю наш край — старонку гэту,
Дзе я радзілася, расла,
Дзе першы раз пазнала шчасце,
Слязу нядолі праліла.

Люблю народ наш беларускі,
Хаціны ў зеленыя садоў,
Залочаныя збожжам нівы,
Шум нашых гаёў і лясоў,

І рэчку, што імкліва воды
Імчыць ў нязведаную даль,
І жоўтасць берагоў пясчаных,
І яснасць чыстых яе хваль.

Люблю вясну, што ў кветкі зелень
Аздобіць радасна зямлю,
Буслоў на гнёздах клекатанне
І спеў жаўроначка люблю.

Гарачую спякоту лета
І буру летнюю з дажджом,
Як гром грыміць, а ў чорных хмарах
Маланка зіхаціць агнём.

І восень сумную люблю я,
І першы звон сярпоў і кос,
Як выйдуць жнеі збожжа жаці,
А касары — на сенакос.

Люблю зіму з яе марозам,
Што вокны прыбярэ ва ўзор,
І белы снег, што ўкрыўшы поле,
Ірдзіцца бляскам ясных зор.

Люблю ў пагодную я ночку
Да позна на дварэ сядзець,
Сачыць за зорачак мігценнем,
На месяц залаты глядзець.

І песню рóдную люблю я,
Што дзеўкі ў полі запяюць,
А тоны голасна над нівай
Пераліваюцца, плывуць.

Усё ў тым краі сэрцу міла,
Бо я люблю край родны мой,
Дзе з першым шчасцем я спазналась
І з гора першаю слязой.

1913 г.

Максім Гарэцкі
1893—1939

РУСКІ

А таму хвораму на грудзі салдату-беларусу, што прывезлі з аўстрыйскага фронту, болей выпадае ляжаць у бальніцы для нервовахворых, чым тут, у нас. Ён ляжыць на Саксанавым месцы.

Наша палата празвала яго Рускім, бо ён, калі яго забірае хвароба, крычыць шмат разоў бесперастанку:

— Я рускі! Я рускі! Рускі, рускі!..

На выгляд гэта ёсць даволі здаровы мужчына. Ён сярэдняга росту, добрага складу, шыракаплечы, і грудзі ў яго звычайныя. На твары ніякай хваравітасці не відаць,— пэўна ж, калі ўважаць на тое, што чалавек прыехаў не з гасцей, а з акупаў. І толькі ў вачах гаротніка ё штосьці такое, што выдае цяжкую хваробу, і муку, і безнадзейнасць. Вочы ў яго праваліліся, зрабіліся маленькімі. Галоўнае ж, яны страшэнна змарнаваныя, нейкія змятыя, сцёртыя. Трэба прыгледзецца да іх, і тады відаць у іх боль.

Дзіўная гісторыя выйшла з гэтым нешчаслівым чалавекам.

З пэўнасцю можна сказаць, што да вайны ці, лепей кажуць, да мабілізацыі — Рускі быў звычайным земляробам Магілёўскае губерні: быў здаровы, але крышку павольны; здольны ад прыроды, але цёмны, грубы. Абраны па-салдацку, ён нічым не змяніўся, толькі прытарнаваўся да свайго новага жыцця.

І на пазіцыі, у часе доўгага і спакойнага стаяння ў зацішку малаважнага фронту, болей за другіх сваіх таварышаў любіў Рускі туляцца па пустых, кінутых сялянскіх дварах і поркацца там, шукаючы пажытку.

Увечары, першым зракам, ішоў ён цягацца па зрытых акапахі палях, знаходзіў пустое бульбянішча — капаўся там сваёю маленькаю пехацінскаю лапатачкаю дзеля якога дзесятку непадабраных гаспадаром і свіннямі бульбін. Хаця яму за гэта дакаралі, не кідаў свайго блукання ў цёмным полі, і тая памаўзлівасць згубіла яго.

Аднойчы Рускі, няўпрыцям для самога сябе, забрыў лішне далёка ў бок аўстрыяцкіх пазіцый, за сваю перадавую старожу, і так забавіўся, шукаючы пажытку, што было ўжо зусім цёмна.

Троху спалоханы, асцярожна плёўся ён назад, заткнуўшы лапатачку за пояс і маючы ў аднэй руцэ кацялок з накапанною бульбаю, а ў другой — стрэльбу на ўсякую неспадзяванку.

Толькі ўзняўся ён на нейкі невялічкі ўзгорчак, як знянацку ашаламеў: перад ім стаяў аўстрыяк... Абодва разам прыселі да зямлі: Рускі прысеў ад страху, а той, мусіць, таксама. Дзеелася адзін момант, а здалося дуже доўга. Аўстрыяк тады першы кажа:

— Руський! Я маю горілку...

— Я табе нічога не зраблю! — адказаў Рускі зусім лагодна і смела ўстаў і пайшоў да яго бліжэй.

Аўстрыяк таксама падняўся, разы два ступіў і падаў руку. Ворагі прывіталіся, як даўнія сябры. Потым ізноў селі, толькі ўжо побач — і стрэльбы паклалі, кожны на сваім баку.

Хаця блізу што зусім не гаманілі, бо языкі варочаліся туга, ды і мала чаго яны разумелі ў словах той таго, але так выйшла неўзабаве, што выпілі аўстрыякаву гарэлку, заелі яго падсітным хлебцам і закурылі па кручонцы з махоркі Рускага. Гарэлкі было — адно толькі званне, па чарцы, можа, ці па дзве на брата. Пілі нагбом — спярша аўстрыяк, а тады Рускі. Калі зрабілі ўсё і трэба было расхадзіцца, пачулі нейкую прыкрасць. Ды аўстрыяк падбодрыўся і сказаў:

— Чы вэды мэнэ до Русіі, чы розійдэмся.

Рускі паскроб ля вуха, як бы й запраўды разважаў, што тут рабіць. Паглядзеў, задраўшы галаву, і адказаў:

— Не, братка, ідзі да сваіх.

Аўстрыяк быццам трохі, нябачна, замаркоціўся. Але падаў руку. Рускі паціснуў яе. І завярнуліся ў свае бакі.

Аўстрыяк адыходзіў шпарчэй. Рускі павалюхаў марудна і няскладна, як мядзведзь. Яго прыціснула тое, што не меў часу падумаць, як гэта што было. Ён хапаўся ўцяміць, ці ўсё добра ён рабіў. І калі раптам бліснула яму ў галаве, і ён, каб не спазніцца і каб пасля не шкадаваць, што быў варонаю, ён, ужо ступіўшы разоў дзесяць, сказаў сам сабе: «Э, што ж я за ваяка». І не сказаў, толькі бліснула яму так у галаве... Павярнуўся, злажыўся стрэльбаю і без дум націснуў пальцам:

— Так!

Гул быў глухі і невялікі. Аўстрыяк спачатку зарыўся носам і бразнуў бляшанаю пляшкаю, з якой пілі гарэлку, аб сваю стрэльбу. Потым перавярнуўся дагары тварам — і вельмі жалосна і з працягам застагнаў.

Калі Рускі падбег і нахіліўся над яго чубатаю шапачкаю і даўно падстрыганымі вусамі, дык у цямноце мала чаго ўбачыў, але пачуў, як ён яшчэ дадаў, гаворачы быццам аб нейкім трэцім:

— Шчо ж цэй москаль нарабыв... Зостанэцца мая жінка і діты...

Безнадзейная крыўда чулася ад яго; апошнія словы ледзь выдыхнуў, бо ўжо канаў. Раскінуў рукі і ногі. Рускаму здалося, што смяротная пялёнка, як у той курыцы, засцілае яго жаўтаватыя бялкі.

— А колькі ж іх маеш? — з апалым сэрцам спытаўся Рускі і мімаволі, выглядаючы сабе падмацаванне, агледзеўся наўкол у начным змроку.

— Ді-ты...

Забіты яшчэ раз пацягнуўся, замкнуў паволі вочы і быў гатоў.

Рускі перахрысціўся над мёртвым і палез у яго кішэню ў штанах. Выцягнуў адтуль пакамечаны ад доўгага часу і замаслены ліст у канверце. Болей нічога не было, і ён расчаравана ці незадаволена падраў яго на колькі частак. Абдумаўшыся, падняў іх з зямлі, каб пасля скурыць. І зноў кінуў. Аж рукі трохі дрыжэлі, і было брыдка, што так блазнуе, быццам не ворага забіў, а якога свайго. Смялей памацаў у яго за пазухаю, ува ўсіх кішэнях і ў шапцы і ізноў нічога добрага не знайшоў. Аглядаючы яго боты, ці варта здзіраць, глянуў незнарок у цямоту ночы, спалохаўся... Схапіў кацялок з бульбаю ў адну руку, дзве стрэльбы за раменне — у другую і пусціўся бегчы што ёсць духу да сваіх.

У роце яму не далі веры, што забіў аўстрыяка, і думалі, што проста ў полі дзе знайшоў гэту аўстрыяцкую стрэльбу. Але, праўда, была яна нядаўна ношаная, «цёплая» і пачышчаная. Можа, і забіў.

Толькі чалавек з гэтага часу перамяніўся. Быў дужа маркотны, кінуў брадзіць па дварах і бульбоўніках, упадабаў ляжаць на зямлі з раскінутымі нагамі і рукамі... Урэшце зазямліў сабе грудзі, і яго адправілі з пазіцый і прывезлі спярша ў нейкі паўднёвы горад, а потым у наш шпіталь, глыбей у тыл.

Тут не ведаюць, як яго разумець. Доктар Гэрмэр, немец з Дзвінска, якога мы ўсе не любім, лічыць Рускага за прыкідаку, іначай не заве, як «сімулянтам», і нават у вочы яму кажа:

— Ты, прахвост, прыкідаешся! Ты ўсё гэта выдумаў! Падлечым табе грудзі і ўсё роўна паедзеш ізноў на фронт.

Другі доктар, старшы, на прозвішча Квяткоўскі, а родам, як кажуць, з-пад Баранавіч, старанна лечыць яму грудзі рознымі ўдыханнямі і паветранымі ваннамі, а на яго нервы зважае мала і быццам не чуе, калі таго пачынае забіраць хвароба:

— Я рускі! Я рускі! Рускі, рускі!..

— Ну-ну-ну, гэта не столь важна,— гаворыць старшы доктар Рускаму, пераходзячы на другіх хворых і раненых.

«Не столь важна! Не вельмі важна, гм!» — думаю сабе я.

Я на свае вушы чуў ад Рускага аб тым, як ён забіў беднага аўстрыяка, і спярша таксама не паверыў: ці мала хітрых бестый бывае паміж салдат. Аднак, я на свае вочы бачыў, у першую ж яго ноч у нашым шпіталі, як ён горка плакаў і жаліўся, што яму ўсё нешта здаецца. Няшчасны, нягледзячы на бром і падскурнае ўпрыскванне, заліваўся слязьмі так шчыра і жалосна і так доўга, што ніяк не можна было яму не верыць...

Міхась Чарот
(Міхась Сямёнавіч Кудзелька)
1896—1938

* * *

Я зноў — дзе поле каласамі
Свайму паэту б'е паклон,
Дзе меж зялёных паясамі
Славiты вузкі мой загон.

Я зноў — дзе вольхам і бярозам
Купае сонца галаву
І жменяй згорнутыя слёзы
Расою сыпле на траву.

Я зноў — дзе птушак пералiвы
Звіняць, як струнаў перабор,
Дзе чорнай хмараю дажджлівай
Стаiць на ўзгорку шумны бор.

Я зноў — дзе рэчкі і выгары
Блішчаць люстэркам між балот,
І новай глебе шэпча чары
Вясёлым громам небасход.

Гляджу ў заплаканыя вочы
Старых жабрачак — родных хат,
Дзе па-над стрэхаю рагоча,
Мяне спаткаўшы, вецер-хват.

Я з ім па краі пранясуся
І прывітаю вольны шыр,
І песняй ліры памалюся
На незасеяны пустыр.

На сенажаці паначую:
Там буду коней вартаваць...
Расклаўшы вогнішча, хачу я
Начлег мінулы ўспамінаць.

Дзіцячых год вярну я гульні,
Скакаць я буду праз агонь,
Пакуль не спудзіцца вадгуллем
На небе месяц — белы конь.

Няспелым жытам сінявокім,
Як родны сын, а не чужы,
На мора траў пайду далёка
З касою вострай па мяжы.

Там ліры гук і посвіст косаў
Злучу ў адзін нячутны хор.
І на балоце след мой босы
Прыгожы вытапча узор.

Ад зморы соладка спачыну,
На сене свежым задрамлю,
Як неба ў чорную аўчыну
Зашые сонную зямлю.

Калі ж у марах мне — паэту
Пашле натхненне ціхі змрок,
Як з васількоў блакітных летам,
Спляту я з вобразаў вянок.

Паўлюк Трус
(Павел Адамавіч Трус)
1904—1929

САСНА

Стаяў курган па-над ракою,
На ім высокая сасна
Хістала буйнай галавою,
Аб нечым думала яна.

Калі ж над водамі пярсцёнкам
Ўзыходзіў месяц малады,—
Тады глядзелася сасонка
Ў люстэрка сіняе вады.

Глядзела ў смутным задуменні,
Аб шчасці марыла на дне...
А вочы плакалі ў адценні,
Блукалі вобразам у сне.

Ды хвалі ў рогаце гуллівым,
Ў гуллівым посвісце яны
Кацілі вольна ў пералівах
Журбу адвечную сасны.

1925 г.

Кузьма Чорны
(Мікалай Карлавіч Раманоўскі)
1900—1944

НАЧЛЕГ У ВЁСЦЫ СІНЕГАХ

Вялікі паход скупы на адпачынак. І мы спалі мала — прыхваткамі, па гадзіны дзве ў пору.

У вёсцы Сінегах засталі мы сляды праходу ранейшых вайсковых часцей: дзеці гулялі з кабелем; каля хлява крайняй хаты, на панадворку, на расцярушанай саломе, параскіданы патроны; мы папрабавалі іх да сваіх вінтовак — не падышлі, так іх зноў кінупі тут.

Восем хат вёскі Сінегаў шасталі на ветры раскудлачанымі грэблямі саламяных стрэх.

Спаць лажыцца трэба было адразу.

У хаце я застаў ціхую ўстрывожанасць і непакой напалыханых вайною людзей: чацвёрта дзяцей і жанчына — гаспадыня і маці — прыгожая горадзенская сялянка.

Мы сцелемся ў халодных сенцах на нейкіх нізкіх скрынях — я і наш узводны, таварыш Скабакоў, вясёлы і рыжы хлапец, родам з нейкіх Аланецкіх азёрных рыбных узбярэжжаў... Мы напраўляем салому, пацёртую ранейшымі вайсковымі начлежнікамі, кладзём пад галовы ўсю сваю салдацкую маёмасць, і цяжкая дрымота зразу кладзецца на вочы нашы.

Дзверы ў гарачую хату адчынены. Там доўга і ціха спрачаюцца дзеці за нейкую «падушку з чырвонаю прошаю», і нарэшце ўсё робіцца ціха.

.....

Прывыкшы да трывожных раніц, я ўскідаю раптам угору галаву і стараюся разагнаць каменную ранішнюю дрымоту. Малады дзень ледзьве прапускае праз маленькае сонечнае акенца першае святло сваё.

«Яшчэ пяць хвілін я паляжу, і тады буду будзіць Скабакова», — думаю я і змагаюся з цяжкай дрымотай. Я падкладваю рукі пад галаву і сціскаю каля вушэй. Тахае і баліць у галаве.

У хаце я чую гаворку.

— Уставай, сыноч,— гаворыць жанчына.

Усё маўчыць.

— Сыноч, устань.

— Ай, мама...

— Устань, сыноч. Ну хто ж устане? Ты ж самы большанькі.

— Я яшчэ хоць трохі пасплю...

— Заснеш удзень, а цяпер — ну каго ж я пабуджу?

Хлапчанё заплакала. Ён доўга зацягнуў санлівым гола-сам, цягнуў і, мусіць, спаў. Пасля раптам сціх. Жанчына маўчала.

Я ўстаў і пабудзіў Скабакова.

Я ўвайшоў у хату.

Жанчына рвала на кавалкі старую, зношаную да адных дзірак сарочку.

— Добры дзень,— сказаў я.

— Добры дзень,— адказала жанчына.

— Дзякуем за начлег, мы ўжо ідзём.

— Ідзяце?

Што мне сказаць яшчэ? І я гавару:

— Няхай хлапчук паспіць яшчэ трохі, няхай гадуецца.

Я адчуваю сябе так, як бы ў чым вінаваты тут.

— Ну, а што я зраблю? — гаворыць яна раптам хутка, моцна.— Што я зраблю, што я адна параджу? Гаспадара няма, гаспадар ваюе. А сёння мне трэба хоць трохі пачаць авёс жаць, дастаць дзе каня ды хоць возік жыта прывезці — абаб'ю як-небудзь, хоць пранікам, а вечарам у жорнах змялю, калі падсохне за дзень на пёчы, дык назаўтра хлеб рашчыню...

— А каня няма?

— Каня палякі пазаўчора ў абоз пагналі, разам з хлопцам.

— З якім хлопцам?

— З сынам.

— Вялікі?

— Малы... каб вялікі — я не тужыла б гэтак... А тут мала ніяк не ўзбудзіць карову выгнаць папасвіць. І няма чаго даць яму паснедаць. Накапала ўчора зранку картопель трохі, малы яшчэ, дык падвечар салдат накарміла — ідуць босыя, галодныя, абарваныя, абшарпаныя... Можна, думаю, і мой там дзе-небудзь небарак...

Яна падышла да ложка.

— Устань, сыноч, я табе новыя анучы ад свае старога сарочкі адарвалі, каб табе было чым нагу мяккім абкруціць. Абуеш Міхалкавы лапцікі, яны табе велікаваценькія і вольна назе будзе... Устань, сыноч.

Яна нагнулася над ложкам.

— Зараз прарваць павінна.

— Што?

— Нарыў. На тым тыдні яшчэ нагу прабіў на корч, дык нарывае.

І я нагнуўся над ложкам. Хлапчанё спала. На левай назе, каля пальцаў, збоку, была белаватая пухліна, запэцканая ў гразь.

Я пайшоў у сенцы. У сваіх мяшках я нічога не знайшоў, апроч двух тараноў. Я дастаў іх і палажыў у хаце на лаве — уся мая салдацкая ежа.

І тады мы з таварышам Скабаковым назаўсёды пакінулі гэтую хату.

Праз хвілін пятнаццаць мы пакінулі гэтую вёску Сінегі.

Чакаючы каманды рушыць, я ўбачыў яго: накульгваючы, ступаючы на пяту, ён гнаў карову. Каля хаты стаяла маці яго — вялікая горадзенская жанчына.

.....
І от мы ідзём.

Будзем ісці доўга — вялікі паход сквпы на адпачынак.

1927 г.

ПОЗНЯЕ ЛЕТА

(Урывак з рамана «Зямля»)

Пяць дзён свяціла сонца, дарогі ўсе пахлі вільгаццю пасля дажджоў — чорныя з жоўтымі адценнямі гліны. Іржышча было такое пустое і такое ціхае. І ад сонца здавалася шырокім усё: і глыбокае неба, і спустошаная на зіму ўраджаем зямля, і нават дробны камень пасярод палявой травы і зрэзанай саломы, — усё да туманавай сіні блізкіх лясоў, да рэчак і азёр, да дзеравяных хат і мураваных будынкаў, да ўсяго малога і вялікага, сярод чаго так пазнаны былі вялікія бунты радасці і смутку.

Позняе лета назаўсёды заснула на вясёлым іржышчы.

На выгане, на самых каляінах дарогі, на зарослых сухіх канавах цвітуць, шмат яшчэ, дзікія кветкі — пазгорталі на поўдні жоўтыя галоўкі і застылі так нерухома, надаюць яны зямлі выраз жывога твару, як і лагоднасць паблеклага ўвсень сонца.

Сіняватая ад глею дарога ідзе паміж тарфянога балота і поля. Цыбатыя птушкі скачуць між куп'я, скачуць, крычаць. Зусім блізка дабягаюць яны да падгнілых платоў, дзе дарога робіцца пыльнай і бруднай і дзе густа стаяць нізкія хаты; шмат іх паўрастала у зямлю, шмат новых пахнуць яшчэ свежай смалою. Двары каля хат застаўлены драбінамі, паабрасталі дрэвамі; малыя сады каля іх паціху абсыпаюць жоўтым лісцем стрэхі гумен. Сонца кіпіць на пярэстых колерах зямлі і дрэва. Вялікай лагоднасцю ляжыць дзень на зямлі. І на далёкі размах вакол пахне зямля і свеціць сонца.

Уладзімір Дубоўка
1900—1976

О БЕЛАРУСЬ, МАЯ ШЫПШЫНА

О Беларусь, мая шыпшына,
Зялёны ліст, чырвоны цвет!
У ветры дзікім не загінеш,
Чарнобылем не зарасцеш.

Дакуль на небе сонца свеціць,
Дакуль існуе светам свет,—
Нас не развее дзікі вецер,
Не замяце твой ясны след.

Пялёсткамі тваімі стану,
На дзіды сэрца накалю.
Тваіх вачэй, пад колер сталі,
Праменне яснае люблю.

Мы загартуем нашы душы,
А ў час, калі апошні бой,—
Непераможнай хваляй рушым,
Цябе заслонім мы сабой.

Варожасць шляху не зачыніць:
У перашкодах дух расце.
О Беларусь, мая шыпшына,
Зялёны ліст, чырвоны цвет!

Віталь Вольскі
1901—1988

НАВАЛЬНІЦА

(Урывак з кнігі «Чайкі над Нараччу»)

Надвор'е на возеры няўстойлівае. Яно часта змяняецца
То цёпла, то холадна. То свеціць сонца, то пахмурна. То
ціха, то рэзкі вецер.

І ў адпаведнасці з надвор'ем гэтак жа часта змяняе
свой колер і возера.

То яно блакітнае, то цёмна-сіняе, то зялёнае, то шэрае,
сярдзітае і непрыгляднае.

Сёння з раніцы свяціла сонца. Усё, здавалася, прадказвала
добраю, устойлівую пагоду да самага вечара...

Раптам у ясным небе з'явіліся белыя воблачкі. Іх становіцца ўсё больш.

Сярод белых воблачкаў можна цяпер заўважыць і цёмнашэрыя.

Сонца схавалася.

Дзесьці ўдалечыні пачуліся глухія раскаты грому. Неўзабаве яны наблізіліся, зрабіліся больш гучнымі і працяглымі.

Птушкі недзе пахаваліся. Няма над возерам ні ластавак, ні чаек...

Неба тым часам зусім пацямнела, завалаклося цяжкімі і змрочнымі хмарамі. Яны праглынулі апошні невялікі прасвет і цяпер непадзельна пануюць над возерам.

У паветры павеяў аднекуль лёгкі струменьчык холаду.

Дрэвы зашамецлі.

Наляцеў нечакана шалёны парыв ветру.

Сосны пахіснуліся і застагналі. Па зямлі імкліва пакаціліся, абганяючы адна адну, сасновыя шышкі.

Суціхнуўшы на хвіліну, вецер накідваецца на дрэвы з новай сілай, яшчэ больш злосна і непрымірыма.

Пайшоў дождж, спачатку быццам неахвотна, невялікі і рэдкі, асобнымі кроплямі. Потым усё часцей і мацней.

І раптам страшэнны ўдар скалануў неба і зямлю.

Змрок згусціўся.

Цёмнае неба над возерам прарэзала ад краю да краю доўгая і няроўная агністая лінія маланкі. За ёю бліснула другая, трэцяя.

Гром грымеў амаль безупынна, не змаўкаючы ні на хвіліну.

Дождж перайшоў у лівень.

Нядаўна яшчэ лагоднае, блакітнае возера зрабілася змрочна-цёмна-шызым, пакрылася высокімі сярэдзітымі хвалямі, якія бясконцымі радамі, з шумам і грукатам кідалі і кідалі на бераг свае белыя пеністыя грабяні.

Шумелі патокі вады, якія ліліся цяпер з неба суцэльнай заслонай. Шумеў лес, шумела возера. Хісталіся, гнуліся і скрыпелі сосны.

Парывы ветру, адзін аднаго мацней, зрывалі лісце з кустоў і дрэў, то ярасна пакідаючы яго высока ўгору, то гонячы між ствалоў па мокрай зямлі. Уся дарога ўздоўж берагу была ўсыпана зламаным голлем.

Над хвалямі змагалася з ветрам адзінокая чайка, але вось і яна знікла кудысьці.

З жудасным трэскам і грукатам грывнула на пясок вялікая разгалістая сасна, што расла на самым беразе. Навальніца вырвала яе з карэннем, і вось ужо цераз вершаліну павержанага старога дрэва перакочваюцца хвалі...

Тым часам ярасць ветру пачала слабець.

Праз гадзіну вецер сціх, гром змоўк, маланкі перасталі разрываць цёмнае неба.

З правага боку выступілі з-пад шэрай заслоны дажджу абрысы касы. Потым заслона перамясцілася на сярэдзіну возера, пасунулася ўлева. І адразу сталі відаць узгоркі за рыбагсам.

Цяпер і сярэдзіна возера вызвалілася ад заслоны, і вада зазіхацела серабрыстай рабізнай.

Выглянула сонца, неба ачысцілася ад хмар.

Над возерам перакінула сваё каляровае каромысла радуга, але вясёлы, бліскучы грыбны дожджык усё яшчэ ішоў.

Нарэшце і ён спыніўся.

Возера зноў зрабілася ціхім і спакойным, а вада чыстай і празрыстай.

Пацяплела, хоць у паветры ўсё яшчэ крыху адчуваўся халадок. Улагодненыя берагі дыхалі свежасцю.

Вечар непрыкметна перайшоў у ноч.

На цёмна-сінім, амаль чорным небе ярка свяціў поўны месяц. На такой жа цёмна-сіняй, як і неба, вадзе струменіла серабрыстая дарожка халаднага святла.

Над возерам панавала цішыня.

БЕЛАРУСКАЯ ТАЙГА

(Урывак з кнігі «У лясах над Бярозай»)

Прайшоўшы па каналу з паўкілометра, мы трапілі ў вільготны змешаны лес.

Высяцца вялізныя яліны з сівымі космамі, сустракаюцца часта і бярозы, і асіны, і вольхі.

Імжыць дробны дожджык.

Вакол нас беларуская тайга. Як усё тут дзіка і своеасабліва! Над галовамі навісае зялёнае скляпенне. Святло ледзь прабіваецца скрозь густое галлё.

Адвечная цішыня. Не чуваць птушынага спеву.

Паўзмрок і вільгасць.

Пах сырой зямлі, прэлага лісця і цвілі.

Мокрыя галіны чапляюцца за адзене, перашкаджаюць ісці. З намаганнем прадзіраемся мы скрозь густыя зараснікі вольхі, асіны, ліпы, арэшніку і чаромхі.

На кожным кроку ляжаць старыя тоўстыя калоды, пакрытыя зверху зялёным аксамітам моху.

Пад нагамі чорная, тлустая і вязкая глеба, змешаная з перагноем леташняга лісця, высокая папараць.

Часта прыходзіцца пералазіць цераз ствалы паваленых навалніцаю дрэў, абыходзіць вялікія вываратні. На адным з іх пакінула свае сляды куніца.

Некаторыя з паваленых ствалоў цвёрдыя і слізкія, другія даўно збуцвелі ад старасці. Ступіш нагой на зялёную, пакрытую мохам калоду — і нага, не знайшоўшы цвёрдай апоры, правальваецца ў мяккую труху. Калода толькі звонку захавала сваю форму, а сярэдзіна ў яе даўно ўжо згніла і спаракнела.

Міхась Лынькоў
1899—1975

ПОЗНЯЯ ВОСЕНЬ

(Урывак з аповядання «Недапетыя песні»)

Хутка імчалі над лесам ускудлачаныя хмаркі.

Дзесьці высока, высока, за самымі хмарамі, курлыкалі журавы. І кожнаму хацелася ўбачыць іх, і ўсе ўглядваліся ў глыбокую цемрадзь неба, сілячыся разгадаць, распазнаць у цьмяным мігценні зораў, у разрывах хмар сілуэты прываблівых і загадкавых птушак. Але яны былі ўжо далёка. Ледзьледзь далятала жураўліная песня і, праглынутая ноччу, вятрамі, непрыкметна злівалася з шолахамі лісту, з шархаценнем травы, з няўмоўчным гоманам бору. І толькі на сэрцы доўга аддавалася яна невыразным болем, горыччу нявыказанай патраты...

Узышоў над лесам месяц. Выразна выступілі зубчастыя верхавіны елак, у срэбраным ззянні ўсталі задумлівыя хвоі, глыбокія цені ахуталі лясную паляну. Людзі прыніклі да зямлі, не варушыліся, прагна прыслухоўваліся да гукаў восеньскай ночы: дзесьці хрупаснуў сучок, мякка ўпала паблізу хваёвая шышка, за лесам гучна заржала жарабя,— ізноў усё ціха і глуха. Толькі верхавіны соснаў гудзелі ледзь чутна, ды шалясцелі няўмоўчныя трапяткія асіны, перашэптваючыся аб нечым сваім з пакрыўджанымі непагаддзю бярозамі. Пахла перакіслымі брусніцамі, прэлай саломай, прыхвачаным першым замаразкам грыбам.

У ДАРОЗЕ ЗІМОЮ

(Урывак з аповядання «Воўчы лог»)

Хораша ў полі зімою... У полі аснежаным, дзе такія гурбы прыгожыя, неахопная шырыня і празрыстае неба, што пачынае цямнець з надыходам вечара.

Серабрыцца снег, мігацяць незлічоныя мільёны брыльянцістых іголак, вецер-кусака шчыпле за шчокі, нос. Забіраецца за каўнер, невідзімкаю прабіраецца пад кажух са сваёю

халоднаю пяшчотай. Тулішся, пацягваешся, падбіраеш пад сябе ногі, да якіх вельмі ахвоч мароз са сваімі балючымі пацалункамі.

Але ўсё ж такі добра. Так бадзёра скрыпяць палазы, снежны пыл ляціць з-пад капыт, абдае цябе ледзяністымі пырскамі, аж зажмурваеш вочы. А коні бягуць, падганяць не трэба — дарога чыстая, дарога слізкая, чаму ж не бегчы.

Надыходзіць вечар, сінеюць снегавыя гурбы, ад бледнага месяца цягнуцца празрыстыя промені і не ззяюць, а тлеюць над лесам і полем. Сінія цені плывуць за кустамі, кладуцца ў баразёнкі, у снегавыя сумёты. А зоры, тыя нібы выляцець хочуць з сваіх гнёздаў, да таго зырккія, бліскучыя яны ў марозным паветры.

І салодкі сум закрадваецца ў сэрца, ціхі сум, непазнаны. Здаецца, што пяюць над табой срэбныя жаўранкі, заліваюцца таемныя бомы цудоўнымі танюсенькімі пералівамі, якія акунаюць цябе ў небыццё... Нібы вясна абымае цябе пахучымі кветкамі.

Ты пачынаеш драмаць...

Пятрусь Броўка
1905—1980

СЛАВА

Не прагні славы. Лепш аддана
Працуй, як ранне настае.
А слава прыйдзе нечакана,
Калі й не дбаеш пра яе.

У славы ёсць, бясспрэчна, сіла,
Ды розны з ёй бывае шлях —
Яна разумнаму, што крылы,
А дурню — камень ці пятля.

Яна бяздумнаю рукою
Не раздае дарма дары,
Яна над хцівай галавою
Вянком з праменьняў не гарыць,

Яна не ў слаўнай шумнай пене,
Ёй ненавісны фіміям,
Яна не ў золаце адзення,
Яе не бачыць носьбіт сам.

Не кліч яе абы-якую,
Прыход сапраўднай — без прынук.
Яе ў вачах сяброў адчуеш,
У поціску гарачых рук.

1964 г.

* * *

Ты шчодрым будзь! Хтось не забудзе
І ўспамяне цябе калісь.
Ты не шкадуў нічога людзям,
Калі што людзям на карысьць.

Ад щчырасці дабра ты зычыш,
Няма высакародней спраў.
Ты сэрца людзям распазычыў,
Хай нудзіць той, хто не аддаў.

Быць скнараю — няма ў тым толку,
Ты ж добра ведаеш, як жыць,
Што аднаго кахання толькі
Ні з кім няможна падзяліць!

1966 г.

Ларыса Геніюш
1910—1983

БЕЛАРУСКА

Калі цябе, мілы, Краіна пакліча
За родны змагацца парог,
То суму не будзе ў мяне на абліччы
І страху не будзе ў грудзёх.

Дзявочае сэрца ў хвіліне так важнай
Ад жаху мацней не заб'е,
А буду не менш за цябе я адважнай,
Каб сілы дадаці табе.

Ты пойдзеш у бой, а я плуг накірую,
Каня накармлю, напаю,—
І так абаронім, засеем, збудуем
З табою Краіну сваю.

1939 г.

Сягоння сонца ткала дываны:
На шэрых стрэхах залатыя ніці.
Яны былі прыгожыя, як сны,
Якім ў жыцці ніколі нельга збыцца...

А вецер пражу сонечную рваў,
На крылах паразносіў па кусочку,
Нагія голлі бляскам асноваў
Навіў на плот празорныя маточкі.

Я ціха выйшла пражу пазбіраць,
Звіла ў клубкі яе з зямлі адталай
І захацела зноў палотны ткаць,
Якіх ў жыцці яшчэ я не даткала...

Аркадзь Куляшоў
1914—1978

ПРА ВОСЕНЬ

Замаўкаюць птушыныя звонкія спевы,
Калі восень прыходзіць у край наш лясны,
І, як свечкі, вакол ярка ўспыхваюць дрэвы
На праводзінах лета, на памінках вясны.

Там, дзе восень ідзе, лес шумлівы радзее,
Вецер гоніць хмарыны з-за цёмных ялін.
Грозны чуючы сівер, лісты, як надзеі,
Аблятаюць на дол з пачарнелых галін.

Я, улюбёны ў жыццё, не скаруся пагрозе
На праводзінах тых, на памінках старых.
Выйду з лесу і стану ў зімы на парозе
Дрэвам я, што лістоў не губляе сваіх.

Я трымаў іх з вясны, да вясны датрымаю,
Не развею па свеце, не кіну ў бяду,
Дружным пошумам іх новы май прывітаю
І з адзінаю просьбай на дол упаду:

— Адгукніся, вясна, мне зязюлькай з-за рэчкі,
Дай яшчэ раз прыпасці да любай зямлі
І каштанаў сваіх незгасальныя свечкі
Над маёй адшумеўшай вясной запалі!

Максім Танк
(Яўген Іванавіч Скурко)
нар. 1912 г.

НАШТО ТЫ КОСЫ ЗАПЛЯТАЕШ?

Нашто ты косы заплятаеш,
У танцы кружыш агнявым,
Нашто каралі прымяраеш
Перад люстэркам нежывым?

Яно маўчыць, яно не можа
І сотай долі перадаць,
Як выглядаеш ты прыгожа,
Як вочы зорамі гараць.

Ты лепш пакліч мяне, красуня,
Хоць на хвіліну да сябе,
І мне не будзе гэтак сумна,
І я дапамагу табе

Прывераць стужкі, завушнічкі,
І плечы хусткай ахінуць,
І лакавыя чаравічкі
Перад «Лявоніхай» абуць.

Ты ўсё мне дараваць не можаш,
Што, першы раз як памагаў,
Каралюў шнур неасцярожна
Рукой няўмелаю парваў.

1955 г.

Сяргей Грахоўскі
нар. 1913 г.

* * *

Ліловым дымам сцелюцца па ўзгорках
І шапацяць таемна верасы,
Мільгаюць у арэшніку вавёркі,
На дол сцякаюць кропелькі расы.

Сівы туман курыцца над лугамі,
Дзяўбе далёкі дзяцел цішыню,
Буслы плывуць шырокімі кругамі
І плаўна набіраюць вышыню.

На хвоі дагараў вішнёвы промень,
І небасхіл паволі дагарыць,
Рабіна ледзь трымаецца на строме
І золатам, і полымем гарыць.

Далёкі пах бярозавага дыму
І развітальны голас журавоў
Мяне ўвосень клічуць на радзіму,
І я спяшаюся дамоў.

* * *

Нядоугі век. І той пражыць не ўмеем:
То крыўда раз'ядае, то мана,
Ад нечаканай злосці камянеем,
І намі ўжо валодае яна,

На зайздрасці замешваецца крута
Бяскончая бяссонніца начэй,
І сочыцца, і сочыцца атрута
З дрыготкіх вуснаў і сухіх вачэй.

Мы ж аднадумцы ўсе і аднадомцы,
Каб стаць і даўгавечней, і дужэй,
Дабро памножым на дабро, каб сонца
Свяціла кожнаму даўжэй.

Няўжо сабе зласлівец не абрыдзеў
І вечна незадаволены ўдвая?..
Я ўсім дарую, хто мяне пакрыўдзіў,
Даруйце мне, каго пакрыўдзіў я.

Іван Шамякін
нар. 1921 г.

ПАВОДКА

(Урывак з рамана «У добры час»)

У небе спяваў жаўранак. Людзі, пачуўшы гэты дзіўны спеў, спыняліся і, задраўшы галовы, ссунуўшы зімовыя шапкі на патыліцы, намагаліся адшукаць яго ў яркім вясновым блакіце, які сляпіў вочы. Набягалі слёзы, іх змахвалі далонямі і зноў углядваліся...

Жаўранкавым спевам звінела ўсё навокал у гэты незвычайны дзень, першы такі ясны і цёплы пасля зімы. Хоць быў

канец сакавіка, а сонца пякло, як у маі, і «ўкраінскі» ветрык, як тут называлі вецер з поўдня, прыносіў не халодную вільгасць прадвесня, а духмяную цеплыню сапраўднай вясны, водар разагрэтай сонцам зямлі.

Адразу набрынялі буйныя почкі старой вярбы, што расла пад абрывам, схіліўшыся над самай вадой. Здавалася, яшчэ адна хвіліна, адзін момант — і пырснуць гэтыя почкі маладым зялёным лісцем...

Рэчка выйшла з берагоў, паднялася трохі не на ўзровень абрыву, заліла нешырокую пойму, камель старой вярбы, ажно да самага галля, і нават некалькі галінак было ў вадзе. На поўдзень, за паваротам, дзе пойма пашыралася, і на поўнач, за мастом, дзе ажно да самай Дабрадзееўкі рэчка заліла луг, віднеліся шырокія і спакойныя прасторы вады, па якіх, не ведаючы, нельга было вызначыць, дзе праходзіць рэчышча. А тут, у гэтай вузкай гарлавіне, сціснутай высокімі абрывістымі берагамі, на адным з якіх стаялі старыя дубы, а на другім — сосны, паводка рвалася наперад, як раз'юшаная. Вада падмывала пясчаны бераг, вірылася вакол вярбы. Імкліва прапывалі, кружачыся, трэскі, галінкі, тарфіны, гной — рэшткі зімовых дарог.

Таўстая галіна вярбы цягнулася ўгору, узвышалася над берагам.

У ЛЕСЕ І Ў ПОЛІ ВОСЕННЮ

(Урывак з апавядання «Непрыгожая?»)

Ёсць непаўторная паэзія ў асеннім полі, хоць на першы позірк здаецца яно пустое і панурае. Калі вясна вядзе на луг і нараджае жаданне гарэзліва весяліцца, бегаць і скакаць, а ўлетку цягне паляжаць на ўзлеску, бяздумна ўглядаючыся ў бяздонны блакіт неба, то ўвосень хочацца ісці і ісці па палявых дарогах у бяскрайнюю далеч і... думаць. Не ведаю, як каму, а мне асабліва хораша думаецца ў асеннім полі. Нідзе думкі не плывуць так спакойна, шырока, павольна, нідзе ні ў якую іншую пару года не з'яўляюцца такія эпічныя сюжэты, як на той бязлюднай палявой дарозе, на якой цяжка нават спыніць на чым-небудзь позірк. Хіба толькі падзівіўся, 'адкуль гэты гарэза-вецер мог нанесці столькі вішнёвага, грушавага і бярозавага лісця, што ім забіты каляіны. Здаецца ж, бяроз і блізка няма, ды і вішнякі ледзь віднеюцца з аднаго і другога боку дарогі — у вёсках, што туляцца там, дзе шырокая палявая раўніна горбіцца невялікімі ўзгоркамі, перасякаецца доламі і рачулкамі.

У асеннім лесе таксама добра думаецца. Але думкі тут маюць іншую форму: яны яркія, кароткія і хутка змяняюць ад-

на адну. Можа, гэта таму, што ўсё навокал гарыць фарбамі згасаючага сонца — цёплымі фарбамі жыцця і змагання, якія заўсёды ўзбуджаюць. І шмат што перашкаджае спакойнай і павольнай плыні думак. Шуміць лес. Шамаціць пад нагамі лісце. Дзіўным веерам — у тры бакі ад сябе — насыпала на яшчэ зеленаватую траву залатавак прыгажуня-бяроза. Як яны гараць, гэтыя лісцікі — ну, сапраўды, як тыя залатоўкі! І зусім не падобныя на тых сваіх сясцёр, якія апынуліся ў полі, у каляінах: тыя — скамечаныя, скручаныя, пачарнелыя, а на гэтыя глядзіш — і ажно вачам горача.

Дубы насцілаюць пад сабой цёмна-карычневую мяккую пасцелю, лісце іх не ляціць далёка, яно цяжкае і нават у вецер падае амаль вертыкальна, толькі больш, чым у цішу, кружыць у паветры і даўжэй варушыцца на зямлі, быццам доўга прымошчваецца, каб зручней легчы. У гэту пасцелю мякка шлёпаюцца жалуды. Мякка!.. І праз капялюш я адчуў удар; другі жолуд выцяў па руцэ, а трэці пацэліў па носе, калі я ўзняў галаву, жадаючы прасачыць, як яны зрываюцца з галінак. Можна падумаць, што дубам не падабалася чалавечая цікаўнасць.

Зоркай іншага сусвету бліснуў кляновы ліст, што раптам з'явіўся перад вачамі на дарозі. Я заварожаны спыніўся перад ім. Адкуль ён зляцеў? Ах, вунь ён дзе, клянок! Невялічкі, зусім непрыкметны побач з волатамі-дубамі; улетку, напэўна, і не бачыў бы яго. А цяпер колькі красы ён рассыпаў навокал! Мноства яго лісцяў — найпрыгажэйшы дыван, вытканы рукой дзівоснага мастака. І я не мог прайсці па ім у запыленых ботах. Я асцярожна адступіў і абышоў бокам. Усю дарогу праз лес мяне суправаджала нябачная птушка тоненькім жалобным плачам. Што яна страціла? Па чым плакала?

Васіль Быкаў
нар. 1924 г.

ЭСТАФЕТА

Ён упаў на забаранаваную мякаць агароднай зямлі, не дабегшы якіх дзесяці крокаў да пасечанага асколкамі белага доміка з разбураным чарапічным дахам — іхняга ўчарашняга арыенціра тры.

Перад тым ён, ірвучы гімнасцёрку, прадраўся праз калючы гушчар жывой загарадзі, у якой з самага ранку гэтага пагоднага красавіцкага дня гулі, варушыліся пчолы, і, акінуўшы хуткім позіркам рэдкі ланцужок постацей, што па свежа

апрацаваных агародах беглі да ўскраінных домікаў, замахаў рукамі і праз стрэлы і выбухі крыкнуў:

— Прыняць улева, на кірху!!!

Пасля прыгнуўся, неяк баднуў галавой у зухавата прыткнутай пілотцы і, выпусціўшы пісталет, тыцнуўся тварам у цёплую мякаць зямлі.

Сержант Лемяшэнка ў той час, размахваючы аўтаматам, зморана трухаў уздоўж калючай, дбайна падстрыжанай зялёнай сцяны і ледзьве не наскочыў на свайго нечакана распластананага ўзводнага. Спяраша ён здзівіўся, што той гэтак недарэчна спатыкнуўся, нейкая няяснасць кораценька мільганула ў свядомасці, але затым усё стала на сваё месца. Лейтэнант назаўжды застыў, убіўшыся русавалосай галавой у пульхную зямлю, падкурчыўшы пад сябе калена левай нагі, выцягнуўшы правую, і некалькі пчол патрывожана мітусіліся над яго нерухомай прапацелай спіною.

Лемяшэнка не спыніўся, толькі нервова перасмыкнуў вуснамі і, пераняўшы каманду, закрычаў праз грукат бою:

— Узвод, прыняць лявей! На кірху! Гэй, на кірху!!!

Узвода, аднак, ён не бачыў — два дзесяткі аўтаматчыкаў ужо дасягнулі агарожаў, садкоў, будынкаў і прапалі ў грукаце бою, які ўваходзіў у самую сілу. Справа ад сержанта, на суседнім панадворку, мільгануў за шчыкетнікам шэры твар кулямётчыка Натужнага, недзе за ім паказаўся і знік малады бялявы Тарасаў. Астатніх байцоў яго аддзялення таксама не было відаць, але па тым, як час ад часу патрэсквалі іх аўтаматы, Лемяшэнка адчуваў, што яны недзе побач.

Трымаючы нападгатове свой ППШ, сержант абабег домік, запыленымі ботамі трушчачы шкло і паскіданую з даха чарапіцу. У ім усё тлеў невыразны, так і не праяснены смутак аб забітым узводным, у якога, бы эстафету, падхапіў ён чарговы клопат — павярнуць узвод фронтам да кірхі. Лемяшэнка не дужа разумеў, навошта гэта было, але апошні загад камандзіра набыў ужо сілу і веў яго новым кірункам.

Ад доміка па вузенькай дарожцы, выкладзенай бетоннымі пліткамі, ён дабег да весніц. За шчыкетнай загарадкай цягнуўся нешырокі завулак. Сержант зірнуў у адзін бок, у другі. Дзе-кольвечы сюды выбягалі з панадворкаў байцы і таксама азіраліся. Вунь і яго Ахметаў — выскачыў ля трансфарматарнай будкі, азірнуўся і, згледзеўшы аддзялённага, сярэдзінай вуліцы пашыбаваў да яго. Недзе між садкоў, шэрых катэджаў і домікаў з лютым крэктам разарвалася міна, побач на крутым даху, збітая асколкамі, зрушылася і пасыпалася ўніз чарапіца.

— Улева давай! На кірху!!! — крыкнуў сержант і сам пабег па-над драцяной агарожай, шукаючы дзе якога праходу.

Наперадзе з-за курчавай зеляніны недалёкіх дрэў сінім шпі-лем тырчала ў неба кірха — новы арыенцір іхняга наступлен-ня.

Тым часам у завулак адзін за адным высыпалі аўтаматчыкі; з'явіўся ззаду нізенькі, камлюкаваты, з крывымі ў абмотках нагамі кулямётчык Натужны, за ім — навічок масквіч Тара-саў, які з самага ранку не адставаў ад спрактыкаванага старога байца; з нейкага двара лез цераз загарадзь маруда Бабіч у перакручанай на галаве зімовай шапцы. «Не мог знайсці якога праходу, торба», — вылаяўся ў думках сержант, убачыўшы, як той спачатку перакінуў цераз плот свой аўтамат, а пасля нязграбна пераваліў на вуліцу няўклюднае медзвездзаватае цела.

— Сюды, сюды давай! — махнуў ён, злуючы адтаго, што Бабіч, падняўшы аўтамат, пачаў атрэпваць свае запэцканыя калені.— Хутчэй!

Аўтаматчыкі нарэшце зразумелі каманду і, знаходзячы пра-ходы, знікалі ў весніцах, між дамоў, за будынкамі. Лемяшэнка натрапіў на расчыненыя вароты і ўбег у даволі шырокі заас-фальтаваны двор, на якім размясцілася нейкая нізкая шэрая будыніна, відаць, гараж. Следам за сержантам убеглі сюды яго падначаленыя — Ахметаў, Натужны, Тарасаў, апошнім тру-хаў Бабіч.

— Лейтэнанта забіла, — кінуў ім сержант, выглядаючы які-небудзь праход.— Ля белага доміка.

У той час аднекуль зверху і зблізку прагрукацела чарга, і кулі, пакідаючы на асфальце свежыя ямки і зрыкашэціўшы, імгненна разляталіся ў бакі. Лемяшэнка кінуўся пад сховань глухой бятоннай сцяны, што абгароджвала двор, за ім — ас-татнія, толькі Ахметаў спатыкнуўся, ухапіўся за біклягу ля пояса, з якой у два струмені нешта лілося.

— Сабакі! Куды ўцэлілі, гітлерчукі праклятыя...

— З кірхі, — сказаў Натужны, пазіраючы праз голле дрэў у бок шпіталя. Яго невясёлы, папсуты воспаю твар агарнуўся клопатам.

За гаражом знайшліся весніцы з завязанай дротам клям-кай. Сержант выняў фінку і за два ўзмахі перарэзаў дрот. Яны штурхнулі старыя дзверы і апынуліся пад разложыстымі галіністымі вязамі старога парку, але тут жа пападалі. Ле-мяшэнка разануў з аўтамата, за ім ударылі чэргамі Ахметаў і Тарасаў — між чорных жылістых камлёў беглі ўрассыпную зялёныя паджарыстыя постаці ворагаў. Непадалёку за дрэвамі праглядваў шырокі прастор нейкай плошчы, і за ім высілася ўжо нічым не затуленая кірха. Там бегалі і стралялі немцы.

Неўзабаве, аднак, ворагі заўважылі іх, і першая кулямёт-ная чарга пырснула жарствой з бетоннай сцяны, абцярушыла

парэпаную кару вязаў. Трэба было бегчы далей, да плошчы і кірхі, уссеўшы на ворага, не злазіць з яго карка, не даць яму апамятацца, але іх было мала. Сержант паглядзеў у бакі — болей пакуль ніхто не прабраўся да гэтага парку: чортавы падворкі і загарадзі сваімі лабірынтамі трымалі людзей.

Кулямёты смалілі па сцяне, па шыферным даху гаража. Байцы распласталіся на драбнюткай далікатнай веснавой траўцы і тыркалі кароткімі аўтаматнымі чэргамі. Натужны выпусціў з паўдыска і сціх — страляць не было куды, немцы пахаваліся ўжо ля кірхі, а іх агонь з кожнай хвілінай гусцеў.

Ахметаў, лежачы побач, толькі соп, злосна раздзімаючы тонкія ноздры, і паглядваў на сержанта. «Ну, а што далей?» — пытаў гэты яго позірк, і Лемяшэнка ведаў, што і іншыя таксама пазіралі на яго, чакалі яго каманды, але скамандаваць што-небудзь было не дужа проста.

— А Бабіч дзе?

Іх было чацвёрэ з сержантам — злева Натужны, справа Ахметаў з Тарасавым, а Бабіч так і не выбег з двара. Сержант хацеў загадаць каму паглядзецц, што здарылася з тым мешкаватым байцом, але ў той час злева між дрэў замільгалі постаці аўтаматчыкаў іхняга ўзвода — яны сыпанулі аднекуль даволі густа і згодна ўдарылі з аўтаматаў па плошчы. Лемяшэнка не падумаў нават, а болей адчуў, што час падавацца далей, да кірхі, і, махнуўшы рукой, каб звярнуць на сябе ўвагу тых, злева, ірвануўся наперад. Крокаў праз некалькі пад камлём вяза ён упаў, даў дзве кароткія чаргі. Нехта глуха чмякнуўся побач, сержант не ўбачыў яго, але па нечым няўлоўным адчуў, што гэта Натужны. Затым ён ускочыў і яшчэ сігануў некалькі шырокіх крокаў. Злева не сціхалі чэргі — гэта пасоўваліся ў глыб парку яго аўтаматчыкі.

«Хутчэй, хутчэй», — у такт зморанаму сэрцу стукала ў галаве думка. Не даць апамятацца, наскочыць, разагнаць, бо, калі немцы паспеюць агледзецца і ўбачаць, што аўтаматчыкаў не шмат, тады будзе бяда, тады яны тут завязнуць...

Яшчэ прабегшы некалькі паспешлівых крокаў, ён упаў на старанна падгрэбены, прапахлы прэласцю дол; вязы ўжо засталіся ззаду, побач сціпла жаўцелі першыя веснавыя кветкі. Парк скончыўся, далей за зялёнай драцяною сеткай раскінулася блішчастая ад сонца плошча, вымашчаная дробнымі квадратамі шызай брусчаткі. У канцы плошчы ля кірхі мітусіліся прыгнутыя постаці немцаў у касках.

«Дзе ж гэты Бабіч?» — чамусьці ўсё назаляла думка, хоць з'явіўся цяпер большы клопат: трэба было неяк атакаваць кірху цераз плошчу, а гэтая справа здавалася яму нялёгкай.

Аўтаматчыкі, не дужа зладжана страляючы, выбягалі з-за дрэў і залягалі пад агарожай. Далей бегчы не было як, і сер-

жанта дужа занепакоіла, як выбрацца з гэтага аблытанага дротам парку. Урэшце яго быццам нешта асвятліла знутры — ён выхапіў з кішэні гранату і павярнуўся, каб крыкнуць іншым. Але што крычаць у гэтым грукаце! Адзінай магчымай камандай тут быў уласны прыклад, надзейны камандзірскі загад: рабі, як я. Лемяшэнка вырваў з запала чакі і шпурнуў гранату пад сетку агарожы.

Дзірка атрымалася невялікая і няроўная. Разадраўшы на плячы гімнасцёрку, сержант праціснуўся праз сетку, азірнуўся — следам, прыгнуўшыся, бег Ахметаў, ускакваў з кулямётам Натужны; побач грывнулі яшчэ разрывы гранат. Тады ён, ужо не азіраючыся болей, што было сілы рынуўся наперад, ляскаючы гумовымі падэшвамі па слізкай брусчатцы плошчы.

І раптам здарылася нешта незразумелае. Плошча хіснулася, збочыла, адным краем кінулася некуды ўгору і балюча выцяла яго ў бок і скроню. Ён пачуў, як коратка і звонка бразнулі аб цвёрдыя камяні яго медалі, блізка, ля самага твару, пырснулі і застылі ў пыле кроплі нечай крыві. Пасля ён павярнуўся на бок, усім целам балюча адчуваючы непадатлівую мулкасць камення, аднекуль, з сіняга неба, зірнулі ў твар спалоханыя вочы Ахметава, але зараз жа зніклі. Яшчэ нейкі час праз грукат страляніны ён чуў побач сцятае дыханне, гулкае тупаценне ног, а пасля ўсё гэта сплыло далей, да кірхі, дзе, не сціхаючы, грукаталі стрэлы.

«Дзе Бабіч?» — зноў скаланула яго забытая думка і кароткі забыты клопат за лёс узвода прымусіў напяцца і паварушыцца. «Што ж гэта такое?» — свідравала пачуцці няное запытанне. «Забіты, забіты», — казаў нехта ў ім ягонымі думкамі, і невядома было, ці гэта пра Бабіча, ці пра яго самога. Ён разумее, што з ім сталася нешта благое, але болю не адчуваў, толькі знямога скавала цела ды туман засціў вочы, не даваў бачыць, ці ўдалася атака, ці выскачыў з парку ўзвод...

Пасля кароткага правалу ў свядомасці ён зноў адчуў сябе і ўбачыў неба, якое чамусьці ляжала ўнізе, бы адбівалася ў якім агромністым возеры, а зверху на самую яго спіну навалілася пляскатая роўнядзь плошчы з рэдкімі цэламі прыліплых да яе байцоў.

Ён паварушыўся, спрабуючы ўбачыць дзе каго жывога — плошча і неба загойдаліся, а калі астаяліся, ён пазнаў кірху, нядаўна атакаваную без яго. Цяпер там не было чуваць ужо стрэлаў, але з варот яе чамусьці выбягалі аўтаматчыкі і беглі за вугал. Закінуўшы голаў, сержант углядаўся, спрабуючы ўбачыць там Натужнага ці Ахметава, але іх не было, затое наперадзе ўсіх ля рога ён пазнаў свайго навічка Тарасава. Прыгнуўшыся, гэты маладзенькі баец спрытна сігаў да рога,

спыніўся, зухавата замахаў некаму «сюды, сюды!» і знік — маленькі і кволы побач з высачэзным гмахам кірхі.

За ім пабеглі байцы, і на плошчы не засталася нікога. Тады сержант напаследак уздыхнуў і неяк адразу і незаўсёды сціх.

Да перамогі пайшлі другія...

1959 г.

Уладзімір Караткевіч
1930—1984

БАЦЬКАЎШЧЫНА

Дагарэў за брамай небакрай,
Месяц паміж воблачкаў плыве.
Выйду зноў, як у мінулы май,
Басанож прайдуся па траве.
Дымная, сцюдзёная раса,
Цёмныя ў траве ад ног сляды.
А такога рослага аўса
Я не бачыў доўгія гады.
Бач, хмызы спляліся, як павець,
Светлякі мігцяць, гараць святлей.
Перад тым, як звонка ў лозах пець,
Прачышчае горла салавей.
Лашчыцца трава да босых ног.
З дальніх паплавоў плыве ракой
Ледзь прыкметны сумны халадок —
Подых юні ўсходзячай маёй.
Паімчаць за ёю наўздагон? —
Хоць і схопіш — усё адно падман.
Дзе каханне тых мінулых дзён —
Весніх паркаў бэзавы туман?
Нават шкадаванне — дзе яно?
Зноў вясна, і жаль знікае зноў.
(Так губляюць пах перад вясной
Ссохлыя сцябліны палыноў).
Ціха цмокае у сне рака.
О, як добра, як прыгожа жыць!
Раска, як русалчына луска,
На вадзе ад месяца гарыць.
А вакол травіцы росны рай
І бярозак белая сям'я.
Мой чароўны беларускі край,
Бацькаўшчына светлая мая!

Рыгор Барадулін
нар. 1935 г.

* * *

Мы больш сваёй ахварнасцю вядомы,
Мы, беларусы,
Мы — народ такі.
Ахвотна забываем, што мы,
Хто мы.
Згадаюць
Нашай памяці вякі!

Мы сціпасцю сваёй здаўна вядомы,
Саміх сябе хваліць нам не з рукі.
Хай слабакі
Аж падаюць ад стомы,
На плечы ўзяўшы
Пыхі мех цяжкі.

Мы ўсім сваёй гасціннасцю вядомы,
Надзейныя сябры і дружбакі.
І госць, і падарожны ў нас
Як дома.
А злым і травы колючца ў бакі.

Гатовы ўсё аддаць —
І тым багаты,
Мы, беларусы,
Мы — народ такі.
Што з краю небяспекі нашы хаты,
Пра гэта
Не забудуць чужакі!

ТРЭБА ДОМА БЫВАЦЬ ЧАСЦЕЙ

Трэба дома бываць часцей,
Трэба дома бываць не госцем,
Каб душою не ачарствець,
Каб не страціць святое штосьці.

Не забыць, як падвялы аер
На памытай падлозе пахне,
Як у студню цыбаты асвер
Запускае руку да пахі.

Не забыць сцежкі той, што цябе
На дарогу выводзіла з дому,

Што у хаце там быў рубель
У цане і па курсу старому.

Не забыць, як марозам злым
Клямка пальцы пячэ балюча
І адкуль на стала тваім
Бохан свежага хлеба пахучы.

Помніць свой на іржышчы цень,
Не забыць, як завуць суседа,
Не забыць, як пяе пад дзень
За вясёлым сталом бяседа.

Трэба дома бываць часцей,
Трэба дома бываць не госцем,
Каб душою ты стаў чысцей
І не страціў святое штосьці.

Генадзь Бураўкін
нар. 1936 г.

* * *

«Што ты так прыкуты да радзімы? —
Часам чую хітранькі дакор,—
Свой лясны куток незамянімы
Памяняй на ўвесь зямны прастор».

Я ж і сам хачу пабачыць свету,
Памаўчаць ля вечных таямніц
І калі не іншыя планеты,
Дык хоць нашу ўведаць да драбніц.

Сам хачу ацэньваць не завочна
Па чужых славукасцях маршрут...
Толькі вось для гэтага навошта
Забываць або мяняць свой кут?

Для мяне ён непаўторна любы.
Мне з яго відно на ўсе бакі.
Тут, каля гаёў зеленачубых,
Спяць мае дзяды, жывуць бацькі.

Тут маё прыстанішча і шчасце,
Тут мой лёс, мой боль і завет.
Тут я сэрца адчыняю насцеж
Для ўсяго, чым знакаміты свет.

І хай з тысяч рэк чужых нап'юся —
Толькі для апошняга глытка
Я прыйду сюды,
да Беларусі,
Да свайго азёрнага кутка.

Вера Вярба
(Сакалова Гертруда Пятроўна)
нар. 1942 г.

РУЧНІКІ

У суботу Янка ехаў ля ракі,
Пад вярбой Алёна мыла ручнікі.
— Пакажы, Алёна, броды земляку,
Дзе тут пераехаць на кані раку?

— Адчапіся, хлопец, едзь абы-куды,
Не муці мне толькі чыстае вады.
У маркоце Янка галавой панік,
Упусціла дзеўка беленькі ручнік.

— Янка, мой саколік, памажы хутчэй,
Ой, плыве, знікае рушнічок з вачэй.
— Любая Алёна, я вады баюсь.
Пацалууй спачатку, што, як утаплюсь?

Супыніўся гнеды пад вярбой густой,
Цалаваў Алёну Янка над вадой.
Стала ціха, ціха на усёй зямлі,
Па рацэ далёка ручнікі плылі...

НАВУКОВА-ПУБЛІЦЫСТЫЧНЫЯ ТЭКСТЫ

1. Мікола Ермаловіч

НАРОД І ЯГО ГІСТОРЫЯ

...Народ павінен ведаць сваю гісторыю, але не на тое, каб яе паўтараць, бо паўтарэнне гісторыі, нават самай бліскучай, азначае, што народ гэты не мае ўжо сваіх ідэалаў у будучым, што ён бачыць іх толькі ў мінулым, а гэта раўназначна яго пагібелі. Не, хоць гісторыя па сваім змесце заўсёды звернута ў мінулае, яна даследуецца і вывучаецца ў імя будучыні. Даў-

но ўжо стала неабвержнай ісцінай выснова, што народ, які не ведае сваёй мінуўшчыны, не варты і будучыні. Як чалавек, што, страціўшы памяць, становіцца зусім бездапаможным і, па сутнасці, перастае быць чалавекам, так і народ, які забывае сваё мінулае, становіцца бездапаможным у гістарычным быцці і, па сутнасці, перастае быць народам.

Пройдзенае народам — гэта не баласт, які абцяжарвае далейшы рух і які таму можна скінуць з сябе. Гістарычны вопыт — гэта адна з тых неабходных для народа ношаў, з якой ён бярэ патрэбныя для поступу наперад жыццёвыя рэсурсы. З свайго мінулага народ чэрпае ўласныя прыклады як таго, што натхняе, так і таго, што засцерагае ад паўтарэння зробленых памылак. Усё гэта добра ведалі рознага роду заваёўнікі, і таму, падначаліўшы сваёй уладзе іншы народ і імкнучыся назаўсёды задушыць яго імкненне да волі, яны найперш адбівалі яму памяць, вынішчаючы дашчэнтку ўсё тое, што нагадвала пра яго мінуўшчыну.

У дзвюх рэчах асабліва заўзята дзейнічалі заваёўнікі: у апляванні нашай мовы і скажэнні нашай гісторыі. І гэта зразумела: кожная мова і гісторыя — асабліва краснамоўныя сведчанні самабытнасці, у чым нам найбольш адмаўлялі. Але калі мову нельга вынішчыць, то яе можна зганьбіць, і да такой ступені, каб і сам народ яе саромеўся ўжываць і цураўся. Гісторыю таксама немагчыма закрэсліць. Але яе можна сказіць і перайначыць да непазнавальнасці ці прыпісаць іншым. Так і рабілася. І гэта таксама не засталася без вынікаў. На жаль, мы слаба ведаем сваю гісторыю, хоць яна мае тысячагадовую даўнасць. Да таго ж гэта гісторыя аднаго з самых стойкіх і жыццяздольных народаў. Гэта гісторыя — эпапея мужнасці і непераможнасці. Нам нішто не давалася лёгка. Усё здабывалася намі ў цяжкай працы і барацьбе. Лёс не быў шчодры і літасцівы да нас. Ён не даў нам непрыступных гор, якія маглі б адгарадзіць і схваць нас ад ворагаў. Не надзяліў ён нас ні ўрадлівымі глебамі, ні багатымі выкапнямі. Замест гэтага даў нам лёс непраходныя пушчы, якія хоць і давалі спажыву, але стагоддзямі іх трэба было церабіць, і велізарныя топкія балоты, якія хоць і ратавалі часамі, але і разгароджвалі нас. Праўда, лёс даў нам некалькі буйных рэк (не кажучы ўжо пра нязлічныя малыя), якія саслужылі нам добрую службу. Але бяда была ў тым, што яны цяклі ў розныя бакі і таму былі сімваламі нашай долі. Як гэтыя рэкі, так сіла, багацце і здабуткі нашы плылі ў іншыя краі.

З першых дзён нашага гістарычнага жыцця нам прыйшлося змагацца за права на сваё існаванне. Кроў князя Рагвалода і яго двух сыноў стала барвовай зарой Беларусі. Наша гісторыя рана зрабілася трагедыяй. Былі моманты, калі здавалася

(асабліва нашым непрыяцелям), што гэта трагедыя пераходзіць у перадсмяротную агонію. Аднак мы ўсё ж высталялі...

(Урывак з кнігі: «Старажытная Беларусь: Полацкі і новагародскі перыяды». Мінск, 1990).

2. Анатоль Клышка

ЧЫМ ЖА ПІСАЛІ НА ПАПІРУСЕ?

Людзі здаўна пісалі заўсёды тым, што магло пакінуць след: на камені выбівалі зубілам, на метале вырэзвалі разцом, на гліне выціскалі знакі завостранаю палачкаю.

На папірусе пісалі, абмакнуўшы ў чарніла, трысняговаю або драўлянаю палачкаю. У самыя даўнія часы трысняговую сцяблінку проста зразалі наўкос, а пазней людзі дадумаліся завострываць яе з двух бакоў — такое «пяро» пакідала больш тонкі след. Канец «пяра» расшчаплялі папалам.

Што ж да чарніла, то даўней яно часта было падобнае да таго, якім пісалі вашы дзяды ці бацькі ў гады вайны, калі вучыліся ў партызанскіх «зялёных школах». Чарніла з сажы. Да яе дадавалі яшчэ і вішнёвага клею — камедзі. Выраблялі чарніла таксама са спаленых касцей, з костачак садавіны.

Такое чарніла лёгка змывалася, і тагачасныя вучні часам нават злізвалі языком свае памылкі. Старажытнае паданне расказвае, што адзін уладар прымушаў так рабіць паэтаў, якія пісалі благія вершы.

Усё ж трэба зазначыць, што асобныя запісы такім чарнілам і за дзве тысячы гадоў не страцілі свайго адметнага, сажнага бляску і колеру, добра глядзяцца і сёння, нібыта напісаныя тушшу.

Чырвонае чарніла выраблялі з вохры.

Кожны даўнейшы пісец апрача кубачка для вады павінен быў мець і пенал — дошчачку з выразамі для трысняговых палачак і з дзвюма ямкамі для чорнай і чырвонай фарбы...

Што яшчэ варта сказаць: перапісваннем у старажытнасці займаліся выключна рабы. Хоць вольныя мужчыны і жанчыны ўмелі пісаць, але нават пісьмы за іх пісалі нявольнікі пад дыктоўку. А сваё аўтарства яны зазначалі тым, што рабілі прыпіску да тэксту: «Бачыў».

Захоўвалі папірусныя скруткі ў гліняных збанах або скрынках. Між іншым, такія скрынкі спярша і называлі «бібліятэкі» (што па-грэчаску значыла «кнігасхоў»). Пазней гэтым словам пачалі называць і памяшканні, у якіх трымалі кнігі. Так паступова слова «бібліятэка» набывала наш сённяшні сэнс.

Вялікую шкоду рукапісам прычынялі розныя жучкі-паразіты. Каб уратаваць ад іх, папірусы апускалі ў кедравы алей. Аднак найгоршым ворагам была вільгаць. Тысячы рукапісаў згінулі праз яе ў нізоўях Ніла, на радзіме папірусу. Ацалелі толькі тыя, што былі ў пустынях.

Найдаўнейшаму ж папіруснаму скрутку, што дайшоў да нас, 5 тысяч гадоў. Яго знайшлі незапісаным у труне аднаго з даўніх уладароў. Старажытныя егіпцяне верылі ў замагільнае жыццё сваіх продкаў і клалі нябожчыку ў магілу чысты папірусны скрутак, які нібыта спатрэбіцца яму на тым свеце.

(Урывак з кнігі: «Француск Скарына альбо Як да нас прыйшла кніга». Мінск, 1983).

3. Вечаслаў Шалькевіч

ПУЦЯВОДНАЯ ЗОРКА БЕЛАРУСАЎ

(Урывак)

У Евангеллі ёсць цудоўная прытча пра сейбіта, які ранней вясной выйшаў у поле, каб даверыць зямлі каштоўнае зерне будучага жніва. Ідзе сейбіт па рыхлых свежых барознах і старанна расейвае насенне. Частка зерня падае пры дарозе, частка — на камяністую глебу ці зямлю, зарослую калючкамі. Але тое, што ўпала на добрую глебу, дасць у сто разоў багацейшы ўраджай.

Вось такім першым вялікім сейбітам духоўнага насення — сярэдневяковай духоўнай культуры, хрысціянскага веравучэння, дасягненняў еўрапейскай і сусветнай цывілізацыі на старабеларускіх землях была наша слаўная асветніца — князеўна Прудслава з слаўнага горада Полацка, якая на заранку нашай пісанай гісторыі ў XII стагоддзі ў поўную меру ацаніла выдатную ролю асветы ў жыцці народа і аддала гэтай справе ўсе свае выдатныя здольнасці і сілы без астатку.

Полацк быў самым буйным горадам Беларусі таго часу. З глыбокай старажытнасці ён вядомы як буйнейшы цэнтр рамяства і гандлю. Ужо ў VIII стагоддзі тут вёўся гандаль з арабамі, а пазней пачаліся ажыўленыя гандлёвыя адносіны са Скандынавіяй і востравам Готландам. Сведчаннем таму з'яўляюцца скандынаўскія сагі, у якіх пастаянна ўпамінаецца Полацк...

Ранні рост і працвітанне горада перш за ўсё тлумачыцца яго выключна выгядным для таго часу геаграфічным становішчам. Па сутнасці горад стаяў на адным з самых ажыўленых у старажытнасці водных шляхоў — шляху «з вараг у грэкі»,

які праходзіў па Заходняй Дзвіне да Полацка і адтуль па Бярэзіне і Дняпру да Чорнага мора.

Не менш важнае значэнне для горада мела і водная дарога па Заходняй Дзвіне ад Полацка на ўсход, да Віцебска і далей да Смаленска, у глыб рускіх зямель. Усё гэта давала магчымасць Полацку, з аднаго боку, весці шырокі гандаль з Візантыяй, з другога — падтрымліваць інтэнсіўныя гандлёвыя сувязі з Масквой.

Разам з эканамічным развіццём горада адбывалася і ўзмацненне яго палітычнай ролі як сталіцы Полацкага княства. У XI стагоддзі вядомы полацкі князь Усяслаў (1044—1101), які ўпамінаецца ў «Слове аб палку Ігаравым», канчаткова парваў з Кіевам і стаў поўнаасцю самастойным. Пры ім Полацкае княства ўступіла ў паласу росквіту...

Эканамічны і палітычны ўзлёт Полацкай зямлі суправаджаўся значнымі дасягненнямі ў галіне культуры. У прыватнасці, у сярэдзіне XI стагоддзя (1044—1066 гады) на крутым беразе Заходняй Дзвіны з'явіліся велічны Сафійскі сабор, шэраг іншых культавых будынкаў. У гэты ж час у Полацку, як і ў іншых значных культурных цэнтрах Кіеўскай Русі, адкрываюцца першыя школы і вучылішчы.

Палітыку князя Усяслава Брачыслававіча па ўмацаванню калыскі беларускай дзяржаўнасці і культуры працягнуў яго малодшы сын Святаслаў (у хрысціянстве Георгій). Менавіта ў яго сям'і ў пачатку XII стагоддзя і нарадзілася дачка, якой суджана было стаць адной з самых славурых гераінь беларускай гісторыі. Нованароджанай далі язычніцкае славянскае імя — Прадслава...

Бацькі пастараліся даць дачцэ добрае хатняе выхаванне, якое прадугледжвала і навучанне грамаце, што ў часы Кіеўскай Русі сярод жанчын было надзвычайнай рэдкасцю. «Жыццё» нашай гераіні, напісанае ў больш познія часы, расказвае, што ўжо ў раннім дзяцінстве яна была вучана «кніжнаму пісанню», якое ўключала такія прадметы, як чытанне, пісьмо, лічэнне, спевы, а таксама грэчаская і лацінская мовы. У працэсе навучання Прадслава праявіла вялікія здольнасці. Акрамя таленавітасці, яна ўражвала таксама бацькоў і ўсіх, хто яе акружаў, незвычайнай прыгажосцю.

Вестка аб тым, што ў князя ў Полацку расце прыгожая, мудрая і набожная князеўна, разышлася далёка за межы Полацкай зямлі. З усіх канцоў Кіеўскай Русі ў Полацк зачасцілі сваты. Бачачы, што сватаўство прыносіць любімай дачцэ многа горычы, гасцінны полацкі князь, праводзячы гасцей, гаварыў з паклонам, што дачка яшчэ маладая і да пары да часу няволіць яе не стане. Але ў рэшце рэшт і ён вымушаны быў уступіць...

Даведаўшыся, што яе хочуць заручыць з адным маладым князем, Прадслава тайна ад бацькі і маці і ад усіх дамашніх пайшла з бацькоўскага дому ў манастыр, ігуменняй якога была яе цётка Раманья, і вырашыла пастрыгчыся ў манахіні. Цётка, бачачы юны ўзрост сваёй пляменніцы ды апасаючыся гневу роднага брата — князя Георгія, спачатку працівілася яе жаданню. Але адчуўшы непахісную волю пляменніцы, вырашыла прыняць яе ў манастыр. Пры пастрыжэнні ў манахіні Прадслава, як сказана ў яе «Жыціі», атрымала імя Ефрасінні...

Пры пастрыжэнні ў манахіні Ефрасінні Полацкай было крыху больш за 12 гадоў...

Юная князеўна пераступіла парог манастыра не толькі і не столькі дзеля таго, каб цалкам праводзіць жыццё ў малітвах і пастах, а гэтак жа разам са старэйшымі манахінямі пакарліва ўдзельнічаць у нялёгкай працы. Ёсць усе падставы сцвярджаць, што яе прывяло сюды жаданне поўнасцю прысвяціць сябе навуцы і асветніцтву, імкненне дасканала авалодаць тагачаснай кніжнай мудрасцю і перадаць гэтую мудрасць іншым людзям. Гэты занятак захапляў яе з ранняга дзяцінства, і манастыр у той час быў адзіным сродкам для рэалізацыі падобнай жыццёвай мэты.

Таму ўчынак юнай полацкай князеўны не варта тлумачыць толькі матывамі рэлігійнага фанатызму, як гэта пастаянна назіраецца ў публікацыях, прысвечаных Ефрасінні Полацкай. На гэты крок княжацкую дачку штурхнула поўная адсутнасць магчымасці ў той час для таленавітай дзяўчыны займацца інтэлектуальнай працай, навуковай, асветніцкай, педагогічнай дзейнасцю. Іншага шляху для гэтага, акрамя сцен манастыра, у той час, калі нават элементарная адукацыя сярод жанчын лічылася залішняй і непатрэбнай, проста не існавала. І гэты адзіны шлях без ваганняў, цалкам адмовіўшыся ад асабістага жыцця, выбрала наша першая жанчына-асветніца, вучоны, педагог, філосаф, наша першая жанчына-інтэлігент.

(Газ. «Голас Радзімы», 1993 г. № 43).

4. Вечаслаў Чамярыцкі

БЕЛАРУСКІЯ ЛЕТАПІСЫ І ХРОНІКІ

Выдатнае месца сярод старажытных помнікаў пісьменнасці беларускага народа займаюць летапісы і хронікі. Багатыя сваім зместам, своеасаблівыя па форме, яны служаць для нас каштоўнай крыніцай пазнання даўняга мінулага Беларусі і

Літвы — краін, якія многія стагоддзі пражылі ў цесных эканамічных, палітычных і культурных узаемаадносінах. Выкліканае да жыцця рэальнымі патрабаваннямі рэчаіснасці сярэдневяковай Беларусі летапісанне (хранаграфія) з'явілася вынікам росту гістарычнай самасвядомасці і культуры нашых продкаў.

Будучы помнікамі гістарыяграфіі і грамадска-палітычнай думкі свайго часу, летапісы і хронікі складаюць разам з тым цэлы этап у гісторыі беларускай старажытнай літаратуры. Лепшыя з іх — яркія ўзоры беларускай літаратурнай мовы і беларускай свецкай прозы даўняй пары. Акрамя таго, гэтыя помнікі — непасрэдня сведкі інтэнсіўнасці і плённасці культурных узаемасувязей беларускага народа з рускім, літоўскім, украінскім і польскім народамі ў эпоху феадалізму. Усё гэта пераканаўча сведчыць аб вялікім культурна-гістарычным значэнні беларускіх летапісаў і хронік і паказвае, наколькі важна і неабходна іх глыбокае, усебаковае вывучэнне.

Летапісанне Беларусі мае шматвяковыя традыцыі. У сваім развіцці яно прайшло тры асноўныя этапы: зараджэнне (XII—XIV ст.), росквіт (XV—XVI ст.) і заняпад (XVII—XVIII ст.).

У першы перыяд, у эпоху феадальнай раздробленасці, летапісанне Беларусі, як і іншых усходнеславянскіх зямель, мела мясцовы характар, паколькі пад уплывам новых гістарычных умоў паступова перамог мясцовы пункт погляду на гісторыю. Кругагляд летапісцаў XII—XIV ст., як правіла, абмяжоўваўся інтарэсамі таго феадальнага центра, які спрычыніўся да адкрыцця свайго ўласнага летапісання. Таму ў цэнтры ўвагі тагачасных летапісцаў былі пераважна падзеі, непасрэдна ці ўскосна звязаныя з гісторыяй пэўнага ўдзельнага княства. Такі выразны мясцовы характар маюць, напрыклад, Кіеўскі летапіс XII ст., Галіцка-Валынскі летапіс XIII ст., наўгародскія летапісы XIII—XIV ст., а таксама першыя летапісныя помнікі, што ўзніклі на тэрыторыі Беларусі: Полацкі летапіс XII ст. і Смаленскі летапіс XIV — пачатку XV ст. Усе яны створаны ў рэчышчы мастацкіх і моўных традыцый літаратуры Кіеўскай Русі.

У XV ст. у сувязі з заняпадам удзельнай сістэмы і ўтварэннем на землях усходніх славян дзвюх магутных дзяржаў — Вялікага княства Літоўскага і Вялікага княства Маскоўскага — узнікаюць новыя палітычныя тэндэнцыі, а з імі і новыя гістарычныя канцэпцыі... У беларуска-літоўскіх хроніках XVI ст. пераважаюць ужо ідэі патрыятызму, дзяржаўнай і нацыянальнай незалежнасці.

Беларуска-літоўскія летапісы як жанр развіваліся спачатку, у XV ст., у цеснай сувязі з маскоўскім і наўгародскім

летапісаннем і знаходзіліся пад моцным уплывам літаратурных традыцый старажытнарускага летапісання. Аднак пасля, у XVI ст., яны адышлі ад агульнарускіх узораў і набылі сваю ярка выражаную мастацкую адметнасць, стаўшы фактычна хронікамі — гістарычнымі аповесцямі («Хроніка Вялікага княства Літоўскага і Жамойцкага», «Хроніка Быхаўца» і ін.).

Агульнадзяржаўнае беларуска-літоўскае летапісанне, выкліканае да жыцця надзённымі патрэбамі часу, было адлюстраваннем агульнай палітычнай гісторыі беларусаў і літоўцаў XIV—XVI ст., іх сумеснай барацьбы за нацыянальную і палітычную незалежнасць. Яно скончыла сваё існаванне разам з канчатковай стратай у другой палавіне XVI ст. гэтымі народамі дзяржаўнай самастойнасці.

Такі ў агульных рысах шлях прайшло беларускае летапісанне ў сваім гістарычным развіцці. Гэты шлях паказальны ў шмат якіх адносінах. Ён сведчыць аб тым, што летапісанне Беларусі развівалася ў самай цеснай сувязі з гісторыяй нашага народа і, магчыма, мацней за іншыя літаратурныя жанры выразіла галоўныя, вядучыя грамадска-палітычныя тэндэнцыі часу. Акрамя таго, жанравая эвалюцыя летапісання Беларусі з'яўляецца найбольш тыповым прыкладам, свайго роду люстрам мастацкай эвалюцыі ўсёй беларускай літаратуры XIV—XVIII ст. Вось чаму даследаванне беларускіх летапісаў і хронік мае прынцыповае значэнне як для лепшага разумення гістарычнага мінулага беларускага народа, так і для ўстанаўлення асноўных заканамернасцей развіцця беларускай старажытнай літаратуры.

... Даследаванне летапісання (хранаграфіі) Беларусі мае ўжо амаль паўтарыстагадовую гісторыю. За гэты час было выяўлена і апублікавана звыш двух дзесяткаў спісаў беларускіх летапісаў і хронік XV—XVIII ст., у асноўным вызначаны склад і крыніцы асобных помнікаў, устаноўлены час і месца ўзнікнення некаторых летапісных твораў, праведзена тэксталагічнае супастаўленне большасці спісаў, зроблены першыя спробы выявіць узаемасувязі летапісання Беларусі з летапісаннем і хранаграфіяй суседніх ёй славянскіх краін, распачата вывучэнне беларускіх летапісаў і хронік як помнікаў літаратуры і г. д.

Тым не менш, нягледзячы на значныя дасягненні дарэвалюцыйнай навукі, беларускія летапісы і хронікі вывучаны недастаткова. Многія важныя праблемы беларускага летапісання ўсё яшчэ не вырашаны або нават не ўзняты, прычым некаторыя з іх патрабуюць прынцыпова новага падыходу да гэтых помнікаў. Грунтоўнай пераправеркі, сур'ёзнага ўдакладнення, а месцамі і карэннага перагляду з новых метадала-

гічных пазіцый і сучаснага ўзроўню развіцця філалагічнай і гістарычнай навукі патрабуюць таксама шмат якія палажэнні і вывады папярэдніх даследчыкаў...

Вывучэнне беларуска-літоўскіх летапісаў і хронік XV—XVI ст. як помнікаў літаратуры мае багата аспектаў даследавання. Аднак на сучасным этапе найбольш важнай, першачарговай задачай з'яўляецца даследаванне паходжання асобных хронік, фарміравання летапісных зводаў, іх складу і крыніц, а таксама літаратурнай гісторыі тэксту кожнага помніка. Без вывятлення гэтых пытанняў немагчыма далейшае вывучэнне ўсяго беларускага летапісання...

(Урыўкі з кнігі «Беларускія летапісы як помнікі літаратуры». Мінск, 1969).

5. Іван Саверчанка

ПАЛЕМІЧНАЯ ПАЭЗІЯ БЕЛАРУСІ

Палітычныя падзеі, што адбываліся на беларускіх землях у канцы XVI ст., з'явіліся непасрэднай прычынай узнікнення палемічнай плыні ў айчыннай літаратуры. Асабліва вялікі ўплыў на хаду гістарычна-культурных працэсаў зрабіла Берасцейская царкоўная вунія 1596 г. Яна спрычынілася да ўзмацнення рэлігійнай барацьбы, разнастайнай паводле ўдзельнікаў і іх ідэйнай арыентацыі; выклікала да жыцця новыя напрамкі ў палемічнай літаратуры. Лепшыя мысліўцы таго часу былі ўцягнутыя ў барацьбу, у якой развівалі свой літаратурны і палемічны таленты.

Гістарычная адлегласць дазваляе сёння канстатаваць, што безумоўна прагрэсіўная з'ява культурнага развіцця таго часу — не сама па сабе дзейнасць праваслаўных колаў, якія змагаліся за захаванне традыцыйнай грэцка-візантыйскай культуры і праваслаўнае веры, або палітыка каталіцызму, а палеміка паміж імі, ідэйная барацьба, у працэсе якой выяўляліся недахопы кожнага з бакоў. Пад час узаемнае крытыкі выкрывалася сутнасць абодвух кірункаў, высвятлялася тое станоўчае і адмоўнае, што змяшчала ў сабе праграма кожнае групы.

Заслугоўвае станоўчай ацэнкі той факт, што далучэнне да барацьбы даволі шырокага кола людзей выклікала ўздым грамадскай свядомасці і, галоўнае, абвастрала разумовыя пошукі. Праз выражэнне ідэйных супярэчнасцяў ажыццяўляўся рух наперад як літаратуры, так і ўсяго жыцця...

Змест ідэйнай барацьбы часоў Рэфармацыі і Контррэфармацыі шмат у чым вызначыў характар усёй палемічнай паэзіі

канца XVI — першай паловы XVII ст. Спрэчкі вакол пытанняў дагматыкі праваслаўнай і рымска-каталіцкай царкваў займалі першараднае месца ў паэзіі таго часу. Апрача таго, у канцы XVI — пачатку XVII ст. паміж рознымі канфесіямі, якія існавалі на Беларусі, распачалася дыскусія, у цэнтры якой апынуліся надзённыя праблемы: аб моўнай сітуацыі і перспектывах развіцця славянскіх моваў, аб сутнасці «навукі» і яе грамадскай значнасці, аб міжнацыянальных і міжнародных адносінах, аб свецкай і царкоўнай уладзе, а таксама звязаныя з імі маральна-этычныя нормы...

Разважаючы пра вытокі чалавечага пазнання і магчымасці розуму, праваслаўныя аўтары ў палемічных творах ставілі пытанне пра памылковую і сапраўдную «мудрасць». Сваю пазіцыю яны выкладалі ў вострай палеміцы з «вучонасцю» іерархаў рымска-каталіцкай царквы. «Мудрасць», якую прапаведвалі лацінскія настаўнікі сумесна з папам, на іх думку, з'яўлялася хлуснёю, бо яна як быццам бы наскрозь прасякнутая лісліваасцю і вядзе толькі да павелічэння зла, да разладу паміж людзьмі. Паводле слоў праваслаўных паэтаў, яна падобная да горкага калодзежа, які смярдзіць грахамі.

«Лаціністы» ў сваіх школах, сцвярджалі палемісты, прапаведваюць ерасі, якія нібы атрута разбэшчваюць і забіваюць чалавечыя душы. Толькі тая «мудрасць» і тыя навукі могуць быць праўдзівымі, што выхоўваюць дабрачыннасць, выкараняюць зло, абуджаюць у сэрцах людзей любоў і павагу да іншых, пазбаўляюць чалавечы род ад нянавісці, жорсткасці і варожасці..

Лічачы сваёй задачай увядзенне славянскай мовы ў сан свяшчэнных, беларускія праваслаўныя паэты, безумоўна, не маглі пагадзіцца з выказваннем П. Скаргі пра тое, што «ніводная са славянскіх моваў не можа стацца моваю навукі». На думку палеміста-езуіта, гэтае права належала толькі лацінскай мове.

Пазіцыя вядомага дзеяча рымска-каталіцкай царквы выклікала пратэст з боку праваслаўных. У адказ на высакамерную заўвагу Скаргі яны выказалі супрацьлеглыя думкі. Больш таго, наогул выступілі супраць усялякага выкарыстання славянамі лаціны, што, аднак, нельга адназначна лічыць вынікам іх невуцтва ў ацэнцы адной з самых багатых старажытных класічных моваў. З боку праваслаўных гэта быў своеасаблівы, досыць катэгарычны адказ тым, хто не прызнаваў маральнага права славянскіх народаў на выкарыстанне сваіх моваў ва ўсіх сферах жыцця. Праўда, прыкра тое, што праваслаўныя паэты выкладалі свае погляды з той жа ваяўнічасцю і непрымірэнчасцю да апанента, як і каталіцкія пісьменнікі.

У вершах беларускіх праваслаўных паэтаў лаціна сталася аб'ектам крытыкі перадусім таму, што пачынаючы з другой паловы XVI ст. яна ўсё больш ператваралася пэўнымі палітычнымі коламі ў сродак дэнацыяналізацыі беларускага, украінскага і літоўскага народаў, з'яўляючыся своеасаблівым працягам дальнабачнай палітыкі Рыма. Падставай жа для ўзвялічвання лаціны над славянскімі мовамі была не рэальная, уласна моўная перавага першай над другімі, а імкненне некаторых каталіцкіх дзеячаў паказаць перавагу рымска-каталіцкай культуры над усімі іншымі. Беларускія паэты-палемісты XVI — першай паловы XVII ст. выступалі, такім чынам, не столькі супраць уласна моўных якасцяў лаціны, колькі супраць яе абагаўлення, катэгарычнага сцверджання, быццам толькі яна з'яўляецца моваю навукі і культуры. Было б больш правільна сказаць, што беларускія паэты змагаліся не з лацінскай мовай і культурай Захаду, а за славянскую мову і самабытную нацыянальную культуру. Дзякуючы іх самаахвярнай дзейнасці, якая адпавядала заканамернасцям і перспектыве гістарычнага развіцця, жывая стыхія народных моваў, у супрацьлегласць мёртвай да таго часу лаціне, паступова займала ўсё больш значнае месца ў развіцці навукі і літаратуры.

(Урыўкі з кнігі «Старажытная паэзія Беларусі: XVI — першая палова XVII ст». Мінск, 1992).

6. Кастусь Шалястовіч

БЕЛАРУСЫ АРГЕНЦІНЫ

(Урываек)

Леташняй восенню свет адзначыў 500-годдзе адкрыцця Амерыкі і нараджэння эпохі Вялікіх геаграфічных адкрыццяў. Тры каравелы Хрыстафора Калумба, бы тыя скарлупіны — палавінкі валоскага арэха ў бязмежнасці акіяна, пацягнулі за сабой магутныя зрухі насельнікаў Старога Свету ў напрамку да Новага, названыя «эміграцыяй».

Міне чатыры вякі з той восені Калумбава трыумфу 1492-га, як амаль адначасова рушаць і беларусы ў першую міжкантынентальную вандроўку-міграцыю. Так што недзе сённяшнім часам мы маем усе законныя падставы адзначыць стагоддзе з пачатку заснавання беларускага «далёкага» замежжа. Ва ўсякім разе аргенцінскай яго сям'і дык пэўна.

Беларуская іміграцыя краіны срэбра як нацыянальная супольнасць ёсць частка дыяспары Захаду. І адрозніваецца яна ад беларускіх абшчын у іншых дзяржавах настолькі, на-

колькі непадобна сама Аргенціна да іншых краін іхняга пражывання. А падабенства будзе ў тым, што беларускае замежжа — гэта зрэз па жывому са скалечанага і арытмічнага посту-пу беларускай нацыі, з яе лёсу, на якім лепей, чым на гліне ў чуйных руках ганчара, адкладваюцца і выразныя, і нябачныя воку вечныя лініі долі Бацькаўшчыны з усімі іхнімі трагіч-нымі, гераічнымі, крытычнымі вузламі. І зрэз сам па себе не выглядае цалкавітым, а папярэшчаны на асобныя палітычныя, рэлігійныя і іншыя палоскі, кожная з якіх валодае патэн-цыяльнай здольнасцю да новага нутранага дзялення. Фатум беларускай натуры — дух раз'яднання... Дзеля таго, каб ён, шашаль-грызун, не згінуў, рабілі высілкі бізунамі, шы-беніцамі, кляймо «вета» на само слова «беларус» усе рэжымы, панаваўшыя на Бацькаўшчыне. Нават тым жа беларусам у Аргенціне катэгарычна адмаўлялі ў прыналежнасці да свай-го этнічнага роду-племені і царскае самадзяржаўе, і правя-чыя колы ІІ Рэчы Паспалітай, і савецкая міграцыйная паліты-ка, і чыноўніцтва часоў перабудовы...

Увогуле, бачна зразумелая логіка, калі такое стаўленне праяўляецца нейкай палітычнай сілай, — гэта яе права; ад-нак жа яно павінна грунтавацца на нейкіх хоць мала-мальскі аб'ектыўных гістарычных аргументах. Адным словам, дух раз'яднання і ў гэтай матэрыі кіруе нас каго ў боб, каго ў га-рох. І няма страху, калі «ходзяць» туды людзі недасведчаныя і далёкія ад гісторыі. Ды вялікай памылкай будзе, мяркую, калі спецыялісты, паслядоўнікі Герадота, пачнуць вырэзваць і сёння з гісторыі Бацькаўшчыны «аргенцінскія» старонкі бе-ларускай іміграцыі. І зусім непапраўна, калі Рэспубліка Беларусь, выпрацоўваючы дзяржаўную палітыку адносін з беларусамі свету, ізноў возьмецца прырэсціць эмігранцкую ніву палітычным плугам, праводзячы чарговыя межы падзе-лу. Пара (і ўжо з пары выйшла) скарыстаць ці не адзіны шанц, дадзены нам тым жа нешчаслівым лёсам, каб пакінуць без спа-жывы, знайсці формулу згоды і адужаць нарэшце фатальны дух раз'яднання, каб сумесна з замежнымі суродзічамі пад-няць з нетраў забыцця гвалтоўна адабраную самабытнейшую культуру беларускага народа, яго гістарычную памяць, ра-стаптаную годнасць, дзяржаўнасць...

(Газ. «Голас Радзімы». 1993 г. № 15).

7. Барыс Сачанка

БЕЛАРУСКАЯ ЭМІГРАЦЫЯ: ФАКТЫ І МЕРКАВАННІ

(Урывак)

Ідэя мець беларусам сваю самастойную, незалежную дзяржаву нараджалася доўга і пакутліва. Спярша была спроба вярнуць, аднавіць былое Вялікае княства Літоўскае. І каб дасягнуць гэтай мэты, некаторыя багатыя і ўплывовыя людзі тагачаснага грамадства не грэбавалі нічым, нават падалі на калені перад заваёўнікамі — кланяліся шведскаму каралю Карлу-Густаву і французскаму імператару Напалеону. Але мэты не дасягнулі. У другой палове мінулага стагоддзя нарадзілася ідэя мець сваю самастойную, незалежную беларускую дзяржаву. Гэтая ідэя канчаткова аформілася і атрымала канкрэтнае пацверджанне пасля паўстання 1863 г., якое, як вядома, было патоплена ў крыві Мураўёвым, а яго кіраўнік і натхняльнік Кастусь Каліноўскі трапіў на вісельню, у праграме беларускіх народнікаў-гоманаўцаў, якія патрабавалі для Беларусі «права на аўтаномную федэратыўную самастойнасць у сям’і іншых народнасцей Расіі» (1884).

Зерне было кінута не на камень — яно ўзышло, дало плады. Адным з тых, хто гэтую ідэю падтрымаў і панёс далей, быў удзельнік паўстання 1863 г. Ф. Багушэвіч. «Не пакідайце ж мовы нашай беларускай, каб не ўмёрлі!» — пракрычаў ён. Ён жа першы і акрэсліў межы Беларусі: «Можа, хто спытае: «гдзе ж цяпер Беларусь?» Там, братцы, яна, гдзе наша мова жывець: яна ад Вільні да Мазыра, ад Віцебска за малым не да Чарнігава, гдзе Гродна, Мінск, Магілёў, Вільня і шмат мястэчкаў і вёсак...» Ф. Багушэвіч і гісторыю Беларусі вельмі сцісла, у некалькіх радках, выклаў у той самай прадмове да «Дудкі беларускай», ён жа і сказаў, што няма чаго саромецца мовы беларускай, «мужыцкай», бо яна «такая ж людская і панская, як і французская, альбо нямецкая, альбо і іншая якая». Каб па-сапраўднаму ацаніць і зразумець рэвалюцыйны дух выказванняў Ф. Багушэвіча, трэба не забываць, што царскія ўлады у 1867 г. забаранілі беларусам пісаць і выдаваць кнігі на роднай мове.

Аднак, як паказала жыццё, любыя загады, нават калі яны ідуць ад самога цара, не могуць спыніць памкненняў народа. Да таго ж Беларуссю пачынаюць больш як калі цікавіцца вучоныя: польскія, каб даказаць, што край гэты чыста польскі, рускія, каб даказаць, што край «искони русский», і тым самым будзяць тых, хто ведае, што яны і не тыя, і не другія, а тутэйшыя, г. зн. беларусы. У 1902 г. у Мінску ўзнікае першая беларуская палітычная арганізацыя — Беларуская рэвалюцый-

ная партыя, якая неўзабаве атрымлівае назву Беларускай рэвалюцыйная грамада. У 1903 г. адбываецца з'езд Беларускай рэвалюцыйнай грамады, які прыняў праграму партыі, і сама арганізацыя стала называцца Беларускай сацыялістычнай грамада. У праграме было патрабаванне краявой аўтаноміі для Беларусі ў складзе Расійскай федэратыўнай рэспублікі.

Другі з'езд Беларускай сацыялістычнай грамады адбыўся на хвалі рэвалюцыйнага ўздыму ў 1906 г. Тады ж пачала выходзіць і першая беларуская легальная газета на беларускай мове «Наша доля» («Мужыцкая праўда» К. Каліноўскага, як вядома, была нелегальная). Пасля выхаду шостага нумара «Наша доля» была закрыта, замест яе пачала выходзіць новая газета «Наша ніва». «Наша ніва» згурпавала вакол сябе многіх дзеячаў беларускага нацыянальна-вызваленчага руху. На старонках газеты загучалі на ўсю сваю моц галасы Я. Купалы, Якуба Коласа, Цёткі, Ядвігіна Ш., М. Багдановіча, А. Гаруна, К. Каганца, М. Гарэцкага, У. Галубка, А. Паўловіча, К. Буйло і іншых беларускіх пісьменнікаў.

Вайна 1914 года спыніла выданне «Нашай нівы». Але не магла спыніць беларускі нацыянальна-вызваленчы рух. Моцны штуршок яму прыдалі падзеі, што неўзабаве адбыліся ў Пецярбургу, ва ўсёй тагачаснай царскай імперыі... Чарговы з'езд Беларускай сацыялістычнай грамады выбраў беларускі нацыянальны камітэт, які прыняў удзел у абвешчэнні 25 сакавіка 1918 г. Беларускай народнай рэспублікі...

(З кнігі «Сняцца сны аб Беларусі...: Літаратурнакрытычныя артыкулы, інтэрв'ю», Мінск, 1990).

8. Таццяна Кабржыцкая, Вечаслаў Рагойша

ШЛЯХАМІ ўЗАЕМААЗНАЯМЛЕННЯ

У гісторыі беларуска-ўкраінскіх узаемасувязей пачатак ХХ ст.— адзін з найбольш цікавых і плённых перыядаў. Раней уласна літаратурныя сувязі з'яўляліся састаўной часткай агульнакультурнага яднання ўкраінцаў і беларусаў, што развівалася насуперак палітыцы царызму, які перашкаджаў не толькі станаўленню нацыянальных культур народаў, але і іх збліжэнню. Так, беларуска-ўкраінскія сувязі ў ХІХ ст. не праходзілі як працэс, яны вызначаліся спарадычнасцю, выпадковасцю, а адсюль — і нязначнай прадукцыйнасцю. Узаемаазнаямленне народаў заўважалася пераважна ў галіне гуманітарных навук — гісторыі, этнаграфіі, фалькларысты-

цы. Адначасовае ажыўленне сацыяльнай і нацыянальна-вызваленчай барацьбы ўкраінскіх і беларускіх працоўных прадвызначыла збліжэнне народаў, іх рэвалюцыйную садружнасць. Ствараюцца перадумовы ўмацавання і паглыблення культурных сувязей між народамі, пашырэння ўплыву рэвалюцыйных ідэй на самі нацыянальныя літаратуры. Яскравае сведчанне таму — падзеі 1863 г., дзейнасць арганізацыі беларускіх народавольцаў «Гоман», з'яўленне праграмы «Украінска-польска-літоўска-беларускага брацтва» і «Выдавецкай суполкі» М. Паўлыка і І. Франка, публіцыстыка М. Драгаманава і С. Падалінскага, рэвалюцыйна-агітацыйная дзейнасць А. Гурыновіча і ўсяго «Гуртка моладзі польска-літоўска-беларускай і маларускай»...

Пачатак ХХ ст. прынёс новыя, нябачаныя дагэтуль сацыяльныя зрухі. Першая руская буржуазна-дэмакратычная рэвалюцыя 1905—1907 гг. аб'яднала працоўных усіх народаў Расіі ў барацьбе за сацыяльнае і нацыянальнае разняволенне... Рэвалюцыя стала магутным паскаральнікам усіх грамадскіх працэсаў у краіне, што непасрэдна адбілася і на літаратуры як адной з форм ідэалогіі. І калі характэрнай рысай літаратурнага жыцця ХХ ст. з'яўляецца паскоранае развіццё літаратур, то ў гісторыі беларуска-ўкраінскага яднання пачатак ХХ ст. стаў часам паскоранага развіцця міжлітаратурных сувязей. Яны вылучаюцца з рэчышча агульнакультурнага яднання і становяцца самастойным працэсам з цэлай сістэмай гістарычна абумоўленых фактаў.

Важную і высокародную функцыю грамадска-культурнага ўзаемаазнаямлення беларусаў і ўкраінцаў выконвалі на пачатку ХХ ст. прагрэсіўны рускі друк, ...а таксама паасобныя польскія перыядычныя выданні, што выходзілі на тэрыторыі Украіны і Беларусі. Калі ж у выніку рэвалюцыі 1905—1907 гг. узнікла нацыянальная ўкраінская і беларуская перыёдыка, то менавіта яна ўзяла на сябе асноўныя абавязкі па далейшым развіцці культурных і літаратурных сувязей між двума братнімі народамі.

Разам з пашырэннем каналаў інфармацыі ў міжлітаратурных беларуска-ўкраінскіх сувязях узнікаюць і новыя формы літаратурнай рэпрэзентацыі. У першую чаргу ўзаемаазнаямленне адбывалася праз шматлікія разнастайныя водгукі, паведамленні, нататкі. Больш глыбокае асэнсаванне літаратуразнаўчай інфармацыі давалі аглядныя артыкулы, літаратурнакрытычныя даследаванні, рэцэнзіі. Менавіта ў такіх формах былі прадстаўлены ў Беларусі І. Катлярэўскі, Т. Шаўчэнка, Леся Украінка, І. Франко, Б. Грынчэнка і іншыя, а на Украіне адбывалася знаёмства з агульнай карцінай развіцця беларускай літаратуры, творчасцю Я. Купалы і Якуба Коласа.

На пачатку ХХ ст. нараджаецца беларуска-ўкраінскі і ўкраінска-беларускі мастацкі пераклад як адна з надзвычай плённых форм літаратурных сувязей.

У той жа час асобныя факты сведчаць не толькі аб рэпрэзентацыі літаратур, але і пра творчае засваенне эстэтычнага вопыту адной літаратуры літаратурай другой. Як менш развітае ў той час, беларускае пісьменства выступала ў ролі ўспрымаючага. Найбольшы ўплыў на яго аказала творчасць Т. Шаўчэнкі, В. Стэфаніка, а таксама ўкраінская драматургія. Уплыў украінскай літаратуры адбываўся як праз пераклад (В. Стэфанік, драмы М. Крапіўніцкага), так і непасрэдна праз арыгінал (Т. Шаўчэнка, асобныя драматычныя творы). Апошняе растлумачваецца тым, што сувязі праходзілі паміж літаратурамі моўна роднаснымі, абумоўліваліся выключнай тыпалагічнай падобнасцю літаратурных працэсаў...

...Украінская драматургія, і ў першую чаргу творы, М. Крапіўніцкага, гастролі ўкраінскіх вандроўных труп пераконвалі беларусаў у неабходнасці хутчэйшага стварэння ўласнага нацыянальнага тэатра, спрыялі паскарэнню гэтага працэсу. На лепшых узорах украінскай драматургіі не толькі выходзілі беларускі глядач, але і ўдасканальвалася майстэрства беларускіх актёраў. Уплыў украінскай драмы быў актыўна стымулюючым. Творы М. Крапіўніцкага садзейнічалі станаўленню беларускай рэалістычнай драматургіі.

Рост і ўзбагачэнне беларускай літаратуры, уздым культурнага і літаратурнага жыцця на Украіне ствараюць умовы для наладжвання асабістых кантактаў паміж беларускімі і ўкраінскімі пісьменнікамі, літаратарамі. У сувязі з развіццём літаратур, пашырэннем кантактных сувязей вынікае паглыбленае асэнсаванне прадстаўнікамі адной літаратуры літаратурнага працэсу другой. Пачынаецца ўзаемадаследаванне літаратур (Свянціцкі і беларуская літаратура, Багдановіч і Украіна і г. д.).

На пачатку ХХ ст. адбываецца пераход ад бінарных сувязей да шматпланавых. Так, большасць сваіх украіназнаўчых прац і перакладаў беларус М. Багдановіч друкуе ў рускай прэсе, адрасуе ў першую чаргу рускаму чытачу. У той жа час рэцэнзіі і водгукі на выданні беларускіх літаратараў усё часцей пачынаюць з'яўляцца ў польскіх газетах і часопісах, што выходзяць на Украіне, — у Кіеве, Львове. Чэшскі славіст Ян Махал, працуючы над трохтомнай гісторыяй славянскіх літаратур, выкарыстоўвае, з аднаго боку, матэрыял артыкула М. Багдановіча пра У. Самійленку, з другога — беларузнаўчыя працы Іл. Свянціцкага і іншых украінскіх аўтараў. Што датычыцца багатага на фактычны матэрыял артыкула Багдановіча «Беларускае адраджэнне», то вучоны ведаў

яго толькі ва ўкраінскім перакладзе. Зараджаецца, такім чынам, агульнаславянскае літаратурнае ўзаемадзеянне.

Усе найбольш значныя асаблівасці беларуска-ўкраінскага літаратурнага яднання пачатку ХХ ст. найпаўней выявіліся ў творчай практыцы М. Багдановіча. Ён адчувальна ўмацаваў фундамент «мастоў братэрства», перакінутых праз тры ўсходнеславянскія культуры — беларускую, украінскую і рускую. У яго дзейнасці арганічна перапляліся ўсе тры тыпы літаратурных узаемаадносін. Гісторыка-тыпалагічнае падабенства прадвызначыла характар і сутнасць кантактных сувязей. У сваю чаргу яны абумовілі ўзнікненне генетычных сувязей. Дакладна акрэсліліся асноўныя формы беларуска-ўкраінскіх літаратурных кантактаў пачатку стагоддзя (пераклад, водгук, рэцэнзія, літаратурна-крытычны агляд, літаратуразнаўчае даследаванне). Кантактныя сувязі ўзмацніліся, пашырыліся, занялі вядучае месца ў працэсе міжнацыянальных літаратурных узаемаадносін. Творчы подзвіг М. Багдановіча — гэта вышэйшая ступень беларуска-ўкраінскіх літаратурных сувязей дарэвалюцыйнага часу.

Заканчэнне творчай дзейнасці класіка беларускай літаратуры М. Багдановіча супала па часе з самым высокім уздымам рэвалюцыйнай хвалі...

Пачаўся новы... перыяд беларуска-ўкраінскіх літаратурных сувязей — перыяд літаратурнага ўзаемадзеяння.

(З кнігі «Карані дружбы: Беларуска-ўкраінскія літаратурныя ўзаемасувязі пачатку ХХ ст». Мінск, 1976).

9. Павел Ахрыменка

ЛЕСЯ УКРАЇНКА І БЕЛАРУСЬ

(Скарочана)

Славутая ўкраінская паэтэса Леся Українка (1871—1913) сваёй біяграфіяй і творчасцю даволі цесна звязана з Беларуссю. Асобнае месца ў гэтай сувязі належыць яе дружбе з вядомым беларускім палітычным дзеячам Сяргеем Канстанцінавічам Мяржынскім (1870—1901).

... Мяржынскі ў дзяцінстве і юнацтве жыў у Кіеве, дзе закончыў рэальнае вучылішча, а затым некаторы час вучыўся ў Харкаве, але праз хваробу (туберкулёз) вымушаны быў пакінуць вучобу. Пасля лячэння ён выехаў у Мінск і ўладкаваўся на службу ў дзяржаўным кантролі Лібава-Роменскай чыгункі. Тут ён хутка звязаўся з мясцовым сацыял-дэмакратычным падполлем, стаў адным з сувязных паміж мінскай і

кіеўскай сацыял-дэмакратычнымі арганізацыямі, у сувязі з чым неаднаразова прыязджаў у Кіеў, дзе нярэдка спыняўся на кватэры Лесі Украінкі, якая працяглы час выконвала розныя даручэнні сацыял-дэмакратаў...

Мяржынскі вялікую ўвагу ўдзяляў літаратурнай творчасці Лесі Украінкі, якою зацікавіўся яшчэ да знаёмства з паэтэсай. У перыяд сустрэчы з Лесяй Украінкай у Крыме ён праявіў цікавасць да яе драмы «Блакитна троянда», якую збіраўся паставіць у Мінску сіламі ўкраінскай трупы Крапіўніцкага.

Знаёмства Лесі Украінкі з Мяржынскім хутка перарасло ў шчырае сяброўства. Мяржынскі стаў самым блізкім чалавекам для паэтэсы, з якім яна марыла звязаць свой лёс. Паэтэса пазнаёміла Мяржынскага з роднымі. У 1898 годзе ён гасціў у Касачоў (сапраўднае прозвішча Лесі Украінкі — Касач Ларыса Пятроўна) у маёнтку «Зялёны Гай» пад Гадзям. Леся Украінка і Мяржынскі знаходзіліся ў вельмі цёплых сяброўскіх адносінах і не ўступалі ў шлюб толькі з-за цяжкай хваробы.

Хвароба Мяржынскага ўсё больш ускладнялася. У сувязі з гэтым яго ўкраінская сяброўка два разы прыязджала ў Мінск: у верасні 1900 года і на пачатку 1901 года. Мяржынскі хутка згасаў. У лістападзе 1900 года здароўе яго вельмі пагоршылася. 7 студзеня наступнага года Леся Украінка зноў (у другі раз) выехала ў Мінск, каб асабіста даглядаць хворага. Тут яна, сама хвора, прабыла да самай смерці Мяржынскага, які памёр на яе руках (3 сакавіка 1901 г.) ...

Знаходзячыся ля хворага сябра, Леся Украінка не спыняла літаратурнай працы, якая ў нейкай ступені прыглушала яе тужлівыя пачуцці. Так, у гэты перыяд яна працягвала пісаць артыкул «Новейшая общественная драма» і стварыла драматычную паэму «Одержима», у якой паказана вялікая чалавечая любоў і нянавісць да ворагаў, а таксама ў пэўнай ступені адлюстраваны адносіны пісьменніцы да Мяржынскага...

Глыбокая жыццёвая трагедыя Лесі Украінкі знайшла сваё адлюстраванне ў зборніку «Відгук», які выйшаў у 1902 годзе ў Чарнаўцах. Акрамя гэтага, Мяржынскаму Леся Украінка прысвяціла шмат больш ранніх вершаў, некалькі паэм і паэму ў прозе «Твоі листы заўжды пахнуць зов'язімі трояндамі»...

Аб тым, якое месца ў жыцці Лесі Украінкі займаў Мяржынскі, сведчыць несучасны смутак, які выліўся ў многіх яе вершах. Толькі ў адзін дзень — 7 чэрвеня 1901 года — паэтэса напісала тры цудоўныя вершы, прысвечаныя памяці сябра: «Уста говорять...», «Ти не хтв мене взять» і «Квіток, квіток, як можна більше квітів»...

Апісваючы пахаванне Мяржынскага і свой удзел у ім, Леся Украінка падкрэсліла любоў сябра да ўсяго прыгожага, у прыватнасці да кветак. Па завяшчанню Мяржынскага яна паклала ў яго труну шмат кветак роднай Беларусі...

Не ўсе вершы Лесі Украінкі, прывесчаныя Мяржынскаму, маюць мінорны тон, выражаюць журботныя душэўныя перажыванні. Некаторыя з іх адрозніваюцца баявым характарам, глыбокім грамадскім зместам. Напрыклад, у вершы «Люди бояться вночі кладовища» паэтэса, успамінаючы мёртвых сяброў-рэвалюцыянераў (Мяржынскага і брата Міхайла Касача), нападае на жывых здраднікаў рэвалюцыйных ідэй — выступае супраць лібералаў, выражаючы да іх пагарду. Менавіта яны сталі мёртвымі для паэтэсы, у той час як рэвалюцыянеры, нават памёршыя, вечно жывуць у яе сэрцы і паэзіі.

Творы Лесі Украінкі, прывесчаныя Мяржынскаму, маюць вялікае пазнаваўчае значэнне. Гэтыя творы характарызуюць яе як стойкага паэта-рэвалюцыянера, вернага запаветам і памяці свайго друга...

(З кнігі «Летапіс братэрства: Аб беларуска-ўкраінскіх фальклорных, літаратурных і тэатральных сувязях». Мінск, 1973).

10. Уладзімір Караткевіч

ПАЛЕССЕ

...Поўдзень, або Палессе, дарэмна лічаць адной суцэльнай забалочанай нізінай. Ёсць, вядома, і гэта. Некаторыя балоты цягнуцца на дзесяткі кіламетраў і толькі сям-там вытыркаюцца з іх «выспы», гэта значыць, астравы, парослыя першабытным лесам. Калісьці на такія астравы можна было прайсці толькі ў люты мароз або вялікую засуш. Калі наступала раптоўная адліга або ішлі залевы, то чалавек, які зайшоў на выспу, мог застацца там і на год і на два. На пачатку XX ст. была засуш. Некалькі паляўнічых зайшлі на адну такую выспу і ўбачылі на ёй зрубы, сляды зямлянак, а на галіне дуба вялізны звон, што аж урос верхавінаю ў дрэва. Выявілася, што жыхары бліжэйшай вёскі хаваліся тут ад шведаў. Пасля зарадзілі дажджы. Людзям удалося выбрацца, а маёмасць засталася. Звон правісеў на дубе больш за сто год.

Цяпер, вядома, такая недаступнасць здараецца дужа і дужа рэдка. На гарадзішча-схоў, каля вёскі Гарадное, куды перабіраліся ў вайну тысячы паўтары год назад жыхары, цяпер можна свабодна праехаць гаццю.

Але ж і раздолле на выспах! Хвоі, бярозы, зараснікі маліны, паветра звініць ад птушак, на кожным кроку барсучыныя і лісіныя норы.

А вакол, вядома, балоты. Часам небяспечныя, зарослыя незабудкамі, сіўцом, белакапытнікам, а часам і звычайныя, на якіх вясною танцуюць, падскокваючы ў паветра, жураўлі.

На сухіх месцах саснова-лішайнікавыя бары: зямля аж сівая. І яшчэ дубровы. Велічэзныя. Часам з дубоў, якім пяцьсот-шэсцьсот, нават тысячу год. Амаль равеснікаў Полацка або Віцебска. Колькі б яны маглі расказаць, каб умелі гаварыць! У такіх лясах заўсёды змрок, крыху паплямаваны сонцам; курыцца, як з кадзільніц, зямля, і ў гэтых выпарэннях стаяць стрункія, як калоны, амаль белыя ствалы волатай. Тут ёсць ласі, козы, дзікі, рысі, бабры, а на захадзе, у Белавежы, першабытныя зубры.

Ёсць тут і малыя пустыні. Высеклі лес, панізіўся ад асушэння ўзровень грунтавых вод, і вось пяскі вырваліся на волю, пачалі крочыць, утвараць барханы, насоўвацца на палі, часам засыпаць балоты (і гэта страшней за балота, бо чалавек можа, даверыўшыся пяску, ступіць і праваліцца, і ніхто нават не даведаецца, дзе ён знік). Менавіта таму з павалам лесу і асушэннем трэба быць дужа-дужа асцярожным.

Аб гэтым цяпер усё больш думаюць, засяваючы пяскі травамі, а пасля лесам. Але аб чым думалі яшчэ год дзесяць назад? Безадказнае асушэнне — таксама шкода. Балота часта не вораг, а захавальнік вільгасці, рэзервуар з'яўлення абложак, пачатак крыніцы, ручаіны, ракі.

Ёсць тут і паплавы і ўзвышшы з крутымі абрывамамі на берагах. Узвышшы з сухім гонкім морам лясоў.

Яшчэ і зараз пад час паводкі многія вёскі стаяць на астравах або па калена ў вадзе і па вуліцах ходзяць маторкі, на якіх возяць вучняў — у школу, сялян — на работу і г. д. А яшчэ нядаўна (подаўна ўжо не быў на Палессі ў час разліву і таму не ведаю, ці ёсць яшчэ такое цяпер) можна было ўбачыць на гэтай бязмежнай, — у шырыню на некалькі дзесяткаў кіламетраў, у даўжыню — на сотні, — роўнядзі вяды, нават плывучы кірмаш. Штук трыццаць дужа вялікіх чаўноў, змацаваных масткамі, сотня меншых, і ўсё гэта плыве ад вёскі да вёскі, а пасля да гарадка, прадаваць і купляць. Коні касакурацца за борт: «Ну вас да д'ябла, яшчэ патонеш з вамі», мыкаюць каровы, крычаць пеўні, вішчаць парсюкі. Лодачнік, які плыве насустрач і ведае, што вакол — на кіламетры — вада, і раптам чуе з туману такую сімфонію, можа падумаць, што звар'яцеў.

Ды што казаць, у 1969 годзе бачыў я на Прыпяці такое: плывуць дзве вялізныя лайбы, а ў іх стаіць грузавік. Правыя

колы ў адной, левыя ў другой. Дзядзька вычэрпвае з чаўноў цёмную і празрыстую прыпяцкую ваду.

Значыць, пераганяюць кудысь. Ёсць два пункты, а дарогі між імі ніякай няма.

ЛЮДЗІ ЗЯМЛІ БЕЛАРУСКАЙ

(Урыўкі)

...Што гэта за чалавек беларус? Што гэта за народ? Уласна кажучы, адказаць на гэта пытанне дужа цяжка. Гэта задача амаль невырашальная. Як і паўсюль, ёсць сярод беларусаў мяшчане і падзвіжнікі, лайдакі і працаўнікі, «малюскі» і героі (нават у штодзённым змаганні за новае, за лепшае, за вынашаныя ідэі, што, уласна кажучы, і называецца жыццём), дурні і мудрацы. І кожны паступае адпаведна свайму характару, і мудрыя разважаюць мудра і па-свойму, а дурні — як паўсюль.

Так што не трэба абагульненняў.

Аднак, многа паездзіўшы па рэспубліцы, перазнаёміўшыся з тысячамі людзей, я насмелюся назваць некаторыя досыць тыповыя рысы, уласцівыя народнаму беларускаму характару. Гэта пераважна мой погляд (могуць быць і іншыя), хаця многія і многія людзі, і не толькі з беларусаў, падзяляюць яго.

Тыповага беларуса я досыць лёгка адрозню сярод іншых, хаця б ён яшчэ не сказаў ніводнага слова (калі скажа, тады ўжо, нават калі ён гаворыць на іншай мове і без акцэнта, яго лёгка пазнаць па асаблівай будове сказа, па тым, што, колькі паветра набрана ў лёгкія, столькі і аддадзена, шчодро, да апошняга, нават з лішнімі словамі, каб мелодыя сказа была завершана. Ён не скажа: «Чым гэта скончыцца?», а скажа: «Дык чым, мо ўжо вы мне скажаце, скончыцца гэта — а, мо скажаце вы?»).

Гэта тое, што ў абліччы, амаль няўлоўнае. Пераказаць яго цяжка. Яно ў форме носа, вушэй, у вачніцах і разрэзе саміх вачэй, у манеры рухацца, жэстыкуляваць, гаварыць, ды й ці мала яшчэ ў чым. Паўночны беларус ростам пераважна высокі (не рэдкасць бамбізы па два метры ростам). На поўдні часцей трапляюцца людзі сярэдняга росту, больш прыземістыя (паўтараю яшчэ раз, што гэта не агульны закон, а толькі найбольш распаўсюджаныя рысы), затое больш каржакаватыя. У апошні час назіраецца тэндэнцыя да павышэння сярэдняга росту, як і паўсюль.

Чарнявых сярод беларусаў няшмат. Найчасцей яны сустракаюцца ў Палессі, на поўдзень ад Прыпяці і, чамусьці, пераважна сярод мужчын, ды яшчэ ў некаторых мясцінах на Гродзеншчыне («Гродзенцы — гракі»), што частка вучоных

тлумачыць рэшткамі прымесі старажытнай ятвяжскай крыві. Пераважаюць на Беларусі валасы светла-русыя ці нават бялявыя. Цёмна-русыя і шатэнаў менш. Адпаведна і колер вачэй часцей за ўсё блакітны, шэры ці сіні.

Рысы аблічча мяккія, склад здаецца, на першы позірк, крыху далікатным, але гэтая далікатнасць падманная. Праявы знешняй сілы, якая ўразіць на хвіліну ды й звяне, замяняе тут вынослівасць, жылаватасць, цягавітасць. Там, дзе другі можа апусціць рукі, беларус будзе цягнуць. Іначай, у старыя часы, чалавек проста не выжыў бы сярод гэтых дрымучых лясоў і неабсяжных балот, на гэтай скупаватай зямлі. І гарт той застаўся ў яго характары на вякі. Нездарма яшчэ ў даўніну беларусы лічыліся незаменнымі на такіх цяжкіх работах, як земляныя (грабарства) і лесасплаўныя. Ды і пазней гэта праяўлялася. Напрыклад, у нясцерпна цяжкіх сітуацыях на вайне і ў партызаншчыне.

Хаця, вядома, сустракаюцца і такія «зубры», што падковы гнуць, сталёвыя пруты звяваюць на руках у другога. Адзін калісьці ў Рагачове, на спрэчку, пазносіў у адно месца дзесяць дванаццаціпудоўых якараў з баржаў і пераблытаў іх лапамі так, што пасля куча людзей з гэтых лайбаў ледзь разблыталі, каб кожнаму забраць свой...

Таму беларуса да рэвалюцыі заўсёды абражала думка аб ім як аб «няшчасенькім». Склалася тая думка недзе ў трыццатых гадах XIX ст. І вось пайшло! З самым шчырым спачуваннем, з болем, з крывёю сэрца вялікі Герцэн пісаў пра чалавека, які «адвык ад мовы», аб тым, што многія пакаленні прыгонных спарадзілі гэтага парыю з вузкім чэрапам; вялікі Някрасаў пісаў аб маўклівым прыдушаным працай чалавеку. Гэты погляд адбіўся і ў творчасці некаторых беларускіх паэтаў. І ўсё гэта, мякка кажучы, не адпавядала ісціне. Той, хто жыў з гэтымі людзьмі, хто глыбока ведаў ці вывучаў іхняе жыццё, быў іншай думкі...

Чаму ж склалася такая несправядлівая думка? Таму што тут да заведамай ідэі і мэты за вушы прыцягваліся факты. Ішла барацьба за душы людзей, і таму царскія служкі хацелі давесці, што вось, маўляў, да чаго давялі людзей польскія паны, а тыя з не меншым запалам даводзілі, што да жывёльнага стану давяла гэты народ царская палітыка і новая дзяржаўная сістэма. І кожны соваў свае казыры. А «даведзенаму да жывёльнага становішча народу» было напляваць і на тых і на другіх. Ён жыў, не збіраючыся ні выміраць ні губляць мову...

(З кнігі «Зямля пад белымі крыламі», Мінск, 1977).

**КОРОТКИЙ БІЛОРУСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ
НАВЧАЛЬНИЙ СЛОВНИК —
КАРОТКІ БЕЛАРУСКА-ЎКРАЇНСКІ
ВУЧЭБНЫ СЛЮЊІК**

Словник укладено за диференційним принципом, отже, він охоплює лише ті слова, вжиті в цьому підручнику, які семантично і формально відрізняються від відповідних українських лексем і точний зміст яких важко визначити навіть з контексту. При іменниках, рід яких у білоруській та українській мовах не збігається, та в деяких інших випадках подаються позначки *чол.*, *жін.*, *сер.* (відповідно: чоловічий, жіночий, середній рід). Вживаються також скорочення: *бот.*— ботанічне, *грам.*— граматичне, *див.*— дивись, *діал.*— діалектне, *збірн.*— збірне, *кул.*— кулінарне, *розм.*— розмовне.

А

абагульнены узагальнений
абвэсны (лад) *грам.* дійсний (спосіб)
авяшчэ́нне проголошення
абібо́к лёдар
абмярко́ўваць обговорювати
абру́с *чол.* скатерть *жін.*
абцяжа́рваць обтяжувати
абша́р прэ́стiр
агледзець оглянути; обладнати
агу́льны загалъний; спільний
агульнаадукацыйны загално-
освітній
адбыва́цца відбуватися
адвячо́рак *чол.* надвечір'я *сер.*,
сўтiнки
адзiнка одиниця
адзiнства ёднiсть
адгэтуль звiдси
адка́з *чол.* відповідь *жін.*
адка́зваць відповіда́ти
адка́зны відповіда́льний
адку́ль звiдки
адле́гласць відстань, віддал
адлюстро́ўваць відобража́ти
адмаўле́нне заперечення
адме́тнасць відмінність
адме́тны відмінний
адмо́ўе заперечення

адмо́ўны заперечний; негативний
адмыслэ́вы особли́вий; спеціа́льний
адне́куль звiдкiсь
адно́лькавы адна́ковий
адту́ль звiдти
адхо́н укiс (похіла пове́рхня)
адце́нне *сер.* відтінок *чол.*
адця́гнены абстра́кtnий
ажыццяўля́цца здiйснюватися
акалічнасць обста́вина
акрамя́ крiм
альбо́ або
амаль ма́йже
амша́ра *жін.* мохове болото
ану́ча ганчірка; онуча
апо́шні оста́нній
апра́тка *жін.* див. во́пратка
апра́наць (-ца) одяга́ти (-ся)
апрача́ крiм
аржа́нiшча жiтнице; стерня́
аржа́ны жiтний
артыкул *чол.* стаття́ *жін.*
асве́р жураве́ль (у коло́дзi)
асiлак веле́тень, силáч
асо́бны окре́мий
асталява́цца влаштува́тися; осе-
ли́тися
асяро́ддзе середовище
аўто́рак вiвторок
ахвя́ра жéртва
ахо́ва охоро́на; збере́ження

В

бамбіза здоровань, здоровило
 барацьбіт борець
 бачны відимий, явний; очевидний
 бізун гарáпник
 благі поганий
 блізу *розм.* майже
 блытаць (-ца) плутати (-ся)
 бобы балабончики
 брыво *сер.* брова *жін.*
 брызглина *бот.* бруслина
 буцвэць пріти, гніти, трухнути
 бы ніби
 быццам ніби(то)
 бэз *бот.* бузбк
 бязлігасны нещадний
 бярэжны рúblений
 бясконца безкінэчно

В

вавёрка білка
 вадкі рідкий
 вакбл навкбло
 вандрóўка мандрівка
 вандраваць мандрувати
 ведаць зна́ти
 ве́ды знання
 вёсныцы ворóта (у двір)
 вётлівасць ввічливість
 вёска *жін.* село *сер.*
 вільгасць волóгість
 вільгóтны волóгий
 вóдар *чол.* пахо́щі, аромáт
 вóдгулле відзвук, відгук
 вóжык їжа́к
 во́лат велегень, богаті́р
 вóпратка *жін.* óдяг (верхній) *чол.*
 вы́казванне *сер.* вiслiв, ви́раз *чол.*
 вы́казваць вiслóвлювати
 вы́казнік *грам.* прiсудок
 вы́капні копáлини
 вы́клічнік *грам.* вiгук
 вы́лучаць видiля́ти; висува́ти
 вы́мова дога́на
 вы́нік на́слідок, результа́т
 вы́сакарóдны шляхэ́тний, благо-
 рóдний
 вы́сілак *чол.* зу́сілля *сер.*
 вы́спа *жін.* óстрiв (пiщаний) *чол.*
 вы́творны похiдний
 вы́творчасць *жін.* вiробни́цтво *сер.*
 вы́тырка́ца вiсóвуватися
 вы́чварны вiга́дливий, хiме́рний
 вы́яўле́нчы обра́зотворчы́й
 вя́скóвец селя́нiн
 вя́скóвы сiльськiй
 вячо́ркі вechoрні́ці

Г

габлява́ць струга́ти
 гадава́цца росты́
 га́за *жін.* гас *чол.*
 га́ла *жін.* голы́ прості́р
 га́ліна́ га́дузь; гiлка (дэ́рева)
 гамóнка розмóва, бэ́сiда
 ганары́цца пишáтися, гордiтися
 га́ндаль *чол.* торго́вля *жін.*
 гарба́та *жін.* чай *чол.*
 гарэ́за пу́стун
 гарэ́заваць пу́стувати
 гарэ́зліва пу́стотліво
 гаспада́рка *жін.* господа́рство *сер.*
 гвалто́ўна си́ломіць
 гiрса́ *бот.* стоко́лос
 гле́ба *жін.* гру́нт *чол.*
 го́нар *чол.* че́сть; горди́сть *жін.*
 го́рача жа́рко
 грама́дства суспiльство
 грува́сціць нагрома́джувати
 гру́д па́горб
 гук звук
 гукапе́райма́льны звукона́сліду-
 вальний
 гульня́ гра
 гу́рба замéт, кучугу́ра (снiгу)
 гу́тарка бэ́сiда, розмóва
 гута́рковы́ розмо́вний
 гу́шкаць колиха́ти
 га́такі та́кий
 га́тулькі стiлькі
 га́та це
 га́ты цей

Д

даге́туль до́сi, донíні
 дада́ныя (члэ́ны ска́за) *грам.*
 друго́рядні (члэ́ны рэ́чэння)
 дазва́ння зóвсiм, абсолю́тно
 далучэ́нне прие́днання
 дапамóжнік по́сiбнік
 дапасава́нне *грам.* узго́дження
 дапасава́цца узго́джуватися
 дапра́ўды наспра́вдi
 дату́ль до то́го мiсця (ча́су)
 двухко́ссе *грам.* лапкi
 дзе-ко́львечы десь; дзе-не́будзь
 дзе-нiдэ́ дзе-не-де́
 дзе́йнасьць дiяльнiсть
 дзе́йнік *грам.* пiдмет
 дзе́йнічаць дiяти
 дзе́ля за́для, зара́ди
 дзiвíцца дивува́тися
 дзiда́ *жін.* спи́с *чол.*
 дзiк дíкий каба́н

дзірва́н дэ́рен
дзя ў́бці́ клюва́ти
дра́нікі *кул.* деру́ні
дра́нцэ́ць дере́'яні́ти
дрэ́нны пога́нны
дыва́н кі́лим

Е

ё́н ві́н

Ж

жада́нне бажáння
жада́ць бажáти
жві́р гра́вій, жорства́
жні́вень се́рпень
жыве́ла тва́рына; *збірн.* худо́ба
жыха́р ме́шканець

З

заву́шніца се́рга
зага́д нака́з
зага́дны нака́зowy
зазя́біць *розм.* застудзі́ти
зале́ва злі́ва
залéтаць поза́торік
заме́жны інозе́мны, закордо́нны
замі́ж *діал.* замі́сть
заміна́ць заважа́ти
заны́так *чол.* заня́ття *сер.*
запрэ́гчы за́прятгі́
заўва́жыць помі́тити
заўсе́ды за́вждзі́
заўчо́ра позавчо́ра
захо́ўваць збе́ріга́ти
зваро́так *чол.* зверта́ння *сер.*
звэ́стка відо́мість (про́ што́сь)
звонку́ зовні́
зда́рацца става́тис; тра́плятис
зда́рэнне *сер.* віпадо́к, поді́я; при́-
го́да
здэ́к зну́шáння, глум
здэ́кава́цца зну́шáтис
здо́льнасць э́датні́ць, э́дбні́ць;
спро́мбні́ць
ззя́ць сы́яти
зіха́цець ме́рехті́ти
злу́чнік *грам.* сполу́чник
злучо́к дефі́с
змага́р бо́рець (за́ што́сь)
змага́цца бо́ро́тис
змага́ць зду́жати, подо́лати
змо́га знемо́га, знеси́лля
зна́кі пры́пынку *грам.* ро́зді́лw
зна́кі
знéшні́ зовні́шны́

збо́лак світа́нок
зрок зі́р
зрэ́нка (во́ка) зі́ніця (о́ка)
зусі́м зовсі́м
зуха́вата хва́цько, по-молоде́чому
зык гу́л
зы́ркі яскра́вы
зы́чны *грам.* пры́го́лосны
зе́длік осли́нчик, ла́вочка
з'ява́ *жін.* я́вище *сер.*

І

ігру́ша гру́ша
імгнё́нна миттэ́во
імжэ́ць моросі́ти
імклі́вы стрі́мкій, стрі́млівы́
імкне́нне пра́гнення
імкну́цца пра́гнути
імша́ра *жін.* мо́хове бо́лото *сер.*
інтэрна́т гурто́жыток
ірде́ць ша́рціти(ся), чэрво́ніти
іржы́шча *сер.* стерня́ *жін.*
існа́сць су́тні́ць; су́ть

К

каб́ што́
кабе́та жінка
каля́ды Різдво́
канча́так *чол.* закі́нчэння *сер.*
канчатко́ва оста́тчо́но
каса́вуры́цца ско́са дыві́тис
каўне́р ко́мір
ке́міць т́яміти
ке́млівы кмі́тлівы́, т́яму́щы
кірма́ш я́рма́рок; база́р
кіру́нак на́прям
ко́лькі скі́льки
ко́ска *грам.* ко́ма
крана́ць то́рка́ти, зачіпа́ти
краса́вік кві́тень
кра́таць то́рка́ти
кроска́ крй́хта
кры́ж хрест
кры́ніца дже́рело́
кры́ху трóхи
куля́ць пере́хиля́ти
куфа́рак *чол.* скры́ня *жін.*

Л

ле́таць то́рік
ле́ташні́ то́рішны́
лету́ценні́ мрі́і, ма́рэння
ле́с *чол.* дбо́ля *жін.*
лі́к *чол.* число́ *сер.*
лі́та́сць мйлі́ць, мйло́се́рдыя

літаральна буквально
лічэбнік *грам.* числівник
лічыць вважати; рахувати
ложак *чол.* ліжка *сер.*
лыжка ложка
ля біля

М

магчымасць можлівісьць
маёмасць майно
маланка бліскавка
малэнства дитынство
ма́ра мрія
ма́рыць мріяты
маркóтны сумный
мару́дны повільний
маста́к художник; митець
матлашы́ць колошмáтити
маўклівы мовчазный
мацава́ць крпі́ты, зміцнювати
мена́віта (а) са́ме
мо́длы *заст.* мо́літва
моц *жін.* сі́ла, мо́гутність
мо́чна дуже
му́сіць ма́буць
мета́зго́днасьць доцільність
мета́зго́дны доцільний
мяну́шка *жін.* прізви́сько *сер.*

Н

наадваро́т на́впакі
набы́ць прыдба́ты; набу́ты
навако́лле *сер.* око́лиця *жін.*
нава́льніца гроза́
на́ват наві́ть
наво́шта наві́що
нагбо́м: піць нагбо́м пі́ты на́хильці
надво́р'е *сер.* пого́да *жін.*
надзе́нны злободéнний, нага́льний
надбе́чы неда́вно, нещода́вно
назаўсе́ды наза́вжди
назіра́нні спостере́ження
назіра́ць спостері́гати
назо́ўнік *грам.* іме́нник
накі́рва́цца попрамува́ты
накі́рбу́ваць спря́мовувати
нако́нт што́до
намага́нне зусі́лля
набо́ул взага́лі
напаве́р у борг, у кре́дыт
напярэ́сцігі на́вперéйми
наста́ўнік учи́тель
насу́праць на́впрóты
натуральна прыро́дно
на́ціск на́голос
наця́нькі на́впросте́ць

неабве́ржны неспро́стовный
невыво́рны непохі́дний
недахо́п недо́лік
не́дзе десь
не́йкі які́сь
не́калі ко́лісь
не́калькі де́кілька
нека́то́ры де́який
не́куды куді́сь
не́льга не мо́жна
непасрэ́дны беспосере́дний
неразві́ты (сказ) *грам.* непоши́рене
рэ́чэння
не́хта хто́сь
не́чы (не́йчы) чий́сь
не́шта що́сь
не́як я́кось
ніза́вошта ніза́що
ні́які (род) *грам.* середній (рід)
но́сьбіт носі́й
нуда́ нуды́га, ту́га; злі́дні
нязбы́тны незді́йсненний
няўпры́цям незба́гненно

П

паабáпал з обо́х бо́ків
павáбна прывáбліво, прына́дно
паво́дле згі́дно з...; што́до
па́дмацава́нне пiдкрі́плення
па́парадкава́льная (су́вязь) *грам.*
пiдря́дний (зв'язо́к)
пакóй *чол.* кі́мната *жін.*
пакóлькі о́скількі
пакры́се потро́ху
паку́ль по́кі
пале́так *чол. мн.* пале́ткі ні́ва,
жін. ні́ви
памаўзлі́вы злоді́йкува́тий
паля́ўнічы мисли́вський; мисли́-
вець
паме́р ро́змір
памкне́нне пра́гнення
панадво́рак *чол.* подві́р'я *сер.*
паняве́рка *жін.* су́мнів *чол.*, зне-
ві́ра
па́рабак на́ймит
парасо́н *чол.* парасо́ля *жін.*
парсо́к *чол.* пороса́ *сер.*
па́віць па́сти (худобу)
пасе́джанне і пася́джэ́нне засі́дання
па́то́ля *жін.* спі́вчуття́ *сер.*
па́чак *чол.* па́чка *жін.*
пашанцава́ць поща́стыты
перапы́нак *чол.* перэ́рва *жін.*
пле́нны плі́дний
по́даўна до́сить да́вно
по́жня стерня́

пóмнік пám'ятник; пám'ятка
прадуглédжваць передбачáти
праз чéрез; крiзь *
празры́сты прозóрый
пратыкава́нне *сер.* впра́ва *жiн.*
прамільгну́ць промаiну́ти
прасця́г прóбiстiр
праця́г прoдóвжэння
праця́гваць прoдóвжувати
праця́гласць тривáлiсть
праця́жнік *чол.* тирé *сер.*
прóзвiшча прiзвiшчэ
прóбстая мóва *грам.* прямá мóва
прыгажун крáсень
прыдáтак *грам. чол.* прыкладка
жiн.

прыкмётны помiтний
прымыкáнне *грам.* прылягáння
прыназóўнік прыймéнник
прыпек прiпiчок
прыслóўе *сер.* прiслiвник *чол.*
прытарнава́цца прiчáлiти, прiста́-
ти; прiстосувáтiся
прына́мсі прiна́ймні
пу́льхны пухкiй; м'якiй
пунсава́ць рожевiти
пэ́цкаць бруднiти
пяру́н удáр грóму
пярэ́сты строкáтий, пiстрáвий
пяшчóтна пестлiво

Р

рабава́ць грабува́ти
развiтý (сказ) *грам.* пошiрене (рэ-
чэння)
разгалiнава́ны розгалúжэний
разбóра *жiн.* борозна́
раздiма вiтчiзна, бaтькiвщiна
разбура́ць руйнува́ти
разважа́ць мiркува́ти
разлóг прóбiстiр
разнаста́йны рiзноманiтний
ра́нiца *жiн.* ра́ноцэ *чол.*
раскрыжава́ць розп'ястi на хрэстi
рoднaсны спорiднэний
рупéць пiклува́тiся, турбува́тiся
руплiвы дбайлiвий
рыдлёўка лопáта
рыхтава́ць готува́ти
рэ́ха *сер.* луна́ *жiн.*
рэчаiснасць дiйснiсть

С

сакавiк бэрезень
сапраў́дны спра́вжний
сапраў́ды спра́вдi
сачы́ць стéжiти
сваякi рoдiчi

свiдрава́ць свёрдлiты
своеса́блiвы свoерiдний
сёлета цьогó рóку
сёлетнi цьогорiчний
сёння сьогóднi
сказ *грам. чол.* рэчэння *сер.*
скамéчаны зiм'ятый, зiжма́каний
складаназале́жны (сказ) складно-
пiдрядне (речэння)
складаназлúчаны (сказ) складносу-
рядне (речэння)
склон *грам.* вiдмiнок
скóкi тáнци
скрыжава́ны схрэ́цэни
скуль звiдки
слуп стовп
снёжань грóдэнь
спаборнiцтва змагáння
спагáнне стягнэння
спабрнiчаць змагáтiся
спаткáнне зúстрiч; побáчэння
спатыка́ць зустрiчáти
спор úспiх; удáча
спрэ́чка суперэ́чка; дыску́сiя
срoдкi засо́би
ста́лы зрiлий
станóўчы пoзiтiвний
старшы́ня гoлoвá
столь стéля
стрóма кру́ча
стрóмки стрункiй; стрiмчáстий
стрéл пóстрiл
стрéльба рушнiця
стрéха *жiн.* дах *чол.*
стúдзень сiчень
стúдня *жiн.* колóдзязь *чол.*
стúжка стрiчка
сумéт замéт (снiгу)
сумлэ́нне *сер.* сoбiсть *жiн.*
сумнэ́нне *сер.* сýмнiв *чол.*
супрацoўнiк спiвробiтник
супрацoўнiчаць спiвробiтничати
сýпраць прóти
супрацьлэ́глы прoтiлэ́жний
супрацьстаўлэ́нне прoтiста́влэння
сустрáкаць зустрiчáти
сустрéча зúстрiч
сход *чол.* збoри
сцiплы скрoмний
сшы́так зóшит
сябар друг, прiятель
сябрóўства *сер.* дрúжба *жiн.*
сям-там пoдэ́куди

Т

тады́ тодi
такса́ма та́кож
твар *чол.* облiччя *сер.*

глу́сты жи́рний
то́ня яма; вир, ковба́ня
тра́пны влу́чний
трыва́нне *грам. сер. вид чол.*
туля́цца швэ́ндяты, тиня́тися
тынкава́ць штука́ту́рити, тиньку-
ва́ти

У

уво́гуле взага́лі
уда́кладня́ць уто́чнювати
удзе́л *чол. участь жін.*
удзе́льнік уча́сник
узд́ым *чол. піднесення сер.*
узо́р зразо́к
ула́гджа́ць у́тихоми́рювати, за-
споко́ювати
ула́да́льнік во́лодар
ула́дкава́цца влаштува́тися
у прыва́тнасці зокре́ма
урака́ць (*урачы́*) зуро́чувати (*зуро́-*
чити)
уско́сная (*мо́ва*) непряма́ (*мо́ва*)
уско́сны (*склон*) непря́мий (*відмі-*
нок)
уּсця́ж уздо́вж
утра́я утри́чі
уту́льна за́тишно

Х

хау́турны поховальни́й
хау́туры по́хорон
хлусі́ць бреха́ти

хлусня́ брехня́
хрэ́сьбіны хресті́ны

Ц

цві́к цвях
цвялі́ць дражні́ти
це́мраша́л мракобі́с
цуд *чол. чу́до сер.*
цыру́льня перука́рня
цягні́к по́їзд
цяжа́рнасць вагі́тність

Ч

ча́рбо́т очерэ́т
чыгу́начны залі́знічний
чыгу́нка залі́зніця
чы́знуць хіры́ти

Ш

шанцава́ць шасты́ти
шаша́ *жін. шосе́ сер.*
шма́т бага́то
шма́тлікі числе́нний
шпень *техн. стэ́ржень*
шту́ршо́к по́штовх
ше́раво́кі сі́робкий
ше́раш дры́бна́ крупна́
ше́ры сі́рий

Я

язмі́н *бот. жасмін*
як ма́га́ яко́мога

З М І С Т

Передмова	5
I. Г р а ф і к а	8
1. Білоруська абетка	8
II. Ф о н е т и к а	10
1. Фонетична система сучасної білоруської літературної мови . . .	10
2. Особливості білоруської мови в галузі вокалізму (голосних) . .	11
2.1. Акання	11
2.2. Якання	12
2.3. Голосний [э]	13
2.4. Голосні [ы], [і]	13
2.5. Голосні на початку слова. Приставні приголосні й голосні. Випадні голосні	13
2.6. Сполучення голосних у запозичених словах	15
3. Особливості білоруської мови в галузі консонантизму (приголосних)	16
3.1. Приголосний [ў]	16
3.2. Приголосні [г] і [г']	18
3.3. Дзекання і цекання	18
3.4. Приголосні [з'] і [с']	19
3.5. Шиплячі приголосні [ж], [дж], [ш], [ч]	20
3.6. Свистячий приголосний [щ]	20
3.7. Приголосний [р]	21
3.8. Сполучення [шч]	21
3.9. Історичні чергування приголосних	21
4. Наголос у білоруській мові	21
III. О р ф о е п і я	25
1. Основні норми білоруської орфоєпії	25
2. Особливості вимови голосних та їх сполучень	26
3. Особливості вимови сполучень приголосних	28
IV. О р ф о г р а ф і я	29
1. Принципи білоруської орфографії	29
2. Фонетичний принцип	30
3. Морфологічний принцип	32
4. Правопис голосних у складних словах	34
5. Правопис і, ы, й після префіксів	35
6. Особливості вживання м'якого знака й апострофа в білоруській мові	36
V. Л е к с і к а л о г і я	37
1. Предмет лексикалогії	37
2. Семантика (значення) слова	37
3. Многазначність слова	37
4. Синоніми	38
5. Антоніми	43
6. Амоніми	44

7. Паронімы	48
8. Лексіка сучаснай беларускай мовы паводле паходжання	49
VI. Фразеалогія	52
1. Прадмет фразеалогіі	52
2. Асноўныя тыпы фразеалагічных зваротаў	53
3. Сінанімічнасць фразеалагізмаў	54
4. Прыказкі. Прымаўкі. Афарызмы, крылатыя выслоўі	55
5. Беларуская фразеаграфія	57
VII. Лексікаграфія	58
1. Прадмет лексікаграфіі	58
2. Тыпы слоўнікаў	58
VIII. Марфалогія	69
1. Назоўнік	70
1.1. Вызначэнне назоўніка	70
1.2. Лексіка-граматычныя разрады назоўнікаў	70
1.3. Катэгорыя роду назоўнікаў	72
1.4. Катэгорыя ліку назоўнікаў	73
1.5. Катэгорыя склону назоўнікаў	75
1.6. Скланенне назоўнікаў	75
1.7. Словаўтварэнне назоўнікаў. Спецыфічныя беларускія суфіксы	84
2. Прыметнік	85
2.1. Вызначэнне прыметніка	85
2.2. Разрады прыметнікаў	86
2.3. Поўныя і кароткія формы прыметнікаў	87
2.4. Ступені прараўнання якасных прыметнікаў	87
2.5. Утварэнне прыналежаўных прыметнікаў	89
2.6. Скланенне прыметнікаў	89
2.7. Словаўтварэнне прыметнікаў. Спецыфічныя беларускія суфіксы	89
3. Лічэбнік	90
3.1. Вызначэнне лічэбніка і яго структурныя тыпы	90
3.2. Скланенне лічэбнікаў	91
3.3. Абазначэнне прыблізнай і няпэўнай колькасці ў беларускай мове	95
4. Займеннік	95
4.1. Вызначэнне займенніка	95
4.2. Разрады займеннікаў	95
4.3. Скланенне займеннікаў	96
4.4. Асаблівасці суфіксальнага формаўтварэння займеннікаў	98
5. Дзеяслоў	98
5.1. Вызначэнне дзеяслова	98
5.2. Інфінітыў (неазначальная форма дзеяслова)	98
5.3. Марфалагічныя катэгорыі дзеяслова	99
5.4. Спражэнне дзеясловаў	104
5.5. Словаўтварэнне дзеясловаў	105
5.6. Правапіс суфіксаў <i>-ава-</i> (<i>-ява-</i>) і <i>-ва-</i> ў дзеясловах	105
5.7. Дзеепрыметнік	106
5.8. Дзеепрыслоўе	108
6. Прыслоўе	110
6.1. Вызначэнне прыслоўя	110
6.2. Разрады прыслоўяў паводле значэння	110
6.3. Ступені параўнання прыслоўяў	111
6.4. Формы прыслоўяў са значэннем ацэнкі і меры якасці	112
6.5. Утварэнне прыслоўяў	112
6.6. Фразеалагізмы ў ролі прыслоўяў	114
6.7. Правапіс прыслоўяў	114

7. Словы катэгорыі стану	115
7.1. Вызначэнне катэгорыі стану	115
7.2. Класіфікацыя слоў катэгорыі стану паводле значэння	115
8. Прыназоўнік	116
8.1. Вызначэнне прыназоўніка	116
8.2. Утварэнне прыназоўнікаў	116
8.3. Некаторыя асаблівасці ўжывання прыназоўнікаў	117
8.4. Правапіс прыназоўнікаў	119
9. Злучнік	120
9.1. Вызначэнне злучніка	120
9.2. Класіфікацыя злучнікаў	120
9.3. Правапіс злучнікаў	121
10. Часціцы	121
10.1. Вызначэнне часціцы	121
10.2. Разрады часціц	121
10.3. Ужыванне часціц <i>ні, не</i>	123
10.4. Правапіс часціц	123
11. Выклічнік	124
11.1. Вызначэнне выклічніка	124
11.2. Разрады выклічнікаў	124
IX. Сінтаксіс	125
1. Словазлучэнне	125
2. Сувязь слоў у словазлучэнні і сказе	126
3. Некаторыя асаблівасці беларускага кіравання	127
4. Сказ	127
5. Просты сказ	129
5.1. Двухсастаўныя сказы	129
5.2. Аднасастаўныя сказы	139
5.3. Няпоўныя сказы	141
6. Складаны сказ	142
6.1. Складаназлучаныя сказы	143
6.2. Складаназалежныя сказы	144
7. Простая, паўпростая, няўласна-простая і ўскосная мова	149
Білоруськія тэксты для чытання і вправ	151
<i>Цётка</i>	151
<i>Янка Журба</i>	154
<i>Максім Багдановіч</i>	156
<i>Янка Купала</i>	162
<i>Якуб Колас</i>	167
<i>Змітрок Бядуля</i>	174
<i>Цішка Гартны</i>	177
<i>Алесь Гурло</i>	179
<i>Канстанцыя Буйло</i>	181
<i>Максім Гарэцкі</i>	182
<i>Міхась Чарот</i>	186
<i>Паўлюк Трус</i>	187
<i>Кузьма Чорны</i>	188
<i>Уладзімір Дубоўка</i>	191
<i>Віталь Вольскі</i>	191
<i>Міхась Лынькоў</i>	194
<i>Пятрусь Броўка</i>	195
<i>Ларыса Геніюш</i>	196
<i>Аркадзь Куляшоў</i>	197
<i>Максім Танк</i>	198
<i>Сяргей Грахоўскі</i>	198
<i>Іван Шамякін</i>	199

<i>Васіль Быкаў</i>	201
<i>Уладзімір Караткевіч</i>	206
<i>Рыгор Барадулін</i>	207
<i>Генадзь Бураўкін</i>	208
<i>Вера Вярба</i>	209
Навукова-публіцыстычныя тэксты	209
1. <i>Мікола Ермаловіч</i> . Народ і яго гісторыя	209
2. <i>Анатоль Клышка</i> . Чим жа пісалі на папірусе?	211
3. <i>Вечаслаў Шалькевіч</i> . Пуцяводная зорка беларусаў	212
4. <i>Вечаслаў Чамярыцкі</i> . Беларускія летапісы і хронікі	214
5. <i>Іван Саверчанка</i> . Палемічная паэзія Беларусі	217
6. <i>Кастусь Шалястовіч</i> . Беларусы Аргенціны	219
7. <i>Барыс Сачанка</i> . Беларуская эміграцыя: факты і меркаванні	221
8. <i>Таццяна Кабрэжыцкая, Вечаслаў Рагойша</i> . Шляхамі ўзаемаазнамянення	222
9. <i>Павел Ахрыменка</i> . Леся Украінка і Беларусь	225
10. <i>Уладзімір Караткевіч</i> . Палессе	227
Людзі зямлі беларускай	229
Короткий білорусько-український навчальний словник	231

Підручник

Півторак Григорій Петрович

БІЛОРУСЬКА МОВА

(Українською і білоруською мовами)

Обкладинка художника *О. Л. Удовенка*
Художній редактор *О. Г. Григір*
Технічний редактор *Л. І. Швець*
Коректори *А. І. Бараз, А. В. Бородавко*

Здано до складання 07.02.96. Підп. до друку 27.05.97. Формат 84×108¹/₃₂.
Папір друк. № 2. Літ. гарн. Вис. друк. Ум. друк. арк. 12,6.
Ум. фарбовідб. 12,92. Обл.-вид. арк. 13,24. Вид. № 3567. Зам. 5—230.

Видавництво «Либідь» при Київському університеті, 252001
Київ, Хрещатик, 10

Свідоцтво про державну реєстрацію № 05591690 від 23.04.94.

Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин України, 254025 Київ, Десятинна, 4/6.

Головне підприємство республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига». 252057, Київ, вул. Довженка, 3

